

ВСЕГОВИТ

ВСЕГОВИТ • THE WORLD • LE MONDE • DIE WELT
MUNDO • 全世界 • ŚWIAT • SVĚT
UNIVERSAL • ВЪРЪТ • BOTAN •
• BUN THE GIOI •
• VÄRLDEN •
• ΟΛΟΣ •
• OLOS •
• ΟΛΟΣ •
• DIE WELT •
• AT • SVĚT •
• BOTA •
• N THE GIOI •
• EN • VÄRLDEN •
• AILMA • ΟΛΟΣ •
• DE VERELD • DÜNYA •

N7

1964

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПРОЗА, ПОЕЗІЯВІЛЛІ ВАЛЬФРІДССОН. **Бродяга**. Роман. 10

Віллі Вальфрідссон (нар. 1904 р.) — сучасний шведський письменник реалістичного напрямку, автор романів та повістей: «Раби» (1933), «Життя починається вранці» (1934), «Вічний океан» (1952), «Дорога до світанку» (1953), п'єс: «Роки Орона» (1948), «Поки ми живемо» (1949) та інших.

В. Вальфрідссон замолоду служив в армії, потім був музиком в кав'ярні, журналістом. «Бродяга» — його останній роман, з'явився друком 1961 року.

Роман ілюстровано репродукціями з картин шведських художників.

З ПОЕЗІЙ РОБЕРТА ФРОСТА 91

СТАТТІ, НАРИСИ

Ол. ПОЛТОРАЦЬКИЙ. Слово про Шекспіра. 97

К. ШАХОВА. Із скальпелем у руці. 105

ПІТЕР РАЙГІНЕР. Так ловлять диких звірів. 109

Г. ШТОЛЬ. «Силюети» жрекині Пастернакової. 128

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. РОБЕРТ УЕЙД. Дивовижна; 146
ЗАХАРІЯ СТАНКУ. Злочин банкіра Другана; Н. РИП-
СЬКА. Абстракціонізм та деякі проблеми сучасного
мистецтва; С. В. ТУРАЄВ. Георг Веєрт і німецька літе-
ратура революції 1848 року.

ЦІКАВА НАУКА І ТЕХНІКА 123

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ

УІЛФРЕД БЕРЧЕТТ. Жінки з левиними серцями.
Ворон воронові око не виклює.

Протягом останнього часу преса чи не щодня приносить повідомлення про судовий процес над гітлерівськими вбивцями з табору смерті Освенцім. Але за скупими повідомленнями іноді буває навіть важко уявити собі всю міру злочинів фашистських нелюдів.

Ми вміщуємо матеріал, побудований на особистих свідченнях тих, хто пережив жахи Освенціма. Він відтворює найпохмуріші сторінки недавнього минулого, розповідає, за які страхітливі злочини судять фашистських натів.

Швейцарські «свободи».	93
Ромео і Джульєтта з Високого Атласу. Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ. В «ущелині зла».	94
Куди зникали дівчата? ЯНУШ ВОЛЬНЕВИЧ. Місто каліфів.	120
	140
	142

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 155

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 134

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 6, 93, 108, 140, 145, 157

Головний редактор О. І. Полторацький

Відповідальний секретар
Н. А. Халемський

Художній редактор М. Я. Коваленко
Технічна редакція Є. Б. Борського

Редакційна колегія:

А. О. Білецький, В. Л. Василевська,
Д. В. Затонський, А. С. Кисіль,
О. Є. Корнійчук, К. З. Литвин, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський,
М. Т. Рильський, Ю. К. Смолич,
М. О. Упеник, Т. К. Якимович.

УІЛФРЕД БЕРЧЕТТ

ЖІНКИ

З ЛЕВИНИМИ СЕРЦЯМИ

Відомий австралійський журналіст і чудовий знавець Південно-Східної Азії Уїлфред Берчетт надіслав цю хвилюючу кореспонденцію прямо з бойового заgonу фронту Національного визволення Південного В'єтнаму.

Автор був очевидцем того, як жінки Сайгона, не маючи іншої зброї, крім сповнених гнівом сердець, кинулися відбивати групу арештованих студентів і буддійського ламу.

«В заgonі я зустрів Нгуєн Тхі Лан, — пише У. Берчетт, — і ніколи не забути мені її розповіді про в'єтнамських жінок з левиними серцями».

Жінка з левиним серцем — Нгуєн Тхі Лан.

І кулі, і бомби, і отрута, що їх спрямовують вороги на голови мирних в'єтнамських селян, — американські. За останні два роки білці руху Опору збили 865 ворожих літаків і вертольотів.

Іїд час подорожі по щойно визволеній території Південного В'єтнаму я часто зустрічав жінок. На вигляд це ніжні, тендітні створіння, які, здавалося, не витримають перших же випробувань долі. Але так тільки здавалося. Насправді ж вони — мужні героїні.

Нгуєн Тхі Лан одна з таких жінок-героїнь. Познайомився я з нею в провінції Куанг-нгай, третина якої вже визволена від ворога. На решті території війська кривавої правлячої хунти наважуються здійснювати свій контроль лише вдень, та й то дуже несміло.

Обличчя Нгуєн Тхі Лан гладеньке, без жодної зморшки. Милуюсь її привітною посмішкою. Важко повірити, що ця людина довгий час поневірялась по тюрмах, зазнала неймовірних страждань і витерпіла нелюдські тортури.

— Нгодіньд'емівці, — розповідає Нгуєн Тхі Лан, — намагалися назавжди позбавити нас всього

За десять років правителі Південного В'єтнаму провели 42500 «чисток» серед мирного населення.

* * *

найдорожчого для нашого серця. Жінок, чоловіки яких, згідно вимог Женевської конвенції, відступили на Північ з Народною армією, примушували одружуватися з іншими. Про всі права й свободи, здобуті в національно-визвольній боротьбі, не дозволялося навіть згадувати. Листи та фотографії наших чоловіків і синів наказано було знищити, навіть їхній одяг ми змушені були спалити. Клаптик листа, знайдений під час незліченних обшуків, міг стати приводом до страти усєї сім'ї.

Могили загиблих героїв Опору ці нелюди осквернили й зрівняли з землею. Матері й вдови не могли прийти на могили своїх рідних, не могли покласти на них квіти.

Нгуєн Тхі Лан замовкає.

Я не наважуюсь порушити тишу жодним запитанням.

— В ті часи, — веде далі Нгуєн Тхі Лан, — ми, жінки, заснували організацію «Мати солдата». Жінки, чий діти полягли в боях, усиновляли й опікали молодих бійців Опору. І от одного страшного дня всіх членів цієї організації вигнали з домівок на площу, вишикували в ряди й, погрожуючи смертною карою, примусили вигукувати: «Винищуйте комуністів». Нещасні були в розпачі, адже це вони — матері — закликали вбивати власних синів.

* * *

— Проте ще тяжчі випробування чекали на нас, жінок, попереду. На початку 1958 року правителі Південного В'єтнаму розпочали кампанію під гаслом «Виказуйте комуністів».

Нас гнали в гори, підштовхуючи в спину багнетами, і вимагали виказувати схованки партизанів — наших чоловіків, синів. Ціною власного життя ми заплатили б, щоб відмовитися від цього. Але кати вимагали іншого: або ми покажемо, де ховаються партизани, або наших дітей розірвуть на шматки на наших очах.

Я знаю багатьох жінок, які не підкорились ворогам, хоча добре знали, що й їх самих, і їхніх дітей чекає неминуча смерть, якщо у горах серед партизанів знайдуть чоловіка або сина.

Одну з моїх сусідок солдати диктатора Д'єма, катуючи, допитували: «Де твій чоловік? Де твої сини?» (Її чоловік і четверо синів втекли в гори). Нещасна в розпачі, зібравши останні сили, вдарила себе кулаком у груди й крикнула: «Мій чоловік і сини тут, у моєму серці! Якщо хочете знайти їх — вирвіть серце з моїх грудей!» Її розстріляли на місці.

Такі серця у жінок Південного В'єтнаму.

— Я хочу розповісти ще про одну жінку на ймення Пхан Тхі Тхуан. Вона жила поблизу кордону Центрального В'єтнаму і колишньої Кохінхіни.

За час з листопада 1956 року по липень 1957-го на острів Пуло-Кондор, перетворений нгодіньд'ємівцями на жахливий концентраційний табір, було привезено дев'яносто сім жінок, запідозрених в симпатіях до руху Опору. Серед них була і Пхан Тхі Тхуан.

Її першого чоловіка й єдину дитину замордували французькі колонізатори. В 1954 році, після встановлення миру, Пхан Тхі Тхуан вийшла заміж вдруге. Але щастя тривало не довго — її заарештували й кинули в тюрму. В'язням дозволялося писати лише такі «листи» як «Смерть комуністам» чи щось подібне. Оскільки бажаних писати таке не було, Пхан Тхі Тхуан довгі роки не могла навіть сповістити чоловіка, що вона ще жива. А коли, нарешті, вона вирвалася на волю, то її чоловік вже мав нову дружину і маленьку доньку.

Пхан Тхі Тхуан, змінивши прізвище, виїхала в іншу провінцію — якщо вороги позбавили її щастя мати сім'ю, то хай хоч чоловік буде щасливий...

Такі серця в жінок Південного В'єтнаму.

Пхан Тхі Тхуан нещодавно була однією з багатьох полонянок «чортового острова». Зараз вона провадить велику політичну роботу серед білців фронту Національного визволення.

— В лютому 1960 року, — веде далі Нгуен Тхі Лан, — солдати Нго Дінх Д'єма обстріляли з гранатометів село на південь од Сайгона. Осколками гранат вбило кількох малюків, що гралися на вулиці.

Матері у відчай кинулися до дітей, схопили на руки пошматовані тільця й, притискаючи їх до грудей, побігли до будинку місцевої влади. По дорозі до них приєдналися всі жителі села.

Натовп гнівно вирував, а нещасні матері, обливаючись сльозами,

кричали: «Ви ж казали, що уряд хоче миру! За що ж ви вбиваєте наших дітей?!»

Переляканий нестримним натиском розгніваних людей представник місцевої влади намагався пояснити, що провина за це вбивство лягає на уряд префектури чи навіть провінції. «Тоді веди нас до шефа префектури», — зажадав натовп. І місцевий правитель не наважився відмовитись.

Страшна процесія рушила далі, матері несли на закривавлених руках трупи дітей, а натовп все збільшувався й збільшувався і зрештою перетворився на велику демонстрацію.

Перед будинком префектури дорогу заступили солдати і поліція.

Матері виступили наперед і закричали: «Стріляйте! Чого ж ви стоїте?! Ми не боїмося вас! Вбивайте, як вбили наших дітей!».

Шеф префектури змушений був пообіцяти «покарати винних», а сім'ям потерпілих «відшкодувати збитки». Звичайно, його безглузким обіцянкам ніхто не повірив. Але селяни зрозуміли: люди — велика сила, якщо виступають разом.

* * *

Я помітив, що Нгуен Тхі Лан охоче розповідає про інших, але ні слова про себе.

— Ну, а ви, — спитав я в неї, —

Три мільйони жителів Південного В'єтнаму були в'язнями 8500 концтаборів, так званих «стратегічних сіл». А тепер вже дві третини території Південного В'єтнаму перебуває під контролем фронту Національного визволення.

як жили ви? Розкажіть про своє життя.

— Я просто жила, — скупо відповідає Нгуен Тхі Лан, — є мужніші й сміливіші за мене.

Однак я наполягав, і вона розповіла свою сумну, але героїчну історію.

— Ви, напевне, чули, що весь наш район Дуксуен — партизанський. Подвиги наших людей відомі багатьом.

Я і мій чоловік також брали участь у русі Опору.

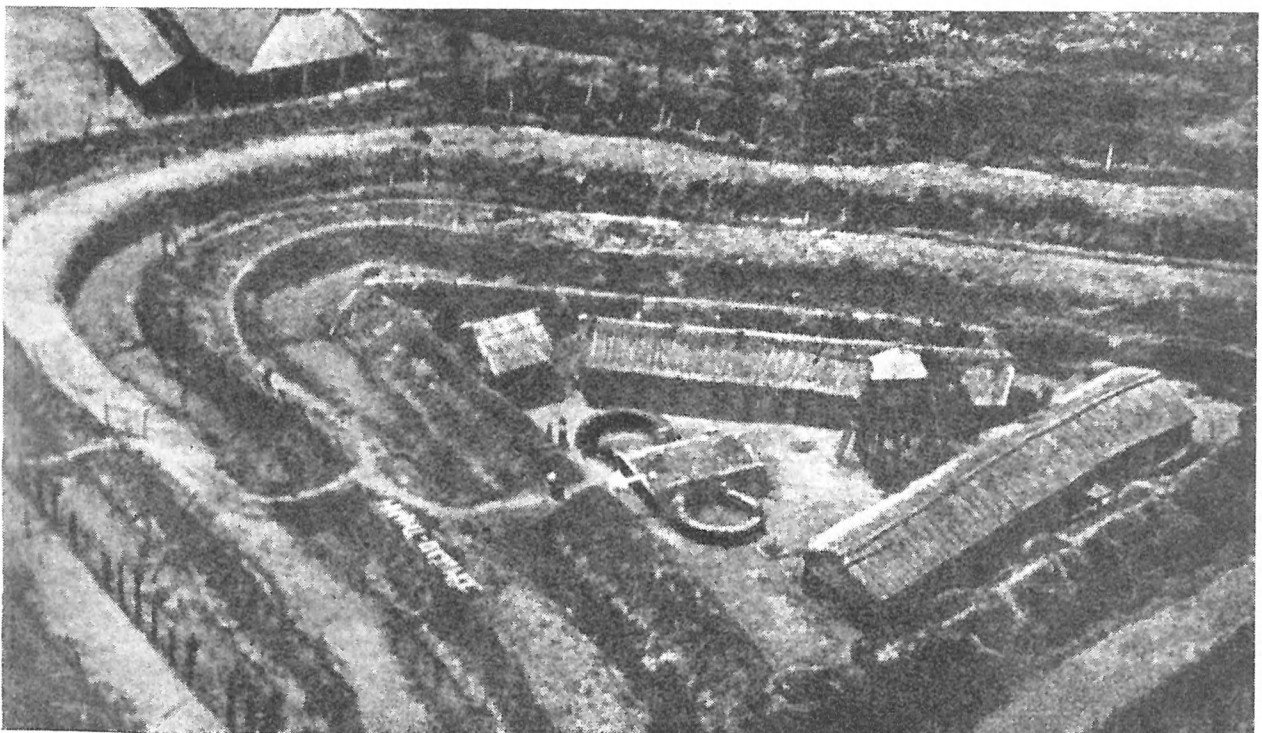
Якось нас, разом з чотирнадцятирічною донькою нгодінх'ємівські власті заарештували. Двох менших дітей (семи й одинадцяти років) забрали до себе сусіди.

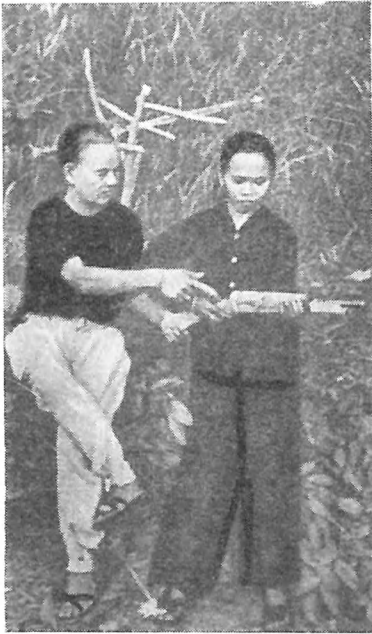
Доньку незабаром випустили, а мене й чоловіка били й катували ще задовго до початку офіційного допиту.

Спочатку нас тримали в місцевій в'язниці. Потім чоловіка відправили в Хуаан, звідти в Файфоо, а далі слід його загубився. Більше ми ніколи не бачили одне одного...

Нгуен Тхі Лан стомлено відкидає з лоба пасмо волосся, в очах блищать сльози.

— Що було зі мною? Мене били, вибили усі зуби, садовили на електричний стілець, заганяли під нігті бамбукові скалки (сліди цієї жахливої тортури ще й досі помітні на пальцях), підвішували за волосся, розжареними щипцями виривали з стегон шматки тіла.

Чотири брати Нгуєн Тхі Лан загинули в боях з ворогами. Довго оплакувала їх дівчина. А потім сама взялася за зброю, за саморобну рушницю.

Коли я непритомніла і все стало мені байдужим, мене кидали в кутки на рогожу і лише тоді «давали спокій...»

Але я не зрадила, — додає Нгуєн Тхі Лан, мужньо і гордо посміхаючись. — Ті, що були слабші й могли б мимоволі когось виказати, нічого не знали. А ті, що хоч трохи знали, трималися стійко й мовчали...

Незабаром дочку знову заарештували... — Нгуєн Тхі Лан міцно, до болю, стулює уста.

— Не домігшись нічого ні від чоловіка, ні від мене, ці нелюди сподівалися що-небудь вивідати у нашої дитини. На другий день після її арешту мене викликали з камери, віддали дочку й наказали забиратися геть.

Додому я несла свою дівчину на руках, її тіло було суцільною кривавою раною — нещасну дитину мордували цілими годинами.

«Хіба я можу знати щось про партизанів?» — знесилено повторювала вона. Тоді кати запропонували їй двісті пістрів, сподіваючись, що, можливо, хоч так пощастить дізнатися імена місцевих учасників Опору. «Але ж я нічого не знаю. Якщо я візьму гроші й скажу неправду — постраждають невинні люди», — відповіла їм дівчинка...

Через кілька днів моя донька померла...

Згодом вірні люди попередили, що мене знову мають заарештувати і на цей раз вже стратять. Я відвела дітей до надійних друзів

і подалася в гори. Там я приєдналася до партизанів.

Ні про дітей, ні про тих друзів, яким я їх залишила, відтоді я не мала жодної звістки. І досі ніхто не може мені сказати, куди вони поділися.

Нгуєн Тхі Лан брала активну участь у визволенні полонених з величезного концентраційного табору, вела громадську та пропагандистську роботу. Згодом, трохи поліпшивши своє здоров'я, Нгуєн Тхі Лан вступила до одного з перших в провінції Куанг-нгай військових пропагандистських загонів.

Нгуєн Тхі Лан вставила зуби, на пальцях знову відросли нігті. У неї вигляд сильної, здорової людини, і лише іноді підводять нерви — даються ознаки допити на електричному стільці. Ця жінка добре усвідомлює, що чекає на неї, якщо вона потрапить у пазури ворогів.

Такі серця у жінок Південного В'єтнаму.

* * *

— Наша боротьба, — говорить Нгуєн Тхі Лан, — нагадує перетягування каната, на одному кінці якого ми, а на другому — ворог. Спершу ворог був сильніший, а зараз, коли на боротьбу піднявся весь народ, ворог втрачає сили і вже неспроможний добитися більш-менш серйозної переваги, а наші удари стають все відчутнішими.

Бороться не лише наша провінція. Бороться скрізь — і на південь і на північ від нас.

— Не так давно, — згадує Нгуєн Тхі Лан, — бійці нашого з'єднання напали на один районний центр. Напад був настільки несподіваним, що, захопивши у ворога чимало зброї, ми повернулися додому майже без втрат.

Наступного дня на нас вислали велику каральну експедицію, але партизани заманили карателів у ліс і знищили їх там.

Обличчя Нгуєн Тхі Лан дихає спокоєм і впевненістю. На ньому, як і на початку нашої бесіди, сяє привітна посмішка. Важко збагнути, що перед тобою жінка, на долю якої випали такі страшні випробування.

* * *

Відповідальні керівники фронту Національного визволення в розмовах зі мною неодноразово повторювали, що активна політична діяльність жінок (особливо в густо населених родючих районах стратегічно важливої дельти ріки Меконг) була значним вкладом у патріотичний рух за визволення Південного В'єтнаму.

Такі серця у жінок Південного В'єтнаму.

КАЛЕНДАРЬ ВСЕСВІТУ

ЩО БЕЗПЕЧНІШЕ? Англійським військово-повітряним силам бракує добровольців у кадрові парашутно-десантні з'єднання. В зв'язку з цим англійське командування провело конкурс на найкращий рекламний плакат. Першу премію дістав заклик такого змісту: «Вступайте добровільно у парашутно-десантні війська! Статистика свідчить, що безпечніше стрибнути з парашутом з літака, аніж пішки пройти через центр Лондона».

ЛИСІ ПОЕТИ. Франція збагатилася на ще одну «Академію». Поети, голови яких прикрашені лисинами, об'єдналися в товариство і дали йому таку гучну назву. Число дійсних «академіків» становить зараз вісім чоловік.

БАГАТОСТРАЖДАЛЬНА МУЗИКА. Досі ще нікому не спало на думку покласти на музику інтерв'ю з політичним діячем, урядовий документ або інструкцію. Французький композитор Даріус Мільо перший зробив щось подібне — написав музику до однієї з папських енциклік. Це симфонія на сім частин, недавно її транслювали по французькому радіо.

ЧАСИ І ТЕМПИ. Як відомо, герой Жюльє Верна біля ста років тому здійснив подорож навколо світу за 80 днів. Фінський турист Гірккс Веєненен витратив на таку ж мандрівку 41 годину 50 хвилин, перевершивши останній світовий рекорд на 49 хвилин. Веєненен вилетів з Франкфурта-на-Майні через Бомбей у Токіо, а звідти через Північний полюс і Гамбург повернувся у Франкфурт.

ВОРОН ВОРОНОВІ

Знову на сторінках преси з'явилось зловісне слово Освенцім.

Кати, на совісті яких сотні тисяч звірячих убивств, 20 довгих років уникали кари. Але під тиском світової громадськості боннський уряд був-таки змушений влаштувати новий процес над гітлерівськими злочинцями, колишніми «працівниками» табору смерті в Освенцімі.

Вперше слово Освенцім прозвучало в залі суду 28 січня 1946 року, на 44-й день Нюрнберзького процесу, коли давала свідчення учасниця французького руху Опору, колишня ув'язнена табору смерті Марі-Клод Вайян-Кутюр'є.

15 квітня 1946 року перед Нюрнберзьким трибуналом став колишній комендант Освенціма Рудольф Гесс. Він навів тоді страхотливі, хоча й далеко не повні цифри страчених у таборі; назвав імена лікарів СС, які здійснювали злочинні експерименти на в'язнях: Клауберг, Шуман, Менгеле. Відтоді в процесуальну номенклатуру ввійшло поняття «справа Освенціма».

Потім Освенцім фігурував на судових процесах лікарів СС, концерну «І. Г. Фарбеніндустрі» та інших.

В березні 1947 року Вищий трибунал у Польщі слухав справу Рудольфа Гесса. Того ж року в Кракові на лаву підсудних сіло 40 інших катів Освенціма. Крім того, звичайні суди в Кракові й Вадовіцах розглядали справи окремих есесівців з табору.

Суди із Західної Німеччини за післявоєнні роки спромоглися притягти до відповідальності аж п'ять колишніх воєнних злочинців з Освенціма!

А учасниками злочинів, які тут чинилися, були щонайменше 3000 есесівців. Близько тисячі з них обвинувачуються колишніми в'язнями в особистій участі у масових убивствах. Проте переважна більшість цих нелюдів і досі спокійненько живе собі в ФРН, покладаючись на коротку пам'ять і «гуманізм» боннських верховодів. І хоча судовий процес у Франкфурт-на-Майні вважається одним

Кати з Освенціма на лаві підсудних.

ОКО НЕ ВИКЛЮЄ

із найбільших процесів над освенцімськими катами, на лаві підсудних опинилися всього лише 22 злочинці.

Хто ж вони, ці поплічники біснுவатого фіурера?

Це обершарфюрер СС Вільгельм Богер, «освенцімська бестія», винахідник жахливого пристосування для катувань, яке вживалося при допитах (його називали «колискою Богера»). На цьому пристосуванні Богер так мордував в'язнів, що їх потім неможливо було впізнати, — розповідала на суді колишня ув'язнена М. Розенталь.

Це унтершарфюрер СС Освальд Кадук, який наказав збудувати для себе на табірному плацу претенціозну дерев'яну башточку, де приймав рапорти. Ця химерна будова й досі стоїть на головній вулиці Освенціма й зветься так, як її нарекли в'язні: «капличка Кадука». Під владою Кадука перебувало до 17 тисяч в'язнів, яких він старанно «сорту-

вав», відправляючи до газових камер. За його безпосередньою участю було розстріляно 8000 чоловік, знищено сотні дітей. Далі на лаві підсудних сидить Бруно Шлаг, колишній наглядач блоку смерті і бункерів, Клаус Дилевські, також з політичного відділу, та інші, відомі більше чи менше. Але — характерне явище. Кореспонденти, що були присутні на процесі, не могли не помітити на диво благодішну обстановку в суді і нахабно зневажливу поведінку підсудних.

«За столиками сидять чоловіки у розквіті сил, хоч деякі вже підтопталі і посивіли. Майже всі в темних костюмах. Риси їхніх облич згладжені повнотою, вони нагадують добропорядних і тихих бюргерів», — писав польський журнал «Пшекруй».

А кореспондент польської газети «Жице Варшави» так змалював настрої підсудних:

«Це не суд, в якому на лаві підсудних сидять вбивці величезної

кількості людей, а театральний зал, де публіка чекає прем'єри цікавої п'єси. Та не всі «знатні» особи, яким слід бути присутніми, з'явилися вчасно. Так, наприклад, колишній ад'ютант коменданта табору Геккер запізнюється... Його колега Лукас «просить пробачення», що не може з'явитися через грип... І суд виявляє повне розуміння стану свого «підопічного» й відкладає засідання».

Та й справді, чого нервуватися підсудним? Адже юристи Західної Німеччини виявили свого часу гідну подиву далекоглядність, коли, укладаючи карний кодекс боннської республіки, встановили як найвищу міру покарання, навіть за найтяжчі злочини, лише довічне ув'язнення. Таким чином життя воєнним злочинцям, вину яких і тисячною долею не може спокутувати й смертна кара, — автоматично гарантується боннською конституцією!

«Надто багато вбивць ходить на свободі. Схопити кого-небудь чесний прокурор (такі теж трапляються), а суддя виправдає вбивцю. Припустімо навіть, що він засудить його, але термін покарання для воєнних злочинців по цих вираках становить пересічно близько десяти хвилин. Я повторюю: десять хвилин за кожного вбитого нами», — пише західнонімецький письменник-емігрант Роберт Нейман.

Тут природно виникає запитання: для чого ж тоді боннська прокуратура витратила стільки часу, підготвавши до процесу 17000 сторінок — 88 грубезних томів! — актів, документів, зізнань свідків?

Важко дати точну відповідь. Однак цілком ясно, що боннські юристи насамперед намагаються обдурити світову громадську думку і завести її в нетрі схоластичних суперечок.

Деякі західні органи преси вже спіймалися на цю вудочку. Так, кореспондент лондонської газети «Обсервер» пробував довести, що переважна більшість населення Німеччини нібито нічого не знала про табори масового знищення людей.

А підсудні — кати з Освенціма? Ось витяг із протоколу допиту Роберта Мульки, колишнього ад'ютанта коменданта табору:

«Суддя: Подивіться на карту, на цю огорожу, на це подвір'я. Ви знали про це?»

Мулька: Ні.

Суддя: Чи знали ви, що на цьому подвір'ї стоять дві шибениці?»

Мулька: Дві що?»

Суддя: Шибениці. На яких вішали людей.

Мулька: Їх не було видно з мого вікна.

Суддя: Що ви робили, коли дізнавалися про людей, забитих на смерть?»

Мулька: «Я про це не знав...».

Серед сотень свідків у залі присутній поляк Мечислав Кієта. Він на власній спині зніс усе те, чого «не знав» або «забув» гер Мулька. І коли вже так виходить, що в'язень значно краще обізнаний із справами табору, ніж один з його керівників, то надаємо слово Кієті:

«...Серед 22 есесівців з Освенціма я шукаю на лаві підсудних людину, з якою доля звела мене за особливих обставин. Є! Це він, Йозеф Клер, колишній санітар з табірної медичної служби в чині обершарфюрера СС, що виконував функції наглядача табірної госпіталь, а потім шефа дезінфекції».

Вперше я побачив його влітку 1942 року в Освенцімі. То був особливо тяжкий час, бо в табір мене перевезли з в'язниці гестапо разом із батьком.

Я вирішив помістити батька до госпітально, щоб принаймні вберегти його від тяжкої праці в робочій команді, віддаленій од табору на кілька кілометрів.

Однак мене попередили, що перебування в госпіталі рівноцінне смерті. Три блоки госпітально переповнені хворими на висипний тиф. Але не тиф становив найбільшу небезпеку. Якщо в'язню вдавалося потрапити до прийомного покою, він підлягав там лікарському огляду.

Через деякий час я мав можливість пересвідчитися в тому, як це виглядає. Лікар або санітар СС приймали нескінченні потоки людських тіней. Людей літніх, виснажених або тяжко хворих відбирали, відкладаючи їхні

картки з картотеки. Це був вирок. Для небагатьох, яким вдавалося щасливо пройти селекцію, це ще не означало порятунку. В госпіталі їм загрожувала нова селекція, яка вела до газової камери або смертельної ін'єкції.

Тоді я вперше почув про «професора» Клера. Мені показали його: колишнього столярчука, який в мундирі есесівця став санітаром і тут, у таборі, залюбки одягав білий лікарський кітель. Відчував себе в ньому значимішим. Очевидно, він знав, що в'язні прозвали його «професором» і тішився цим.

Білий лікарський халат, яким в амбулаторії чи процедурній палаті Клер прикривав свої есесівські відзнаки, часто вводив в'язнів в оману. Йому довіряли, сподіваючись на допомогу, а одержували смерть.

Якийсь час у другій половині 1942 року начальником Клера був есесівець, доктор медицини і філософії, професор медичного факультету університету в Мюнстері Пауль Кремель. Він з педантичною точністю все своє життя вів щоденник різних подій, аж поки 11 листопада 1945 року був заарештований.

Отой Кремель в своїх нотатках неодноразово наводив факти, коли Клер вбивав в'язнів, впорскуючи їм фенол в серце.

29 серпня, ледве ми, повертаючись з роботи, проминули табірну браму, як нас зустріла страшна звістка. Того дня перед полуднем мало не весь госпіталь — всіх хворих на тиф, тих, що видужували, а також частину лікарів і санітарів з числа ув'язнених,

За цим колючим дротом панувала смерть.

Прибули нові в'язні: повернення звідси для них вже немає.

всього 700 чоловік — відправили до газових камер. В такий спосіб есесівська служба здоров'я «продезинфекувала» госпітальні блоки: знищила тифозні бацили разом з хворими і лікарським персоналом...

Але це не було єдиною подією того дня. Після вечірньої перевірки блокові й капо позганяли всіх хворих і поранених на плац перед кухнею. Тут вони проходили, оголені до пояса, шерга за шергою перед кількома есесівцями. Одних відсилали ліворуч, інших — праворуч, до кухонного складу.

Коли я побачив батька, він уже стояв перед Клером, — і я відійшов у бік складу. Потім усю групу Клер вивів за браму в бік крематорію. За кілька днів моя родина одержала від комендатури повідомлення про смерть батька без пояснення причин.

Протягом кількох місяців я перебував у госпітальному інфекційному блоці № 20. Тут, ліворуч од входу, містилась маленька процедурна палата. Примітивний операційний стіл, полиця з інструментами, кілька дерев'яних ослонів. Вікна до половини завішані марлею. На дверях табличка готичним шрифтом: Арццимер — лікарський кабінет. Навпроти, з другого боку коридора, було устатковано невеличку лазню. Вхід до обох приміщень відгороджував од решти коридора металевий прут, вмурований у стіни заввишки із людський зріст. На ньому, наче завісу, вшали ковдри, коли Клер або інші санітари СС «працювали» в процедурній палаті.

Кожному такому моменті передували приготування, які нагадали жах на весь блок. Спершу

в палаті з'являлася на століскляна колба з розчином фенолу. Біля неї — великі гумові рукавиці і 20-сантиметровий шприц з довгою товстою голкою.

Потім через огорожене сіткою подвір'я між хірургічним й інфекційним блоками тяглися довгою низкою зовсім голі і босі (навіть взимку) постаті.

Люди заповнювали коридор і тісний тамбур умивальні. На прут вшали завісу з ковдр. Розлягалася команда: «Ахтунг!» — встановлене привітання есесівцям, які входили. Водночас це був сигнал тривоги для всього блоку.

Наставала страшна тиша, чути було лише човгання босих ніг по бетонній підлозі. Пацієнти посувалися апатично. Деякі навіть вірили, що стануть перед професором, який огляне їх, допоможе, вилікує.

Все відбувалося з механічною точністю. Щохвилини чергові в'язні відхиляли завісу й впускали по двоє хворих. Ті сідали на ослони. Клер у білому кітелі, в гумових рукавицях, дотиком пальця знаходив пункт між ребрами. Далі блискавично вганяв шприц у серце — і хворий падав на підлогу. Чергові хапали мертве тіло й кидали у лазню.

Я багаторазово бачив, як Клер входив і виходив з процедурної палати. Багаторазово бачив трагічні походи людей, приречених на фенолову смерть, які ще жили, але були вже викреслені з картотек...

У великому тритомному обвинувальному акті на 700 сторінок Клеру присвячено 18 сторінок. Крім Кіети, його викривають ще понад 30 свідків, колишніх в'язнів різних національностей, а також

кілька есесівців: співобвинувачений Шерпе, колишній начальник табору в Бжезінці Франц Гофман, есесівський аптекар Гікест та вже ув'язнений колишній табірний лікар Пауль Кремер.

Але Клер продовжує лінію свого колишнього начальника Мульки. Він уперто твердить, що не пам'ятає окремих фактів, під час селекції в госпіталі він начебто лише асистував лікареві СС (хоча визнав-таки, що протягом 2—3 місяців, двічі на тиждень робив смертельні уколи 15—18 в'язням), а під час селекції біля газових камер тільки кількаразово брав участь у відборі слабих, щоб представити їх черговому лікареві СС для вирішення їхньої долі. Він не заперечує, що керував дезінфекційним відділом і віддав отруйним газом «циклон Б», але намагається переконати суд, що сам він особисто газ до газових камер не пускав.

Знаменно, що від газових камер — цього воїстину диявольського винаходу,—за всяку ціну відхрещується і Мулька, головний, як він сам себе називає, постаць.

Більше того, він намагався довести, начебто був тільки командиром почесної роти, яка зустрічала високих гостей, що приїздили до табору. І тут Мулька припустився помилки. Він проговорився, що «почесними» гостями табору були керівники хімічного концерну «І. Г. Фарбеніндустрі», того самого, де вироблявся газ «циклон Б». Марними виявилися зусилля адвоката Латерснера, який зливою протестів і юридичних крутість намагався заткнути рота кожному, хто збирався вимовити назву цього концерну. Вся детально розроблена система захисту провалилася через Мулькову необачність. Адже колишні керівники концерну займають нині високі пости в господарському й фінансовому житті ФРН, керують найбільшими хімічними підприємствами Західної Німеччини. А мусили б сидіти на лаві підсудних поряд з Мулькою і Клером.

Що ж до адвокатів, то у Франкфурті-на-Майні трапилася несподіванка, яка пролила світло на моральне обличчя й міру чесності боннських юристів. Виявилось, що один із захисників Герман Штолтінг під час фашистської окупації Польщі був прокурором гітлерівського «зондергеріхту» (спеціального суду) у Бидгощі. Отже, теж є воєнним злочинцем.

Саме так ставляться боннські власті до гітлерівських злочинців. Судовий процес у Франкфурті-на-Майні повністю це підтвердив. Але людство вже внесло їм справедливий вирок. Масовим убивцям, фашистським нелюдкам — найсуворіше покарання!

І. Аросеніус. Зима у Вестер'єтланді.

ВІЛЛІ ВАЛЬФРІДССОН

БРОДЯГА

РОМАН
(СТОРІНКИ З ЖИТТЯ)

„ПОЕТ“

Сіра ковдра на нарах у протилежному кутку помалу зсунулась убік, і з-під неї визирнуло бородате обличчя з бульбатим носом та хитро примруженими очима.

Ще не пробуркавшись зі сну, я підвівся й відкинув з чола волосся. Крізь загразоване вікно світило сонце, але його проміння не досягало мого похмурого кутка. За дверима в коридорі пролунали кроки, хтось обурено крикнув. Потім запала така глибока тиша, що в мене тривожно закалатало серце.

Невже вони забули про мене? Що, як я

ніколи не вийду звідси? Боже, і чого мене занесло сюди!

Я сидів у камері поліцейського відділку на Естра-Гамнгатан¹ у Гетеборзі і сидів там з власної волі.

Був липневий ранок 1922 року. Вчора цілліпневий день лив, як з відра, дощ, і я, бездомний бродяга, не знаючи, куди подітися, пізно ввечері зайшов до поліцейського відділку й попросився на ніч. Мене прийняв старший поліцай. Він довго тлумачив мені шведський закон про бродяжництво і пообіцяв у недалекому майбутньому прийняти відпочинок у каторжній в'язниці на озері

¹ Гатан — вулиця (швед.).

Свартше, якщо, мовляв, я не підшукаю собі роботи й не осяду на одному місці.

Я даремно виправдувався, даремно посилався на страшенно скрутний час, на те, що тиждень тому в мене скінчилися гроші і що взагалі таких безробітних, як я, — десятки тисяч. Поліцай порадив мені заткнути пельку, і я послухався його мудрого слова. Моя покірливість подіяла на нього, він подобришав, звелів мені залишити краватку і пасок та показати якийсь документ, що засвідчив би мою особу.

У куртці в мене лежав демобілізаційний квиток: я витяг його і подав поліцаєві. Там було зазначено, що я цієї весни залишив службу в музичному взводі 17-го піхотного полку і за час служби «не виявив особливого старання». Це була найгірша з усіх можливих атестацій, і поліцай, котрий, як він сказав, сам колись був єфрейтором у Квіберзі, знову насупився, бо ж виходило, що я таки справді шалапут. Однак після недовгих переговорів він устав, провів мене до камери, шпурнув мені згорнуту ковдру і не дуже ласкаво побажав доброї ночі.

Тиждень тому мені довелось піти з готелю на Постгатан, в якому я мешкав, відколи залишив полк, і тепер у мене не було ніякого притулку. Кілька ночей підряд я трохи підробляв тим, що чергував у пожежній охороні, а відпочити не мав де і зовсім знемігся. Зітхнувши, я опустився на тюремні нари і миттю заснув.

Спав я, мов убитий, і тепер, прокинувшись, не відразу збагнув, де це я опинився.

Привітні очі бороданя в протилежному кутку камери уважно стежили за мною. М'єму сусідові було років п'ятдесят. Я, певно, таки міцно спав, бо навіть не почув, коли він прийшов.

— О, продер очі, сплюх, — мовив він. — Лежав, як мертвий, коли я прибув уночі. Безробітний, еге ж? Бачу, бачу. Нема в тебе гарту, анітрохи нема. Певно, ти з тих, що краще помруть з голоду, аніж поцуплять щось душі на заживок, га? Ох, треба розім'ятися. Коли живеш у готелі, то годиться зранку робити зарядку. Бр-р-р! Щось я закоцюб. Нині, здається, надворі сонце. А тут, у буцегарні, завжди сутінь. А не завадило б трохи сонця!

З цими словами він підвівся і пройшовся по камері. Я боровся зі сном і міркував собі, що коли зважити на те, з ким я ночував, то я кочуся на суспільне дно, де, як і багато інших пролетарів, рано чи пізно мушу опинитися. Мій сусід був обшарпаний і страшенно брудний, проте мав ласкаві очі, а в його бородатому обличчі було щось дитяче. І це сподобалося мені.

На одному ослінчику лежав клунок. Бородань розв'язав його, дістав кусник ковбаси

та хлібець і по-братньому поділився зі мною. Я давно вже рiски не мав у роті і накинувся на їжу так пожадливо, що бородань здивувався. Він довго не зводив з мене приятного погляду й задумливо хитав головою.

— Ну й молодець! Ти завжди такий ненажера, чи збіса зголоднів? — врешті спитав він, жуючи. — Голод, хлопче, то безглуздя. На світі ж до дідька їжі. І людей, що обжиряються до смерті, набагато більше, ніж тих, що вмирають з голоду. Ти такого не чув? Але треба, голубе, самому дбати за себе, а не чекати, що смажені куріпки летітимуть тобі до рота. Піднімись сходами до дверей, натисни пальцем на дзвоник і: «Ласкава пані, гарна та пишна! Пожалійте нещасного, допоможіть йому!» Вклонися низенько, спи на тобі не вклякне, розшаркайся, зітхни, покажи, який ти покірний. Учора я обідав аж чотири рази: у Васастаді, на Седра-Веген і на самому Авеню. Аристократія, консульші... А які млинці, рулети з яловичини, драглі! О господи, дати тобі ще трохи? Ти вже все ум'яв?

Я схопив шматочок ковбаси, який він протягнув мені. Розповідь про такі бенкети здавалась мені казкою. Два дні тому я випив кави на останні ере¹, і відтоді мої кишень та шлунок були порожні. Щоправда, вчора, йдучи по Чіркогатан, я вгледів у канаві біля собору шматок сухаря. Він був так близько, що його можна дістати рукою, отож я тупцював коло знахідки, аж доки не влучив миті, коли мене ніхто не бачив. Тоді нахилився й схопив сухаря.

А цей голодранець теревенить про таку розкіш і ставиться до мене з добродушною зверхністю через те, що я неспроможний забезпечити себе найнеобхіднішим.

І я подумав — уже котрий раз, відколи пішов з армії! — що, мабуть, не здатен сам собі зарадити. Гроші, зароблені на військовій службі, швидко розтанули, і я став бродягою без роботи й надії на майбутнє. В армії я хоч мав де спати і відчував під ногами твердий ґрунт. Тепер же моя карта бита, і годі сподіватися на щось краще.

Хоч як наполегливо шукав я роботи, хоч як багато канцелярій та бірж праці обійшов за ці тижні, все марно. Я був зайвий, так само, як десятки і сотні тисяч інших безробітних у світі, де людство спинилося на місці, де з усіх боків до тебе кричать оголошення: «Роботи немає».

Я пишався охайністю, до якої привчили мене в армії, але тепер від неї мало що залишилось. Штани, що вчора змокли на дощі, лежали на ослінчику пожмакани, витягнені на колінах, ніби глумилися з мого відчайдушного становища.

¹ Ере — дрібна шведська монета.

Бородань сказав, що надворі сьогодні сонячно й тепло, і він має намір залишити місто. Влітку, мовляв, він звичайно мандрує і радить мені брати з нього приклад.

Податися туди, де співають пташки й буяють квіти, де шумлять ліси і пахнуть сіном стодоли! Тихі стежки й озера — то влітку така розкіш, що годі знайти слів, аби як слід описати її!

— Хіба ж не дурість тинятися без діла в місті, коли круг тебе на тисячі миль тягнуться дороги! — сказав він. І раптом змінив тон і глузливо вклонився. — Ласкаво просимо, пане начальнику! — То заскрипів засув і до камери зазирнув похмурий поліцай. — Дякую за ночівлю. Мене ніхто не питав? Ні? Не дзвонила консульша, щоб я завітав на сніданок?

— Виспалися? — буркнув поліцай.

— Анітрохи, начальнику. Тут хоч коли-небудь провітрюють?

Поліцай загадав нам прибрати після себе нари. Я взяв ковдру і старанно згорнув її. Бородань скинув на мене оком, і в його погляді я прочитав: «Я так і думав, що ти добрий лакуза». Я відчув, що червонію, і мені страшенно закортіло удати з себе такого самого безжурного, як цей старий волоцюга. Проте я не зміг. Я звик до військової покорі і до паличної дисципліни, мене навчено беззаперечно слухатися всіх тих, хто носив мундир і через це мав силу як завгодно повернути мою долю.

А після того, як я протинявся не один тиждень у Гетеборзі, то звик коритися й усім цивільним, що стояли в житті вище за мене. А за викинутого з суспільства бродягу вище стояли геть усі, хто мав роботу й зв'язки з суспільством.

Тим часом мій сусід зав'язав свого клунка. Черговий відступив убік, випускаючи його, потім завів мене до службової кімнати, де вчорашній непривітний старший поліцай сидів, схилившись над газетою. Крізь вікно зазірало сонце, і над дахами будинків навколо Густав Адольфсторгет¹ я побачив блакитне небо. З кутка на мене лупнула очима величезна вівчарка й загарчала. На ослоні біля самих дверей сиділи двоє обідраних хлопців і явно п'яна жінка, що дурнувато хихотіла й грайливо погладжувала потерту сумочку в себе на колінах.

Я згадав фільм «Знедолені», що його бачив кілька років тому, і подумав, у який розпач упав би мій дід, коли б побачив мене тут або міг здогадатися, в якому товаристві я опинився.

Старший поліцай, позіхаючи, підвівся. Він був кремезний, товстий, подвійне підборіддя його тремтіло, рідке волосся було заче-

сане прямим проділом на маківку, вкриту лупою. Навіть не глянувши на мене, він дістав з шухляди мій пасок і краватку, показав рукою на двері і мовив:

— Знаєте, що на вас чекає, коли ви не подбаєте про те, щоб знайти роботу й постійне житло? Робота в каменярнях на озері Свартше — ось чого заслуговують такі людиці. Був у армії і не хотів шануватися! Ну хіба ж не луципер ти після цього?

Вздовж Авеню виблискували проти сонця вікна аристократичних будинків. Поволі чвалаючи вгору в напрямку Лоренсберга, я чомусь згадав, що позавчора мені сповнилося дев'ятнадцять років. День народження не відрізнявся від попередніх моїх голодних днів. До світанку я чергував у пожежній охороні, потім кілька годин поспав на газеті в парку Слотсског.

Та все одно то був щасливий день.

В редакції «Ню тід» на Йєрнторгет привітна секретарка вручила мені чек на п'ять крон. На чекові значилося: «Гонорар за новелу». Це був мій перший гонорар. Я записався й почав уже мріяти, що в майбутньому стану письменником і не ходитиму по місту голодний та безпритульний.

Останніми тижнями, після довгої перерви, я почав писати. Одного разу я зайшов до редакції міської вечірньої газети на Постгатан й спитав вахтера, як знайти працівника, що готує недільні додатки до газети. Вахтер направив мене до життєрадісного чоловічка, але той, на жаль, уже був забезпечений матеріалом на цілий рік. Проте газета щодня друкувала ще й коротеньку новелу, і чоловічок порадив спробувати щастя в його колеги, який вів цей відділ.

Я ще не мав тоді такої новели, але відразу послухався поради. Починаючи з другого дня, я енергійно атакував газету своїми творами, які регулярно вкидав до поштової скриньки редакції і так само регулярно отримував назад на адресу: «Кіоск біля Великого театру». Того ранку дівчина в кіоску передала мені брунатний конверт з написом «Гетеборгс Тіднінген». Після цих постійних невдач я почав дуже сумніватися в своєму письменницькому хисті, і навіть гонорар з «Ню тід» ненадовго заспокоїв мене.

Може, редактор газети «Ню тід» підписав чек тільки тому, що пожалів мене? Він спитав, як я живу, і я сказав йому, що не маю роботи. Адже новелу не опубліковано. Ні, не судилося мені стати письменником. Прикро було так думати, однак нічого не вдієш.

Я розумів, що новели, які я вкидав до поштової скриньки «Гетеборгс Тіднінген» написані незграбно, що я погано знаю тему, на яку пишу, і не маю літературного хисту.

¹ Торгет — шведською мовою майдан.

Дарма я так мріяв у попередні роки про письменницьку працю — я був нездібний до неї і більше не міг тішити себе якимись надіями на майбутнє.

Не тільки страшне безробіття спричинилось до того, що я не знаходив роботи там, де її шукав. На кількох підприємствах, куди я заходив, не відмовляли відразу, а питали, що я вмію робити і де працював раніше. Що вмію? Нічого, що згодилося б у цивільному житті. Де був? У армії.

— Тоді ви нам не підходите, — казали мені і зневажливо знизували плечима.

Дні збігали повільно і були для мене довгі та гіркі. Доки я мав чим платити за кімнату в готелі, то було ще нічого. Тепер же я ставав дедалі неохайніший і брудніший: сорочка невипрана, костюм пом'ятий. Та ще й до всього про мою біду мали скоро дізнатися на селі, де жили мої дід та баба. Якось на вокзалі я несподівано помітив Ельну Релігс — свою землячку, — і хоч миттю ушився, аби не вітатися з нею, проте був певен, що вона впізнала мене. Ельна, звичайно, поспішить сповістити додому, що я вештаюся без діла в Гетеборзі. «Цього й слід було чекати від шевцевого Юнатана», — напише вона.

На Авеню панувала звичайна ранкова тиша. Коли-не-коли проїжджала машина, та й перехожих теж було мало. Декого з них я впізнавав — вони тинялися по місту щонаочі: безробітні, сутенери, торговці власними жінками, жебраки. І хоч як мені давалася взнаки самотність, хоч як хотілося з кимось поговорити, але знайомства з ними я старанно уникав. Та й мого товариства ніхто не шукав.

Ці бувалі нічні волоцюги вважали мене за селяка і наївного простака. В їхніх очах я був шмаркач, не здатний на риск. І, щоб не зустрічати їх, я здебільшого коротав ночі на безлюдних вулицях поблизу Скансторгет або в Газі.

Я завернув на південь по Вікторіагатан. Рідко коли я почувався таким нещасним, як того ранку. Навколо буяла така краса, і я, молодий, мав би бути щасливий та веселий. Деревка стояли в цвіту, а трава на клумбах поміж пішоходами та бруківкою яскріла соковитою зеленню. Вітрина ковбасні викликала в моїй уяві картину столу, заставленого наїдками, а запах з пекарні змусив мене забути про сором — я поклав собі зайти і випросити якусь булочку абощо.

Однак на східцях я спинився. Випросити? Ні. Краще вмерти з голоду. Або вкрасти. Що завгодно, тільки не жебрати!

У кишені в мене шелестіло вісім написаних від руки новел, крізь стерті підошви черевиків я відчував гаряче каміння. Мені здавалося, що перехожі скидають на мене зне-

важливим оком, а побачивши поліцейя, що стояв на розі Гусаргатан, я аж здригнувся. Коли поліцейя почав крутитись поблизу мене, я гулькнув у якийсь під'їзд і задля більшої безпеки почав підніматися сходами. Дразливий запах їжі, кави. Якби я лише міг! А чому б і ні?

Адже інші жебрають. З голоду мені помирати чи що?

І, сам не знаючи, як це сталося, я піднявся на третій поверх і натиснув на дзвінок біля дверей якоїсь квартири. Дзеленчання у коридорі привело мене до тям. Першою моєю думкою було кинутися вниз. Та за дверима вже почулися кроки, і я стрепенувся й тихенько повторив: «Ласкава пані, гарна та пишна...» Мені спала на думку порада бородатого бурлаки, що ночував зі мною в камері: «Вклонися низенько, покажи, який ти сумирний...»

— Ласкава пані... — почав я, коли відчинилися двері, і враз затнувся. На порозі стояла молода дівчина й зачудовано дивилась на мене. Я відчув, що червонію, і, запинаючись, спитав, чи тут мешкає Свенсон.

Дівчина похитала головою.

— Свенсон? Ні-і. Свенсон у цій квартирі не мешкає. А ви певні, що не переплутали адресу?

— Так. Хоч... може, він живе на Скансгатан? — пробурмотів я і кинувся вниз сходами.

Пригнічений, я поплентався далі містом, куди очі ведуть: по Алеї до Йєрнторгет, звідти по Ліннегатан до парку Слотског і знов по Ліннегатан до площі. Зваблivi гас-трономи, розкішні овочеві крамниці, спокуслив вивіски кав'ярень. Часом у канаві я знахидив недокурок і жадібно затягався, не клопочучись тим, що його бозна-хто кури-в і я можу заразитися. Заразитися! Захворіти! Ха-ха-ха! Хіба мене це лякало? Адже я нікому не потрібен. Тільки й залишилось, що скласти зброю.

Навіщо жити? Нінащо.

Я намагався втішити себе тим, що не тільки я блукаю, не маючи притулку. По всьому світі були такі самі нещасні. Я був один з мільйонів. Кілька днів тому я довідувався у французького консула, чи не можна завербуватися до французького легіону. Та нікому, здавалося, не потрібний був нещасний музикант.

— Будь ласка, їдьте хоч зараз до Франції. Але якогось місця в армії я вам обіцяти не можу. Хочете змарнувати п'ять років, то спробуйте, — сказав він.

Підошви човгали по розпеченому сонцем асфальту Седра-Гамнгатан. Церква святої Крістини, резиденція, біржа, позначені печаттю убогості будівлі Норстада. Тут є редакції газет, — та вони мені ні до чого, —

дешеві нічліги, понурі кав'ярні. Постгатан. Торргатан. Крунгусгатан.

— Агов! — почувся голос з темного під'їзду на Торргатан, коли я надумав знову спробувати попросити десь їсти. — Ти бродяга? Вільний птах? Маєш де жити?

Я похолов. От уклепався, — була моя перша думка: я гадав, що мене гукає поліцай Але за мить заспокоївся. З темряви вийшов хлопець щонайбільше вісімнадцяти років. Він був досить пристойно одягнений: у темний костюм, брунатні черевики, ковбойку та картату кепку. В одній руці хлопець тримав пошарпану теку, а в другій — запалену сигарету.

— Так, — відповів я, коли він звернувся до мене вдруге. — Я безробітний. А ти?

— Авжеж, — сказав він. — Чого ж би інакше я опинився в Гетеборзі? Я збираюсь у Стокгольм, в Екен. Увечері вирушаю. Може, заскочимо щось ум'яти та й покуримо?

— Нема грошей, — сумно мовив я.

— Певне, що нема. Я запрошую, я й пригощаю, — сказав він. — Ти новенький, га? Не звик? Ходімо.

Ми пішли до найближчої кав'ярні — темного й понурого приміщення, проте мені воно здалося раєм. Кава, хліб, ціла сигарета і співрозмовник — що більше треба?

Мій знайомий не мав роботи, відколи скінчив школу, а проте не втрачав доброго гумору. Коли я піду з ним, він подбає, щоб я не знав ніякого лиха.

Він говорив дуже велемовно, потім розгорнув свою стареньку теку і витяг звідти паку надрукованих аркушів. виявилось, що ті аркуші були його хлібом насущним; він запропонував мені стати компаньйоном і співпродавцем. Я взяв у нього папірця роздивитися. З одного боку на ньому великими літерами було надруковано:

«Допоможіть своїм нещасним братам!

Ціна — хто скільки дасть,
але не менше, як двадцять п'ять ере».

З другого боку був надрукований вірш.

— Це не жебри, а торгівля, — сказав він. — Збагнув? Ти собі дзвониш до квартири й мовчки подаєш вірша. Двадцять п'ять ере за один, га? Я надрукував їх цілу тисячу за вісім крон. Двісті п'ятдесят крон за вісім витрачених — це ж чудово! Збіса вигідно, га? І вірш гарний. Я сам його склав.

Далі він розповів, що випадково познайомився з шофером, який надвечір виїжджає, до Алінгсоса і обіцяв узяти його з собою. Якщо я хочу, то мені досить стати його компаньйоном і переді мною відкриється світ можливостей та пригод.

— Дурний будеш, коли не поїдеш зі мною, — вів далі він. — Що ти висидиш отут у місті? На селі принаймні є клуня, де мож-

на виспатися. Навіщо нам тут голодувати? Мені треба ще заскочити на часинку в одне місце, а потім ми зустрінемося, ну, скажімо, о другій. Тоді підемо до Малої Рогатки, знайдемо шофера і вирушимо в дорогу. То їдеш зі мною, га? Ідьмо! Сидіти тут дурне діло.

Я згодився і став читати вірша. Він починався такими сумними рядками:

Голодні ми, не маємо притулку,
Печалі знак не сходить нам з чола,
Серед чужих шукаєм порятунку,
В холодну ніч — хоч крихітку тепла.

Розлучившись з «поетом», я попрямував до вокзалу. Це був мій останній день у Гетеборзі. Думка, що я залишаю його, і тішила мене й хвилювала. Мій новий знайомий здавався бувалим хлопцем, і я сподівався від нього багато чого навчитися.

Переходячи через Естра-Гамнгатан, я скинув оком на червону табличку на поліцейському відділку й згадав минулу ніч. Так чи інакше, а я вважав, що маю дякувати долі, яка звела мене з «поетом». Мені страшно було навіть уявити собі, що б сталося, коли б довелося самому блукати по місту. Тепер я зустрів однолітка і повинен триматися його. Мені здавалось, що «поет» повіявся люб'язно, хоч, може, трохи й настирливо.

В Алінгсосі, сказав він, ми тільки переночуємо. А рано-вранці вирушимо далі. Наша мета — Стокгольм. А чому б і ні? Я ладен був іти з ним куди завгодно.

На тихій Постгатан помітно було сліди нападу й кризи. Біля дверей численних маленьких готелів мляво тинялися люди. Двері багатьох комісійних крамниць були спокусливо розчинені, крамарі стояли на східцях, сонно дивилися перед себе на вулицю, марно чекаючи на покупців. На розі Гетгатан перед пивницею тупцяв старий броварник.

Я завернув ліворуч і пішов назад у напрямку Естра-Гамнгатан. Кафе «Амерікен Бар», «Стара корчма». Перед входом до корчми стовбичило кілька підлітків, явно сподіваючись, що хтось захоче пригостити їх тарілкою супу, а сам задовольниться тим наперстком горілки, що його дають до супу. Там же крутилося двоє обшарпаних п'яниць, хитаючись і репетуючи, але вони відразу щезли, як помітили поліцай.

Повія, яку я часто бачив, коли вештався вночі вулицями міста, вигулькнула з під'їзду з розчервонілим обличчям і, голосно схилюючи, стала обсмикуватися. В канаві перед молочною крамницею терлося дві чорні кішки, а худий миршавий собака підняв лапу на іржаву ринву.

Задуха. Сморід убогості.

Сонце пражить бруковані вулиці, вода в каналі вздовж Естра-Гамнгатан тьмяно ме-

рехтить. Я пройшов повз поліцейський відділок і крізь відчинене вікно побачив похмурого старшого поліцає, що замкнув мене минулої ночі. Може, якби він тепер помітив мене, то здійснив би свою погрозу — забрав би до відділку і записав попередження? Я не знав, що таке робота в каменярях на Свартше, якою він мене лякав, проте відчував, що в цій карі, як і взагалі в примусовій праці, мусить бути щось жахливе, принизливе.

Я спинився під вивіскою готелю «Сконегорд» і запалив недокурка, якого не скурих у кав'ярні на Торггатан. Тут, у цьому готелі, я мешкав ще два тижні тому, мав затишну кімнатку, прибрану й чисту. Та все одно мене пригнічувала самотність, до якої я не звик. В армії я завжди мав багато приятелів, а тут сидів одним один, як палець.

Покоївка з готелю, на яку я задивлявся, теж позирала на мене прихильно. Однак я ніколи не зважувався на більше, ніж погляд. Я завжди соромився дівчат, а тепер, до того ж, ще й не мав роботи. От якби я не був безробітний, ми могли б зійтись.

Я пішов далі вулицею, міркуючи, чи не зайти на пошту біля Дротнінгторгет і спитати про листа. Кілька тижнів тому я написав дідові, що покінчив з музикою і залишив місто з величезними черепашковими мілинами. В листі, написаному якомога оптимістичніше, я повідомив, що думаю найнятися сурмачем і каютним служником на один з кораблів шведсько-американської лінії: «Кунгсгольм» чи «Гріпсгольм».

Цікаво, що саме дідусь подумав, читаючи мого листа. Певне, що від такого, як я, цього й слід було сподіватися. Він ніколи не покладав на мене великих надій, а тепер ще, мабуть, і дізнався від Ельни Релігс, що я тиняюсь без роботи.

Однак на пошті листа не було.

Я сперся на конторку і трохи постояв, перш ніж знову вийти на сонце. Потім поплентався повз готелі «Еггерс» і «Палас» до Брунспарку. Над Густав-Адольфсторгет літав табунець голубів, двоє рибалок через поруччя вудили в каналі рибу. Над резиденцією тріпотів прапор, а вітри з гавані несли з собою запах моря та водоростей. Біля газетного стенду жваво сперечалися кілька нічних волоцюг. Їх я теж знав. Це були сутенери й ті, що торгували власними жінками. Як звикле, вони самовпевнено поглядали на мене, та я не брав того до серця. Хоч як мені було важко, я не опустився так низько, як вони: хай вони мали пристойний одяг і, певне, ще й гроші в кишені, проте, я не проміняв би свого становища на їхнє.

З дверей «Французького готелю» спокусливо пахло їжею. Чи матиму я колись гроші,

щоб сісти до накритого столу і поїсти та випити, чого сам забажаю?

У вітрині комісійної крамниці напроти готелю Армії Спасіння лежав гаманець. Я глянув на нього і відразу впізнав — то був мій гаманець.

Коли я зостався без притулку, то першого ж дня пішов по дрібних крамничках на Постгатан, маючи намір продати гаманця, що його я купив собі за вісім крон, як залишив армію. Та нікому не треба було гаманця. Врешті старенький чоловік, що торгував у цій крамниці, зглянувся на мене і купив його за сімдесят п'ять ере. Через два дні я зайшов до нього й запропонував кишенькового годинника, якого дістав у подарунок від дідуса, коли «вирушав у світ». Це була старовинна срібна цибулина, яку я соромився показувати товаришам і весь час, доки був у армії, тримав у себе в шафі.

Перш ніж продати годинника, я обходив з ним усі ломбарди: намагався заставити його. Та ніхто не хотів залишати годинника в себе, і кінець кінцем я продав його за дві з половиною крони.

Власне, те, що я продав годинника, не мало практичного значення. Але тепер я каюся і почував себе марнотратником. Я згадав, як урочисто дарував його мені дід. «Це знак, що ти вже дорослий», — сказав він мені. Тепер той годинник лежить у крамниці десь серед старого мотлоху. А може, його вже продано? Якщо я колись повернуся до Гетеборга і матиму гроші, то неодмінно викуплю свого годинника, як він ще лежатиме тут.

Якщо я колись повернуся... Певне, до того часу мине не один рік.

Я підійшов до пам'ятника Вадманові¹ й сів на підмурок. Однак, коли я сидів, мене огортав неспокій, тому я підвівся й поплентався далі. За годину я опинився на Торггатан, де мав зустрітися з «поетом». Хоч до умовленого часу було ще хвилин тридцять, мій майбутній друг уже чекав у під'їзді біля кав'ярні. Побачивши мене, він весело привітався; з усього було видно, що він у найкращому гуморі.

— Спершу нап'ємося кави й викуримо по сигареті. А тоді буде якраз пора йти до Малої Рогатки. Завтра в цей час ми вже подолаємо добрий шмат дороги до Стокгольма.

— В Екені тепер теж безробіття, — вів далі він у кав'ярні, вмощуючись біля столу з вищербленою мармуровою стільницею. — Чи ти, може, сподіваєшся, що на тебе там тільки й чекають? Ні, братику, роботи немає ніде. Ти, бачу, похнюпився, але так завжди буває з новачками, які не знають, звідки мо-

¹ Вадман Юхан Андерс (1777—1837)—шведський поет, представник реалізму в шведській літературі.

же подути вітер. Та нічого, звикнеш, ось уловимо рибки й заживем. Уяви собі: двісті п'ятдесят крон за вісім, га? Хіба поганий улов?

Він розповів, що родом з Фальчепінга, де його батько працює на залізниці. Якби він хотів, то повернувся б додому, оженився й не голодував би, та це його мало влаштувало. Видно було з усього, що він дивився на мандрівне життя, яке міг кинути, коли забажає, очима романтика, як на цікаву пригоду. Він велемовно запевняв мене, що зовсім не має наміру довіку тинятися дорогами. Колись і він осяде на місці: це буде заслужене й гідне завершення його мандрів.

Лихоліття мало турбувало його. Він був «поет» і дуже пишався цим.

— Умій зліпити до купи якусь дрібничку, віршика або що, і гайда в дорогу, — казав він. — Основне напасти на вдалу думку... мати матеріал... Його конче треба мати, коли хочеш щось надряпати. А тепер ходімо до Малої Рогатки. За кілька годин будемо в Алінгосі. Люди там гарні, зате лягаві препаскудні. Ось їде наш шофер. Добре, що забираємося звідси.

За хвилину я вже сидів у кузові, припало-му вугільною пилюкою, і трясся через Дротнінторгет. Поряд зі мною дрімав «поет». Він ліниво розлігся на купі порожніх мішків, кадив сигаретою і, задоволений, мугикав собі якусь пісеньку. Під голову «поет» поклав свою стареньку теку з віршами. Він був у доброму гуморі і крикнув мені, що, коли нам щаститиме і ми подекуди під'їжджати мемо машиною, то за два тижні будемо в Стокгольмі.

А Стокгольм він знає, бував там не раз. Кращого за нього провідника мені й не знайти. Я притулився спиною до кабіни і, зіщулившись, дивився, як позад мене зникала Стамгатан. Далі Ольскрукен, Редбергслід, Гамлестад. Позолочена верхівка Сканського лева блищала проти сонця, як останнє вітання з Гетеборга.

Я згадав про всі ті розчарування, що їх зазнав у цьому місті... Чи повернуся я ще колись сюди?

Біля столу зібралася вся сім'я і зацікавлено дивилася на мене. Я втупив очі у скатертину в голубу та білу кратку, щоки в мене пашіли, і страшенно хотілося втекти звідси. Хоч який я був голодний, смажена картопля з ковбасою застрявала мені в горлі; я насилу ковтав її. Ковбаса була пригоріла, картопля водява й несмачна, а молоко синовує й неапетитне.

Батько сім'ї співчутливо спитав, звідки я родом. Я відповів, що з Богусланда, і на мить одірвав очі від скатертини. Вбоге ку-

хонне начиння, плита, полиця з посудом, ящик на дрова, голубий буфет, а на ньому гіпсовий кіт і будильник.

Самі господарі теж мали нужденний вигляд. Батько — років п'ятдесяти, в робочому одязі, низенький на зріст, з сумним обличчям. Жінка — його віку, огрядна, з брезквим лицем і невиразними очима.

З двох дочок старша мала десь років вісімнадцять. Це була худорлява висока дівчина з вилицюватим обличчям, густо вкритим ластовинням. Молодша — трохи товстіша, з тугими грудьми, що випиналися під ситцевою сукнею. Руки в неї були в темних жовтячних плямах.

Коли я поглянув на цих людей, мені стало ще важче ковтати і так захотілося втекти, що я не міг більше витримати.

— Дякую, — сказав я, — дякую за обід. Щиро дякую.

— О, на здоров'я, — відповів батько. — Тепер багато безробітних, а особливо молодих. Не встигне вийти один, як приходять четверо, п'ятеро жебраків.

Безробітні. Жебраки. І я один з них. Я зиркнув на аркушик з написом «Допоможіть своїм нещасним братам» і збагнув, що цей віршик не вберіг мене від ганьби: мене все одно вважали за жебрака. Жебрак, ось хто я! Я втратив усякий сором і забув про гідність, що її, як завжди казали мені дід та баба, треба мати навіть у найтяжчі хвилини життя. Мій товариш так переконливо запевняв мене, що продаж віршів — аж ніяк не жебри, що я майже повірив йому.

Ні, це не так.

Я просто сховався за брехнею, за вигадкою, що я продавець і що той, хто жертвує двадцять п'ять ере за вірша, має від цього якусь віху.

— Ще раз дякую! — повторив я і квапливо вийшов. Уперше в своєму житті я сидів за столом як жебрак і передчував, що це не востаннє. Господарі та їхні дочки зачудовано дивилися, як я кинувся до дверей. На східцях мене занудило, і я відчув, що зараз блюватиму.

Ні, міркував я, не вийде з мене справжнього жебрака, надто я чутливий. Адже я знав: їжа не йшла мені на душу не тільки через те, що кухня така нужденна, а господарі, хоч і прихильні до мене, такі занехаяні — на це я весь час намагався не зважати, хоч воно само впадало мені у вічі.

Річ у тім, що попри свою бідність, я залишався й досі марнославним. Я завжди був такий, а тепер, під час своїх поневірянь у Гетеборзі, став ще марнославніший. Найпалкіше за все я мріяв вибитись у люди, завести собі гарні меблі, мати вишукані речі й бувати в товаристві елегантних вдягнених людей. А сьогодні я принизився до того, що

їв жебраний хліб в оточенні, яке ненавидів, з людьми, що з ними, як мені здавалось, не мав нічого спільного.

— От чортяка! — вилаявся мій товариш, що чекав мене на вулиці. — Я думав, що тебе злапав лягавий. А я вже продав перехожим кілька віршів. Небагато, десь п'ять чи шість.

Я покопався рукою в кишені і намацав п'ять монет по двадцять п'ять ере. Мені вдалося продати п'ять віршів, поки я зайшов до людей, що нагодували мене. І хоч мій товариш був не дуже вдоволений, мені такий зарібок здався не таким уже й малим.

В Алінгосі «поет» уторгував чотири крони й сімдесят п'ять ере і заявив, що нам слід піти ще до літнього ресторану на околиці міста.

Судячи з усього, він був справжній хвалько, і хоч я добре усвідомлював, що залежу від нього, проте більше не захоплювався ним. Він був реаліст, без ніяких ілюзій, а я — мрійник, людина м'якої вдачі. Я розумів, що, опріч нашої «комерції», в нас мало спільного.

На землю спадав вечір — лагідний червневий вечір. З дачних садків повіяло пахощами троянд і бузку. З вікна долинув звук піаніно, дівочий голос заспівав пісню. Рядок різнобарвних ламп, які мерехтіли в присмерку, свідчив, що ми наближаємось до ресторану. «Поет» знайшов добрий спосіб поділити зону діяльності. За межу мав правити прохід між рядами столиків.

Я дивився на різнобарвні ліхтарі і не перечував. Усе, що я досі робив, незважаючи на невдачу з обідом, давалося досить легко, а тепер мене паралізував страх. Ще перебуваючи в армії, я звик, що цивільні хлопці скидали на мене неприязним оком. Тепер я сам був цивільний, ніхто не міг здогадатися про моє минуле, та це мало допомагало. В ресторані було повно дівчат, і перед усіма ними я мав виставити себе жебраком.

Бродяга. Безробітний бурлака.

— Тепер до роботи. Затям собі — це останній шанс назбирати сьогодні ще кілька крон, — мовив «поет».

Він витяг паку віршів, зневажливо здвигнув плечима і залишив мене. За ресторан правила легка будівля з дерев'яним дахом і візерунчастими ґратами замість стін. Над входом мерехтів рядок різнобарвних ліхтарів. Серед зали, на маленькому помості, стояв хлопець, грав на мандоліні й співав «La paloma»¹. Навколо столиків із чашками кави та склянками лимонаду сиділи дівчата й хлопці. Вони весело сміялися. Мені стало ще відразніше, і я зупинився на вході. В ма-

товому світлі ламп я бачив обличчя юнаків і дівчат мого віку. Це була молодь, що мала роботу, домівку, одяг, гроші — тобто все те, чого бракувало мені. Я намагався присилувати себе думати, що коли час і умови поставили мене в таке незвичне середовище, то треба тільки звикнути до цього.

Врешті я таки увійшов, наблизився до веселої молодої пари і поклав на стіл вірша. Хлопець не звернув уваги ні на мене, ні на папірця. А дівчина глянула на мене й спитала:

— Ви безробітний? Не з нашого міста?

— Звісно, не з вашого, — понуро відповів я. — І ясно, що безробітний. Чи панна гадає, що я задля втіхи вештаюся тут?

— Що за проява! Ти прийшов сюди лягати? Пришелепався та ще й норів показуєш, га?

— Цить, — мовила дівчина і вийняла двадцять п'ять ере. — Будь ласка. Бурлакувати не велика радість.

— Можливо, — погодився хлопець. — Ось тобі ще п'ятдесят ере від мене. Вірша нам не треба.

Я сховав монети і далі успішно обходив столики. Жебрати вже не здавалось мені такою мукою, і я з утіхою помітив, що зліший, ніж сам сподівався. Гроші, що бряжчали у мене в кишені, сповнювали мене радістю, немов скнару. Кінець кінцем життя жебрака, здається, простіше, ніж я собі уявляв.

— Стій! — раптом вигукнув чийсь владний голос. — Чуєш ти, шельмо! Хто дозволив тобі робити це?

Переді мною стояв поліцай — найтипівіший провінційний лягавий. Пишні вуса, шолом, застебнутий мундир, збоку теліпається шабля. Пика червона і аж ніяк не розумні, якісь тьмяні колючі очі. Він заходився пояснювати, що ресторан — громадське місце і жебрати чи продавати в ньому товар суворо заборонено.

Закон про бродяжництво: «Жебрати і продавати товар...»

Я безпорадно озирнувся і помітив, як мій «поетичний» брат вислизнув з ресторану і зник на вулиці. Поліцай схопив мене за плече, і ми разом попрямували до посипаної жорствою доріжки. Я уявив собі Свартше — виходить, грізне пророцтво старшого поліцай з Гетеборга має здійснитися.

Однак таке лихо мене не спіткало. Я переночував у поліцейській дільниці. Другого ранку мене покликали на допит до комісара, який щодо погроз нітрохи не поступався перед своїм гетеборзьким колегою.

Мені було наказано негайно покинути місто; якщо ж я не послухаюсь, може вийти зле. Після цього мене відпустили, і комісар пообіцяв мені дерев'яну клітку біля озера

¹ Голубка (ісп.).

Свартше, коли ще раз спіймає у межах міста.

Перш ніж вирушити в дорогу, я довго стояв і міркував, куди б його податися. Не дуже хотілося повертатись назад до Гетеборга, і я поклав собі спробувати дістатися до Стокгольма. Після того, як я набрався стільки сорому, я міг і далі жебрати. Я був вільний і міг іти, куди хочу, ніщо не зв'язувало мене.

В садках співали пташки, пахнув бузок і ясно світило сонце, коли я залишав Алінгсос. «Поета», свого вчорашнього товариша, я більше ніколи не зустрів.

А в моїй кишені лежала сотня його віршів, і це був увесь мій скарб.

Бабуся була маленька, згорблена, з рідким сивим волоссям, пов'язаним сатиною хусткою, з худими в синіх жилках руками і зморщеним лицем. На вигляд вона здавалась убогою, виснаженою і така була насправді. Зате її дешева ситцева сукня була чистенька і пахла милом, а впевнені рухи так пасували до обстави цієї гарно впорядкованої та охайної селянської кухні.

— Лишенько, які тяжкі часи. Видно, господь дуже прогнівався на людей, — казала бабуся, крутячись між плитою, вікном і буфетом; то помішає кашу в каструлі, то зірве сухий листок з фуксії, що стоїть на підвіконні, то розставить тарілки на столі. — Господь карає і справедливо карає, бо люди стали ой які грішні. Не так до церкви ходять, як колись, не читають божого слова. Хтось може й гадає, що не заслужив кари. Але в святому письмі сказано, що за наші гріхи бог карає дітей наших аж до третього коліна.

Вона тяжко зітхнула й глянула на мене лагідними очима. В кухні панував спокійний затишок, і я намагався відпочити тут душею. Та дарма. Я совався на рипучій дерев'яній канапі. Я й сам собі остогид, і все мені здавалось осоружним. Цілоденна дорога стомила мене: відколи я залишив поліцейський відділок в Алінгсосі, то не мав і ризику в роті, а тепер уже надходив вечір.

Протягом дня я не раз намірявся зайти до першої-ліпшої садиби, покласти на кухонний стіл вірша свого вчорашнього товариша-«поета» — ось вам, будь ласка. Читайте! Перед вами нещасний брат, що просить допомоги!

Та щоразу мені бракувало сміливості. Я знову переконався, що й досі надто чутливий і неспроможний давати собі раду. Від матері я успадкував соромливість, і тепер, коли хотів зайти в якийсь дім, те почуття охоплювало мене ще з більшою силою.

А крім того, мені треба було остерігатися

поліції, хоч учора ввечері я таки не уникнув зустрічі з нею.

І ось допіру, побачивши край лісу цю маленьку сіру хатину, я змусив себе піти до неї, і мені пощастило. Тепер я сидів на канапі, чекав на кашу, яка кипіла в каструлі на вичищеній до блиску плиті, що на ній відсвічувалось призахідне сонце, і був забезпечений не тільки вечерею, а й ночівлею на горіщі над хлівом, де лежало сіно.

Усе це мало б утішити мене, а я мучився від зневаги до самого себе.

— Отже, я й кажу, тяжкі часи настали, — вела своєї бабуся. — Киць, киць! — покликала вона двох котів, що скрадалися з ганку до кухні. — Коти добре знають, що їм пора їсти. То ти безробітний? Так, так, ти вже казав, я згадала. І нікого не маєш? Сердешний. Певне, що гірко поневірятись по чужих людях.

Я втупив очі в підлогу, кивав головою і ковтав слину. Я прийшов до цієї доброї бабусі, став перед нею і збрехав, що я поет. У моїй пам'яті постали всі ті нещасні хлопці мого віку, яких я зустрічав за останні дні, і мені стало боляче й гірко. Я сказав бабусі, що я сирота і не знаю, куди поткнутися. Бабуся схлипнула і запросила мене сісти. Треба зачекати, зараз звариться каша. Потім я піду на сіно спати. Більше нічим вона не могла допомогти мені, але я й за це був дуже вдячний.

— Сердешний, такий молоденький і один як палець на світі, — мовила бабуся і ще раз запросила мене сідати. — А давно померли твої тато й мама? І ти не знаєш, куди податися і що діяти? Треба шукати поради в господі бога. Тільки він наш заступник і наша поміч. У святому письмі сказано, що творця треба шукати з молодих літ. Як чинитимеш так, то перебудеш усяке лихо, хоч би яке тяжке воно було.

Бабуся стиха почала оповідати про своє життя, і то була далеко не весела розповідь. Злиденне дитинство й молодість, тяжка праця після одруження. Тут вона вигодувала семеро дітей. Троє десь в Америці, а решта померли. Чоловіка не стало кілька років тому, і тепер вона залишилась сама.

— Маю корову, курей, котів, отже й не зовсім сама, — додала стара, ставлячи на стіл кашу. — Гріх нарікати. Адже є ще віха в слові божому, є церква, куди можна піти в неділю і свято. Бідую, однак треба вдовольнятися тим, що є... А ти їж... їж... Ти ж, сердешний, аж почорнів з голоду. Бери каші, молока. Але спочатку помолімось...

Старенька склала на столі худі руки з синюватими жилками. Вона скидалася на мою бабуся, і я був зворушений і сповнений каяття. Адже я шахрай, що видурив для себе їжу в цієї бідної жінки, і від такої

думки мені стало соромно. Я теж склав руки на столі, і бабуся почала читати застільну молитву. Молилась вона урочисто, схиливши голову і опустивши очі.

Потім обіперлась на руки і якусь хвилю помовчала.

— Ну, тепер їж, — врешті озвалась вона. — А я сяду ось тут. Я після молитви люблю посидіти, але ти, синку, не зважай на мене, ти ж бо голодний. Бідолашний сирота... Однак не журися... не треба журитися. Не гріши тільки, і все буде гаразд...

Я жадібно їв кашу, що її бабуся насипала в щербату тарілку. Коти вистрибнули на канапу і не зводили з мене погляду. Мені здавалось, що в їхніх жовтих очицях світиться зневага. Бабуся їла мовчки, і я був вдячний їй за це.

Хіба мало я намучився за цілий день, щоб тепер відмовлятися від ночівлі та вечері!

Що більше втамовував я голод, то дужче змагала мене втома й лінива байдужість. Я почав заспокоювати себе тим, що, зрештою, не заподіяв бабусі нічого злого, навіть коли й збрехав, нібито не маю нікого з рідних, і хоч яка вона вбога, а від того, що пригостила мене кашею, не збідніє.

— Ох-ох-ох, — зітхнула бабуся й поклати ложку, як тільки я скінчив їсти та подякував. — Ох-ох-ох, — повторила вона і згорнула руки. — Подякуймо за дар божий. Тепер ти проказуватимеш молитву. Адже ти не забуваєш молитися, як їси? Гріх забувати, великий гріх.

Вона пильно глянула на мене старечими очима, і я не міг витримати того погляду. Релігійне виховання залишило в мені свій слід, і в цю мить думка, що я прогнівив бога, сповнила мене забобонним страхом. Запинаючись, я бубонів молитву, а бабуся підтакувала. Потім вона встала з-за столу і пішла по вірша про бездомного, якого я тицьнув їй, коли увійшов до хати.

— Ти гарно молишся, видно, що вчився слова божого, — мовила вона. — Та й не дурний нівроку. Адже сам пишеш! Подумати тільки — складає слова у вірші! Та ще й у які гарні, такі, що навіть камінь розжальлять!

За порадою свого вчорашнього товариша я збрехав, що сам склав вірша. Звичайно, мені було неприємно це говорити, але слова якось вихопились мимоволі. Бабуся взяла окуляри й почала нишком читати, а я тим часом міркував, чи не було б мені легше, якби вона говорила зі мною не так приязно, картала б мене.

Ось вона стоїть переді мною у всій своїй убогості, наче образ святої, і щораз більше нагадує мені мою бабуся.

Коли вона, всміхаючись, обернулась до мене і почала вголос читати вірша, я підвівся, бо не міг більше витримати.

— Дякую за вечерю, — квапливо мовив я. — Щиро дякую! Якщо ви не заперечуєте, то я піду на сіно й ляжу спати. Я дуже стомився, адже йшов цілий день.

— О, будь ласка, — мовила бабуся. — Але стривай хвилю. Ти тут так правдиво й зворушливо написав, що мені хочеться прочитати ще раз уголос. Подумати тільки, люди такі жорстокі, хоч усі вони брати й сестри, як тут ось написано...

І бабуся тремтячим голосом прочитала останню строфу вірша:

Адже ми всі одного батька діти,
Брати і сестри в світовій родині,
Тож не полиште нас в недолі скніті
Серед людей — в жахливій самотині.

— Це свята правда, свята правда, — зітхнула старенька й опустила руку з віршем. — Чистісінька правда. І ти це сам написав? Ти, такий молоденький...

— Ні, — вигукнув я, не тямлячи себе, — це не я написав! То я тільки так сказав. Просто збрехав.

Здивування на її обличчі змішалось з гірким докором.

— Ти збрехав? — перепитала вона. — Невже? Отак-таки й збрехав?

— Так, — мовив я, трохи заспокоївшись і вже каючись. — Я сказав так, аби пані пустила мене переночувати...

— Це ти вчинив негаразд, — мовила бабуся. Цю мить вона здалася мені такою самотньою. — Брехня — один з найтяжчих гріхів, і її треба остерігатися. Може, ти збрехав і про батьків?

«Ні!» — хотів я відповісти, проте мовчав, похиливши голову.

Бабуся підступила ближче до мене.

— Бідолаха, зовсім ще молодий, а вже такий зіпсований, — мовила вона. — Хоч... ні. Не слід так казати. Ти не пропащий, якби був пропащий, то не признався б. Ти соромишся, це видно, а той, хто має сором, ще не зовсім загинув. Я помолюся за тебе, як лягатиму спати, і ти теж помолися. А тепер не будемо більше про це говорити. Я піду покажу тобі, де лягти. Ти добре виспись. Адже бачу, який ти стомлений...

Сонце вже зайшло і почало смеркати. За невеличкою садибою починався ліс. Навколо хати шелестіли іржавим листям кілька яблунь, що поросли мохом, над черепичним дахом височіла напівусохла груша. Двері до хліва були прочинені, маленькі зеленкуваті шибки в ньому понуро поблискували.

Повз хлів виляса стежка і губилася серед купи ялин, що витикалися з заростей карликової берези. Було зовсім тихо, подих

вітру не ворухив ні листя на деревах, ні трави, що росла біля хліва.

Бабуся показала на горище, де лежало торішнє сіно, й заговорила про картоплю, яка росла на городі з другого боку. Більшу частину її вона вже підгорнула, але ще залишилось кілька рядків.

— Не так-то легко вже мені цюкати сапою, — додала вона, зітхнувши. — Ну, іди собі та лягай, тільки не забудь помолитись. Я теж помолюся за тебе, як прийду до хати. Тепер спить якась дивно, від заходу і до сходу сонця. Восени та взимку я лягаю, як смеркає, а встаю пізно, як уже розвидниться, і ніколи не свічу світла, хіба що в свято. А весною і влітку виходить інакше — встаєш рано, та й не смеркає цієї пори довго...

Вона розмовляла чи то сама до себе, чи з котами, що йшли за нею назирці. Бабуся так звикла жити самотою, що їй було байдуже, слухав її хто чи ні. Тут, надворі, вона здавалась набагато старіша, аніж у кухні. З тремтячими плечима, з руками, складеними на грудях, вона пішла подвір'ям, навіть не сказавши мені на добраніч — здавалось, вона більше не помічала мене.

Коли я вже переступив через поріг, бабуся гукнула, щоб я завтра не вирушав у дорогу не поснідавши. Я пообіцяв зайти до хати.

— Неодмінно заглянь, як устанеш. Ти, мабуть, довго спатимеш? Вип'єш кави, бо дорога далека.

Я зайшов до хліва, виліз на горище і зарився в пахуче сіно. Стояла така тиша, що минув якийсь час, поки я звик до неї. В щілини між дошками було видно зірки, що сяяли на потемнілому небі.

Навколо мене в сухому сіні щось шелестіло — я думав, що то миші або й пацюки. Чи, може, то мені тільки здавалось? Може, тиша зробила мене таким нервовим?

Думки зринали одна по одній, і хоч який я був стомлений, а все ж не міг заснути. Мені страшенно захотілося повернутись до армійського життя; переді мною постало товариство, серед якого я жив, коли був військовим музикою. Все гнітюче, брудне й гірке — тупа покора, неуцтво — починало забуватися і здавалось тепер уже не таким відразним.

У кишені куртки я мав папір, ручку і вісім написаних від руки коротеньких новел. Якусь мить я лежав і міркував, чи не написати щось: було ще досить видно, і я міг би розповісти про своє теперішнє життя. Однак рука, що потяглася до ручки, опустилась — нічого в мене не вийде.

Поступово тривога і туга вляглися, і мене огорнув приємний спокій. Здавалось, що я лежу в ліжку на кораблі, хвилі, тихо гойда-

ючись, відносять мене геть від буденних клопотів і турбот. У сіні було м'яко й тепло, і незабаром я заснув.

Засинаючи, я ще чув, як нявкали коти на подвір'ї і мукала внизу, в хліву, корова.

Давно вже минули ті часи, коли я ходив босоніж по росяній траві, тішився легкою прохолодою, відчував, як чудове тепло торкалося моєї ноги, коли я піднімав її чи підставляв вранішньому сонцю щойно вимиту шкіру. Цього ранку все те повернулося. Роки змістилися, я знову був дитиною, що перевальцем бігає дідовим подвір'ям. Усе тут допомагало моїй уяві: у хліві мукала корова, в бур'яні нявчали коти, за хатою зеленів город.

Ранок був теплий, на небі — ані хмаринки. Я сів на дривітню перед повіткою, що придулилася до хліва. Виспався я добре, відпочив і був майже задоволений. Дивлячись на два непідгорнені рядки картоплі в кінці городу, я поклав собі дополоти їх, перш ніж піду звідси.

Позіхнувши, я підвівся і взяв сапу, що стояла коло повітки. Ноги приємно вгрузали в землю. Поміж картоплею буйно розрісся молочай та пирій. Земля була грудкувата, погано розпушена, і я добре налягав на сапу, нагортаючи навколо кущів картоплі височенькі купки. Прийшли коти і заходились тертися об мої ноги. На груші сиділа мовчазна, по-ранковому сонна сорока. Сапильно натерло мені мозолі, з обличчя капав піт.

Мені вже давно не доводилось тяжко працювати, обробляти землю, і тепер я переконався, що довго не витримаю би, якби змушений був цілими днями цюкати сапою.

Я важко дихав, раз-по-раз змахував з чола піт, але не кидав роботи. Бабуся сказала, що від її садиби до станції у Ворго-рді всього лиш кілька кілометрів, і я надумав податися туди, коли скінчу підгортати картоплю. На станції завжди можна побачити безпритульних, що зупиняються там перепочити, запевняли мене вчора зустрічні бродяги. А я дуже хотів знайти когось, хто б зрозумів мене і міг дати пораду. Чи, може, навіть став би мені за товариша в дорозі.

Сапа блищала на сонці, в глинистому ґрунті іскрилися камінці. В хаті було тихо, і я подумав, що бабуся ще спить. Коли я скінчив свою роботу, з димаря знялася вгору цівка синюватого диму. Я поставив сапу під повіткою і повернувся на подвір'я. Бабуся сказала, щоб я не йшов у дорогу голодний, та й мені самому дуже хотілося випити чашку кави. Проте я побоювався, що вона заведе мову про мою вчорашню брех-

ню або питає, чи я молився богу. Тепер уже я не брехатиму і не буду вдавати з себе кращого, ніж я є насправді.

Вікно в кухні було відчинене. Я зупинився на ганку, чекаючи, що стара вийде поглянути до корови й курей, — я звик, що для мого діда це був найперший вранішній обов'язок. Але бабуся не показувалася з хати. Тоді я пішов і сів собі на гойдалку під старим дубом у другому кінці подвір'я. Там, у затінку, було прохолодно; в траві повзали блискучі дощові черв'яки, з заростей чорниці, що вкривала пагорби за дубом, перевальцем вибіг їжак. На порослому мохом тину вишикувався, ніби на парад, рядок сойок, і їхнє барвисте пір'я блищало й мінилося на сонці.

Дим з димаря шугнув густіше, і з кухонного вікна запахло кавою. Мабуть, стара готувала сніданок.

Я знову подався до хати і мимохідь зазирнув у вікно до кухні. Бабуся сиділа біля столу над розгорнутою книгою, поклавши перед собою руки. Сонце освітлювало її зморщене обличчя, і старечі риси його були немовби вирізьблені. Вона здавалась старою-престарою, однак лице її зберігало урочистість і спокій, а навколо сивої голови неначе світився німб. Бабуся читала, нечутно ворущачи губами. Її худі руки лежали вздовж книги, ніби тіні.

Не осмілившись потривожити бабусю, я повернувся й пішов до хвіртки. За хвилину я був уже на вулиці. Переді мною простяглося село. Садиби з великими городями, звивиста напівпересохла річка. За тинами ще стояли подекуди невеличкі копиці сіна, паслися корови й коні, а на подвір'ях, важко ступаючи, вешталися люди, пораючись по господарству.

В станційному залі перед каміном стояв якийсь хлопець і читав пожовклу газету. Хоч він був пристойно вдягнений, я відразу збагнув, що він опинився в такому ж становищі, як і я, а тому підійшов і привітався. Хлопець повільно опустив газету й оглянув мене з ніг до голови. Він був мого віку, худорлявий, довгов'язий, з коротко обстриженим чубом і зухвалими очима.

Хлопець підійшов до лавки біля входу й опустився на неї, величним рухом запровадивши мене сісти поряд. Якусь мить він нишпорив у кишенях, нарешті витяг сигарету й коробку сірників. Закуривши, він глибоко затягнувся.

— Мандрюєш? — запобігливо спитав я, намагаючись удати з себе бувальця. — Я теж. Ти простуєш на північ чи кудись-інде?

— На південь, — відповів хлопець і в свою чергу спитав: — Ти ходиш «чистий» чи маєш якийсь «товар»?

— Чистий, — мовив я, трохи пишаючись своєю обізнаністю: від «поета» я перейняв кілька жаргонних слів, що, як він казав, були у вжитку в безробітній молоді. Мені було відомо, що ходити «чистим» означає жебрати, а мати «товар» — щось продавати.

— Так, так, — сказав хлопець і ще раз затягнувся, — чистому бути найкраще, це ти добре робиш. Отже, ти чистий птах. Я не люблю тих, що починають скиглити, продають або якусь базгранину, або шnurки до черевиків чи щось подібне. Давно ти опинився на вулиці? І звідки йдеш?

Відповідь застряла мені в горлі, і я мовчав, тільки тепер згадавши, що лишив у тієї побожної бабусі «вірші» про «бездомних братів». Я поклав їх учора ввечері в кухні на канапу, а сьогодні вранці, йдучи з садиби, зовсім забув про них. Та байдуже. «Вірші» мені не потрібні. Вони тільки збивали б мене на брехню.

На мою красномовну мовчанку хлопець здвигнув плечима:

— Що ж, такі ми були всі, як починали. Живеш самими лиш жебрами, еге ж? Затям собі: треба пристосовуватись до того, в кого просиш. Не можна потикатися з тією самою історією до панів та заможних людей і до робітників або селян. Зметикуй, які звичай має той, до кого ти прийшов, — а це неабияке мистецтво, — і якнайкраще скористайся з того. Сам помовч, полиш господарям сказати перше слово, щоб швидше пронохати, що й до чого. А тоді вже починається найделікатніша робота, те, що зветься психологією.

Хлопець підвівся з лавки і недбало кинув недокурка на підлогу. Він заявив, що йшов цілу ніч, стомився і волів би кілька годин поспати. Та насамперед він хоче поснідати, і коли я маю бажання, то можу піти з ним. Говорити буде він, а я повинен тримати язика за зубами. Бо може вийти, що я через свою недосвідченість зіпсую йому всю справу.

Було ще дуже рано, і люди щойно повставали. Почали відкриватися крамниці, а поміж хатами чвалав сонний листоноша.

Мій новий знайомий пильно оглянувся кругом і заявив, що нам треба вибрати одну з найчепурніших садиб. Я хотів показати свою уважність і запропонував віллу з червоної цегли, що саме повз неї ми проходили.

— От йолоп! — посміхнувся він. — Там же мешкає лягавий! Попав би самому чортові в зуби. Що, не втямиш, звідки я довідався? Зразу видно, що ти новак.

Він показав на дві таблички, прибиті до воріт.

— Це ж таблички про страхування майна, — здивувався я. — До чого тут поліція?

— Якраз до того, — мовив він. — Затям собі: ніколи не слід потикатися з довгою рукою туди, де є страхові таблички, це тобі моя щира рада. Всі лягаві застраховані, тут майже ніколи не помилишся.

Згодом, помандрувавши чимало по світу, я не раз мав нагоду переконатися, що він казав правду.

— А сюди ми зайдемо, — мовив раптом хлопець і зупинився. — Чуєш, як пахне кавою? Я говоритиму за нас обох.

Він поведився впевнено, спокійно, і довіритись йому було не страшно. Ми пішли стежкою, що вела через садок до будинку, і біля просторого ганку він подзвонив. Жінка, що відчинила двері, зустріла нас неприязно. Та після улесливих поклонів мого супутника вона полагіднішала і запросила нас до хати.

Ведучи нас передпокоєм до кухні, вона скаржилась, що ті, «хто вештається попідтинню», здебільшого нахабні, зухвалі, надзвичайно надокучливі й брутальні. Мій товариш слухав її з добродушною міною на хитрому обличчі. Не встигла жінка замовкнути, як він зітхнув і сказав, що це щира правда.

— Хоч як прикро, а мушу погодитися з вами, — мовив він глухим голосом, ніби в глибокому відчаї. — На жаль, пані правду каже: волоцюги не мають сорому. Тут, звичайно, багато залежить від того, що вони робили раніше і яку мають освіту. Робота й школа, як пані сама знає, залишають на людині свій слід. Ось хоч би й ви, пані. Я можу закластися, що вгадаю, ким пані працювала, перше ніж вийшла заміж. Це видно з того, як пані поводить себе і розмовляє. Отож, пані...

— О! Справді? — мовила жінка. — Невже вгадаєте?

Вона запишалася, і усмішка її стала ще ласкавіша. Видно було, що жінка десь трохи вчилася, тож мій товариш, угадуючи її колишню роботу, сягнув аж до магістра філософії.

— О, ні, ні! — сказала жінка ще в більшому захваті. — Що ви! Зовсім ні, але дякую, ви дуже милі. Я видавала столову білизну в ресторані Бернса в Стокгольмі, а не була ніяким магістром чи ким там. Та сідайте ж, я зараз накрию на стіл.

— Ви видавали білизну в Бернса? — вигукнув мій товариш, удаючи страшенно здивованого. — Люба пані, то ми майже колеги! Ми з товаришем офіціанти, плавали між Гетеборгом та Нью-Йорком на одному з кораблів шведсько-американської

лінії. Ото дивина! Видавали білизну в Бернса... Я ж кажу, що ми з вами майже колеги!

Він переможно скинув на мене оком і вмовстився до кухонного столу. Я сів поряд, міркуючи, що робитиму, як колишня економка звернеться до мене з якимось питанням. Я не мав ніякого уявлення про роботу офіціантів на американських кораблях — а вже про сам Нью-Йорк і поготів. Мій товариш зиркнув на мене підбадьорливо і водночас застережливо й повів далі свою розповідь про те, як ми працювали, перш ніж стали бродягами.

— Тепер пішли тяжкі часи, і нас, молодших, позвільнювано з роботи, — торочив він. — Воно, звісно, зрозуміло. А на кораблі важко служити. Повірте мені, пані, зовсім не так, як офіціантам у Бернса. Бігай з тацею, коли судно перекидається з боку на бік, та й пасажири вередливі, самі багатії. Навіть не маєш часу роздивитися як слід на Нью-Йорк, щоб потім було про що розповідати. Бо як приїдемо в порт, то роботи по самі вуха, і завжди одне й те саме. Він, приміром, — товариш показав на мене, — жодного разу не сходив на берег у Нью-Йорку.

— О! — здивувалась економка. — Ані разу? Але чого ж ви такі мовчазні? Нічого не розкажете...

— Він трохи недочуває, — покwapно відказав він за мене. — На морі було легше, аніж отак поневірятися. А йому треба пильнувати свого здоров'я, от він і жebraє. Інакше він не робив би цього, повірте мені, пані. Йому треба ліків, а вони ж коштують гроші, — додав він і поклав собі на тарілку шинки та картоплі, що її жінка поставила на стіл.

— Бідолашний, — мовила економка й дістала з буфету карафку з коньяком та дві чарки. — Вип'єте коньяку? Не помагає він здоров'ю? Чи, може, дати горілки?

— Ми не п'ємо, та вже скуштуємо, коли дає, бо ж кажуть, що коньяк — найкращі ліки, — мовив мій товариш. — Така їжа, пані, то вже величезна розкіш. Отож я й кажу, що нам дуже пощастило. Знайти таку людину, майже колегу — нехай пробачить пані за мої слова.

Ми їли, пили, і господиня ні про більше мене не розпитувала. Мій товариш і далі поведився улесливо, і економка ставала щораз ласкавіша. Коли ми подякували за пригощання, вона провела нас на ганок, але потім попросила зачекати і зникла в кімнаті. За хвилину вона повернулася, тримаючи в кожній руці по п'ять крон.

— Ось візьміть, будь ласка. Ми ж таки справді колеги, до того ж ви виховані, симпатичні хлопці. Будь ласка, беріть. Це не багато, одначе кожний дає, скільки може...

Мій товариш набундючився з гордоців і мав на це всі підстави. Я побачив, що треба робити, коли хочеш жити пристойно, мати гроші й харчі.

За ворітьми ми попрощалися, і я подався у напрямку Гер'юнга. Десь перед полуднем, відчувши втому, я завернув з дороги й ліг спочити на зарослому лісом пагорку.

Мій сон перебили двоє непривітних поліцаїв. Чи я не бродяга? Авжеж, самі бачать, що бродяга. Тоді буде найкраще, коли я піду з ними.

У Гер'юнзькій дільниці на мене чекали нескінченні запитання про те, звідки я йду, куди маю намір податися тепер і де був останньої доби. До мого вимушеного візиту сюди спричинився грабунок селянської садиби на південь від Флубю. І поліцаям наказано тягти в дільницю всіх безпритульних, яких вони зустрінуть поблизу.

Переконавшись, що я непричетний до грабунку, слідчий зрештою відпустив мене. В кімнаті чергового сиділо семеро хлопців; вони теж чекали на допит.

— Щасливий, що ти відкараскався і можеш іти, куди хочеш, — казали хлопці, заздрісно дивлячись на мене.

Черговий поліцейай здвигнув плечима.

— Власне, йому теж треба було б записати попередження, та цього разу нехай уже йде собі. Ваше щастя, що прокурор десь поїхав, — мовив він і знов заходився гортати товстий «Поліцейський довідник», що лежав перед ним на столі.

За останні два дні це була моя друга зустріч з представниками влади.

Після того, що я наслухався вчора від подорожніх, я передчував, що допити в поліції можуть стати в майбутньому моєю лихою долею, — і чуття моє справдилося. Та поки що я був вільний і в доброму гуморі. Хлопець, з яким я познайомився вранці, відкрив мені очі, і я хотів сам спробувати щастя.

— Ласкава пані, звісно, ті, хто вештається без роботи, бувають часто нахабні, — почав я улесливо, наслідуючи свого вранішнього супутника, коли по півдні зайшов до одної вілли, щоб роздобути якоїсь їжі. — Звичайно, такі між ними часто трапляються, а все через те, що вони не дістали належного виховання і... не мають освіти, правда ж? Пані розуміє мене?

Вілла була помпезна, оточена виплеканим садом. Так само, як і та економка, до якої ми заходили вранці, жінка середнього віку, що відчинила двері, зустріла мене непривітно й почала нарікати на старців, як тільки я попросив у неї їсти. Вона була гарно вбрана, охайна і мала приємне

обличчя — та на ньому з'явилась бридлива міна, тільки-но жінка заговорила про безробітних, які щодня надокучають їй.

Я спробував заклопотано зморщити чоло і вдати з себе невинного й засмученого. Це, видно, вплинуло на жінку, бо вона додала вже привітніше:

— Звичайно, всіх не можна міряти на один копил. Серед безробітних є всякого зілля потроху. Декому з них справді доводиться скрутно.

— Так, так, — згоджувався я. — Певне, що багатьом доводиться скрутно. Але чез це ще не можна вимагати, щоб ті, в кого вони жебрають, давали без кінця...

— А що ви робили раніше? Тобто, який у вас фах? — спитала жінка і відхилила двері. — Заходьте, ви симпатичний хлопець, та й те сказати, що не можна до всіх ставитися однаково.

— Дякую. Питаєте, ким я був раніше? Конторником, — мовив я перше, що спало мені на думку. — Працював у конторі, та почалося скорочення, і мене, як наймолодшого, звільнено, — брехав я далі. — Звичайно, воно й справедливо.

— Бідолашний, — зітхнула жінка. — Та заходьте ж. Зараз поглянемо, що можна вдіяти. Інші мають звичай тільки бурчати та жалітися. А ви вважаєте за справедливе, що вас звільнено, як наймолодшого. Вас просто ошукали. А звідки ви?

— Із Гетеборга, — відповів я і сам здивувався, що брехати так легко.

«Хоч би часом не вийшло, що вона сама з Гетеборга, — була моя перша думка. — Бо що я їй тоді скажу? Що я знаю про Гетеборг?»

Я злякався і вже неохоче йшов за жінкою до кухні.

Коли вона хоч трохи знає Гетеборг, то зразу ж пересвідчиться, що я брешу. Та, видно, я даремно хвилювався. Жінка сказала, що розуміє, як тяжко тепер молоді, передусім у великих містах, — вона часто читає про це в газетах. Отже, сама вона не з великого міста. Я трохи заспокоївся.

Жінка запросила мене сісти і, накриваючи на стіл, знову завела мову про те, який я сумирний: втратив місце в конторі і ні на кого не нарікаю.

— Це правдиві слова, але їх не часто почуєш, усі лиш скаржаться та скиглять, — казала жінка, ставлячи на стіл тарілку смаженої салаки з картоплею, ще навіть теплою. — Пригощайтесь... Хай вам смакує. Так, так, видно по руках, що ви не звичні до важкої праці. Будемо сподіватись, що скоро ви знайдете собі місце. А куди ви наміряєтесь іти?

— Та я й сам добре не знаю. Йтиму навмання, доки щось трапиться, — відповів я.

Як то гарно сидіти отак і спокійно розмовляти, почувавши себе людиною.

Я ще раз переконався, що можу говорити й говорити і що, власне, дуже легко пристосуватися до тих, у кого просиш шматок хліба. Я окинув оком кухню. Тут панувала чистота, і все було добротне, не те, що в Алінгсосі, де позавчора я їв свій перший жебрацький обід. Моя уява, завжди схильна ширяти в небесах, розгулялася без міри, і я вже відчував, що мені неважко ввійти в роль, яку я обрав собі.

Я не мав ніякого досвіду в конторській роботі, однак за свою військову службу досить надивився на конторників у різних експедиціях, тож міг скласти собі про них певне уявлення. Це додавало мені самовпевненості і робило безтурботним.

Божа пташка з голоду не пропаде, міркував я, коли, подякувавши за гостину й попрощавшись, у піднесеному настрої пішов собі далі сільською вулицею. Це була моя перша вигадка, схожа на правду, і я був певний, що мій недавній учитель був би задово-

лений, якби почув і побачив мене у віллі. Увечері, завернувши до одного, а потім і до другого селянина проситися на ніч, я знову занепав духом: один назвав мене брехливим неробою, а другий нацькував лютого дворового собаку. Проте я швидко опанував себе — доводилося зводити до всього.

Та врешті з ночівлею мені таки пощастило. Одне літнє подружжя в маленькій сірій хатині, куди я заглянув після невдалих спроб у заможних садибах, зустрів мене привітно й пустило спати до комірчини при кухні, перш ніж я встиг вигадати історію, що глибоко зворушила цих щирих людей.

— Я йду з Гетеборга додому в Норланд. А був у морі... служив офіціантом на «Кунгсгольмі», — переказував я позичену в свого недавнього супутника брехню. — Але тепер настали скрутні часи і на морі, й на суходолі, тож нас, наймолодших, звільняють, — зітхнув я з удаваною покорою.

Старий почав розпитувати про Америку. Їхній син жив десь у Далласі, і вони вже кілька років не мали від нього звісток, тож і хотіли щось дізнатися про Сполучені Штати. Згадавши вчорашній досвід, я відповів, що мало знаю про Штати. На кораблі, коли він стоїть у порту, завжди повно роботи, і я тільки один раз сходив на берег у Нью-Йорку.

— Ти ба! — здивувалися старі. — Так важко працювати на американських суднах? Ти можеш спати в комірчині на канапі. Там постелено, лягай коли захочеш. Та спершу по-вечеряємо...

Ми сіли до столу, на якому вже лежали оселедці, хліб, стояла картопля, масло і свіже молоко. Потім ми пили каву, і я на диво легко уник розпитувань про морське життя. Повечерявши, я забрався в комірчину і, лежачи там на канапі, згадував події того дня і думав, що вони невпізнанно змінили мене. Проте повинен же я колись навчитися давати собі раду, не довіку ходити ж мені в «новачках».

Колись же мушу я стати хитрим, спритним і черствим, щоб сприймати життя таким, як воно є.

Я лежав і дивився у вікно. Дерев на подвір'ї гойдалися од вечірнього вітру, що дедалі дужчав. У хаті стояла тиша — певно, старі вже спали. Вдоволення від того, що я вдень повівся так сміливо, починало меркнути, і я вже менше подобався собі. Хто я, як не звичайний ошуканець? І ще лежу і тишуся, що набираюся досвіду! Я просто брудний злидар. Але ж мені тільки й залишилось вибирати між брехнею та голодом, іншої ради немає. То що ж із них вибрати?

Може, я скоро таки знайду десь роботу?

А. Цорн. Втікач.

НОВАК

Може? Але ж роботи нема ніде. А жити треба, треба якось викручуватись.

Дерева сонно шуміли за вікнами, грюкали на вітрі розхлябані дошки, що ними було оббито хату. Я склепив очі й швидко заснув. Збудив мене обережний стук у двері. До комірчини зайшла стара господиня, несучи на таці каву. Вона поставила тацю на стілець побіч канапи й сказала, що вже скоро восьма, а я просив збудити мене рано.

Я випив каву, встав, одягся і зайшов до кухні подякувати старим. Господар сидів за столом і читав газету. І він, і його дружина здавалися стомленими й немічними. Стара приготувала кілька бутербродів, загорнула їх у проолієний папір і сказала, щоб я неодмінно взяв їх з собою.

— Дай тобі боже, голубчику, щасливо дістатися додому в Норланд. Будемо сподіватися, що скоро все владнається, — мовила вона.

Старий витяг гаманця з дрібними грішми й запитливо позирнув на жінку. Вона кивнула головою. Тоді старий дістав дві крони й тицьнув їх мені в руку.

— На ось, візьми. Це небагато, але ми й самі бідні. Бери, не соромся, — наполягав він, бо я не хотів узяти грошей, кажучи, що старі й так багато зробили для мене, нагодувавши й пустивши переночувати.

— Наш син теж плавав на морі, десь там і лишився в Америці. Мабуть, так бідує, як і ти. Нам буде прикро, і старому, й мені, якщо ти не візьмеш грошей, дуже прикро.

Я стояв, дивився на два пожмакані папірці і відчував себе останнім негідником. «Наш син теж плавав на морі». В очах цих людей я був товаришем їхнього сина. Дві крони пекли мені руку — злиденна лепта, яка старим, мабуть, потрібніша, ніж мені. Та я не міг відмовитись від них, а сказати правду й поготів. Я хутко засунув гроші до кишені і квапливо попрощався.

Ранок був сонячний, як і вчора, скидалося на те, що вдень буде задушлива, важка спека. Я все ще тримав руку в кишені з грішми; мене мучили докори сумління і зневага до самого себе. Та згодом заспокоївся: адже якби я не взяв грошей, то інший волоцюга видурих би їх собі. Життя — а надто життя безпритульного — це джунглі з своїми жорстокими законами.

Надвечір я нагледів копицю сіна неподалік від самотньої садиби і вклався під нею спати. За день я набув великого досвіду, а скільки ще попереду таких днів! Мені здавалось, що минула ціла вічність, відколи я покинув Гетеборг.

Роки дитинства, дідусеве село, час, згаслий у війську, — все лишилося далеко позаду, ніби в якомусь тумані.

Сіра, туманна безмежність доріг. Росяна ранкова прохолода. Гарячі, добре втопані денні стежки до бідних садиб чи до скупих господарів.

Вечори у самотніх остріжках сіна серед лісу. І тиша зоряних ночей.

Світлі мрії і гірка дійсність. Тяжкі будні і короткі хвилини, коли про все забуваєш. Нечесність. Лагідність. Поразки й озлобленя. Байдужість і цинізм, що повільно, але невідступно опановують тебе.

Отак мені велося мого першого мандрівного літа.

Того літа я пізнав життя краще, ніж за всі попередні роки.

Я навчився лукавити й підлещуватись, навчився вигадувати всілякі історії. Я й сам не сподівався, що в мене така багата уява. Завжди якось зараджувати собі, щоб мати нічліг, їжу, кілька монет і змогу йти далі. З сільського простодушного, наївного хлопця, що не знав життя, яке вирувало поза мурами казарми, я став обачним і хитрим.

Усе це часто завдавало болю. Роздвоєність природи завжди мучила мене і раз у раз змінювала мій настрій; то я був безжурний, то впадав у глибокий відчай. Часто мені зовсім опускались руки. Тепер я вже втратив надію, що хоч колись пощастить видряпатися з біди.

Так було і з мріями про кохання й жінок, адже я мав дев'ятнадцять років. Ночами я лежав на сіні під сякою-такою покрівлею або на поді печі, де випалюють цеглу, й перевертався з боку на бік. Уві сні, серед нічної тиші, до мене приходили найкращі дівчата й пропонували себе, але жорстоко зникали, коли я прокидався. Вимріяні жінки, вимріяне кохання — бо той, хто був у моєму становищі, знаходив утіху тільки в мріях. У житті ж за свої мандри я ще ні разу не намілювався зблизитися з дівчиною.

Яка дівчина захотіла б зв'язатися зі мною?

В їхніх очах я був волоцюга, на якого вони дивились із зарозумілим співчуттям або глузливою зневагою. Бездомний жебрак, з яким не варто й зв'язуватися.

Звісно, жінку на одну ніч можна було мати. Будь ласка! До послуг бурлакам були вуличні шльондри. Здається, кожна волость мала своїх повій, що продавалися дешево, за мідяки, — бродяги красномовно розповідали про це.

Мені такі розповіді були огидні. Я не тільки хотів, щоб було з ким переспати; я тужив насамперед за Жінкою. За такою, якій я міг би подати руку. Про яку я міг би думати, яку я в своїх мріях пов'язував з доміркою. Я, хто, здавалось, ніколи не матиме

власного дому, хотів би стати відданим чоловіком, люблячим батьком. Для неї я б усе зробив. Для нашого дому й для нашої дитини. Може, колись доля зігланеться на мене? «Einmal kommt der Tag...»

З цими словами в мене була пов'язана одна подія ще з військового життя. Яюсь осіннього дня, йдучи з музичного павільйону до їдальні з пакою нот під пахвою, я зустрів нашого тимчасового командира, капітана резерву, а до армії — королівського ювеліра. Капітан зупинив мене і наказав зняти шапку.

— Негіднику! Марш до канцелярії! — заверещав він, побачивши, що його попереднього наказу не виконано — вранці він звелів мені підстригтися.

— Капітане, — відповів я, — в мене нема грошей. Тому я й не пішов до перукаря. Це справді так, капітане!

— Заткни пельку! Мені начхати, є в тебе гроші чи нема! Марш до канцелярії!

І ми пішли до канцелярії. Капітан узяв ножиці, якими ріжуть папір, — вони лежали на письмовому столі, — і вистриг мені через уся голову стяжку волосся попри саму шкіру. Я мовчки дивився на паку нот. На першому аркуші було написано: «Einmal kommt der Tag...»

«Колись настане день...» — стояло під німецьким текстом.

Слова, які навіть в армії я частенько згадував, породжували надію, вони були не нові, зате багато разів рятували мене. Вони допомагали мені вистояти і не загрузнути у болоті байдужості.

Після того, як я трохи вбився в колодочки, стали випадати хвилини, коли мандрівне життя вже не здавалося мені самим тільки лихом; на тому сірому полотні були й світлі плями. Уже те, що весь час доводилось іти новими дорогами, скрашувало моє тяжке й принизливе бурлакування. Юрми безпритульних, що траплялися мені на дорогах, теж давали якусь розраду. Всюди я зустрічав і молодих, і старих людей, які простували назустріч невідомій долі — на південь, на північ, на схід і на захід.

Кожен з них щось розповідав, і їхні слова закарбовувались у моїй пам'яті.

Хоч безпритульні жили в однакових умовах, вони різнилися між собою і вдачею, і поглядами. Передусім серед них були справжні безробітні хлопці, що мріяли про працю, про осіле життя, і таких траплялося найбільше. За ними йшли «степовики», як правіло, цілком пристойно вдягнені юнаки, зарозумілі й вигадливі на способи здобуття харчу і грошей; здавалось, вони знаходили втіху в тому, що тинялися світами, і не клопоталися про завтрашній день.

Серед старших теж можна було помітити

тих, що шукали роботи, і бродяг-професіоналів, байдужих до свого майбутнього, які блукали просто від нестримного потягу до мандрів. Серед цих останніх було чимало й таких, що зовсім пустилися берега.

— На осінь стане гірше, — казали всі. На осінь і на зиму. Однак не варт так далеко забігати думкою наперед.

Восени та взимку не ляжеш спати в клуні, де продуває наскрізь, а стайні селяни здебільшого замикають на ніч. В сльоту і в холод, коли надходить вечір, краще триматися людного місця — селища чи города. Там можна знайти найдивовижніше місце на ночівлю, скажімо, забратися в піч, де випаляють цеглу; проникнути в депо й залізи в якийсь паровоз, що недавно прибув на станцію і ще зберіг у кабіні машиніста трохи тепла. Інколи ж пощастить влаштуватися в залі для пасажирів чи в одному з вагонів, коли вони стоять на колії, або прошмигнути до котельні на якусь фабрику, коли її ще досі не закрито. Скільки є таких місць! Авжеж, практично скористатися можна геть усім, якщо ти винахідливий і маєш багату уяву.

Я сидів, дослухався до тих розповідей та порад і водночас стежив за тими, хто їх давав. Я бачив не тільки біль та пригніченість, але й безтурботність та дивовижне вміння пристосовуватися до обставин — усе це відбивалося в голосі й у погляді людини. Були такі, що на все махнули рукою, нічим не журилися, і такі, що не могли б ніколи змиритися з жебрацьким життям. Одні були байдужі до всього, інших охоплювало безмежне піднесення, коли вони снували плани, як здобути засоби до життя.

На початку липня я випадково познайомився з дивним чоловіком. Десь на шляху між Свєртінче і Норчепінгом я побачив якогось подорожнього, що дибав неподалік поперед мене. Я знувдився за товариством, а тому прискорив ходу, щоб наздогнати його. І що менша ставала відстань між нами, то дивовижнішим здавався мені той чоловік.

Ішов він недбало, схилившись уперед і заклавши руки за спину. Через плече в нього висіла торба, певно, чимось напхана, бо віддimalася. Коли я вже був кроків за десять від чоловіка, він несподівано зупинився, виступався і неквапливо обернувся до мене.

— Здоров, — мовив він. — Вирішив почекати. Я давно помітив, що хтось наступає мені на п'яти, хоч і не звертає на те уваги.

Я придивився до нього пильніше. Це був справді якийсь дивак. Високий, кремезний, плечистий, але з ненормально маленькою головою й дитячим обличчям. Широкий беззубий рот, щетиниста борідка, примружені

маленькі очі, що ховалися під кущуватими бровами, лоб низький, поораний глибокими зморшками. Одежа на подорожньому була блаженка, пом'ята, а черевики з дерев'яними підощвами зверху подерлися.

Зате усмішка в нього була лагідна і голос приємний.

— Доброго здоров'я, — відповів я. — Ти куди простуєш? Може, підемо трохи разом?

— А чого ж, можна, — погодився чоловік і, як ведеться, спитав, що я роблю і куди йду.

Ми рушили далі. Чоловік, як і перше, ступав перевальцем, зігнувшись і заклавши за спину руки. Виявилось, що він норланець із Сескаре, і всі бродяги так його й прозивали — Сескарцем. У торбі чоловік ніс свій хліб насущний — «справжнє туніське рукоділля» — і підшукував велике село, де б можна було почати торг.

— Відпочиньмо трохи, і я покажу тобі, чим я торгую, — трохи перегадом сказав він. — Сядьмо на пагорку, щоб видно було на всі боки. Тоді можна не боятися лягавих. Справжнє туніське рукоділля — хіба не чудово звучить? Яка шаль! Ось сам побачиш. Щоправда, з нею мороки багато...

Коли ми знайшли зручне місце для відпочинку, чоловік зняв з плечей торбу, вийняв з неї якусь безформну барвисту річ і розгорнув переді мною. Якби він ще раніше не назвав її шаллю, сам я нізащо не здогадався б, що воно таке. Шаль була сплетена з шовкових і бавовняних ниток різних кольорів і скидалася на покривало, що ними в дешевих кімнатах для приїжджих, де я кілька разів зупинявся за свої мандри, застеляють ліжка.

З двох боків шалі теліпалися довгі торочки. Чоловік обережно їх погладив, і його дитяче обличчя засвітилось гордістю.

— Ти тільки глянь! Я сам виплів її. І взагалі, як на те пішлося, то я можу плести не тільки шалі, а й пошивки і жіночі вечірні сучки, і порт'єри—хоч така робота забирає збіса часу.

Розмовляючи зі мною, чоловік розлігся на зарослій вересом вершині пагорба й задивився в небо. Він здавався щасливим і, мабуть, такий і був насправді. Шаль він мав намір розіграти в лотерею, як тільки знайде таке село, де розпродасть усі лотерейні квитки.

— За неї я маю взяти сорок дев'ять або п'ятдесят крон. Чудово, правда ж?

— Та воно то так, — невпевнено сказав я. — Але ж, мабуть, таку шаль довго плести, га? І нитки ж дістаються не задарма.

— Аякже, часу треба багато, — відповів чоловік. — Нитки коштують дванадцять крон. І згаяв я на неї десь годин сорок. Минулого тижня я жив собі в покинутій хатині і плів

шаль. Проте сорок дев'ять чи п'ятдесят крон справді таки непоганий заробіток.

Сескарець запропонував спуститися до струмочка, що виблискував між вільхами під пагорком. У торбі він мав вудки, то, може, нам пощастить витягти яку рибину. Я пішов за ним, та риба не ловилась. Води в струмку було мало, і в заглибинах на дні тільки де-не-де шугали худі щуки. Ми назбирали черв'яків і вудили цілу годину, проте риба навіть ні разу не клюнула.

Врешті ми облишили дурну роботу й подалися назад на пагорб. І там побачили жахливе видовище.

— Та що ж це таке? — закричав у відчаї Сескарець. — Чи ти бачив коли таку бісову ману? Ото лихо!

На тому місці, де ми відпочивали, стояла корова і дожовувала торочки строкатої шалі, що її Сескарець забув запхнути в торбу, коли спускався до потічка. Корова тупо глянула блискучими очима на нас, двох волоцюг, потім, налякана диким криком Сескареця, обернулася і, задерши хвоста, чкурнула геть з пагорба.

Однак шаль пропала, тут уже не було ніякої ради.

Сескарець проте швидко заспокоївся і мовив, низуючи плечима:

— Що сталося, те сталося. Нічого не вдієш. Треба якось знову назбирати грошей на нитки і сплести ще одну шаль.

Ми рушили далі і за годину підійшли до сільської крамниці. Сескарець попросив мене почекати, а сам зайшов усередину. Сидів він там довго і, певне, з приємністю, бо вийшов веселий та вдоволений, мугикаючи якусь пісеньку. Ввечері він мав намір почати нове діло, на якому згодом заробить стільки грошей, що можна буде подумати й про нову шаль.

— Я випросив кілограм мила, в цьому сільські крамарі ніколи не відмовлять, вони ж бо знають, що треба випрати сорочку та й самому не ходити з лепом, — сказав він. — Глянь, ось дрібненький пісок. Спочиньмо тут хвилику. Пісок і мило! Та маючи пісок і мило можна вичистити геть усе.

Він витяг з торби маленький полотняний ворочок і насипав у нього піску з кар'єра, біля якого ми зупинилися. На моє запитання, що він робитиме з піском і милом, Сескарець багатозначно усміхнувся і попросив набратися терпцю. Ми йшли цілий день, а ввечері влаштувалися на ніч в оборозі з сіном. Сескарець поклав перед собою ворочок з піском та мило і витяг з торби маленьке ситечко.

— Хто має клепки в голові, той завжди дасть собі раду, — сказав він і насипав у ситечко піску. — З мила та піску можна зроби-

ти пасту — чистити посуд, а що вона залишає подряпини, жодна баба швидко не кинеється, а тим паче в такий час. Хоч де можна продати її — в Норланді, в Сескаре, навіть у Фінляндії. Треба вміти з усього взяти користь... аякже. А потім можна й додому.

Сито хиталось у його вправних руках, просяняний пісок сипався на підстелену газету. Весь вечір Сескарець проморочився з піском, а тоді заходився робити «пасту». Він змішав пісок з милом, з цієї суміші почав ліпити невеличкі круглі палянички, загортав їх у старий станіолевий папір і складав рядком під оборогом.

За роботою Сескарець оповідав про свою місцевість — Мальмфельтен, Натавару, Мертвий острів у затоці Раутас, Турнедален, про поля й хутори з чепурними хатами. Він дуже любив свою місцевість, вважав, що нема ніде кращої за неї, і збирався повернутися додому, як розбагатіє. Прикотити на власній машині, в гарному одязі і з великими грошима в кишені, не кажучи вже про солідний рахунок у банку. Одного чудового дня він запросить своїх земляків і справить такий бенкет, якого вони ще ніколи не бачили, щоб пам'ять про нього передавалася з покоління в покоління.

Із слів Сескарця я зрозумів, що сам він походить з бідної сім'ї і що йому випало важке дитинство. Але в його голосі й словах не відчувалось гіркоти, і він анітрохи не журився майбутнім. Очевидно, бідолаха був певен, що розбагатіє. Він жив у вимріяному світі, і роботи й не намірявся шукати. Він хотів здобути багатство за одним махом, а вже яким саме побитом, то байдуже. Світ облудний, ну і біс з ним. А щоб багатство дісталось тобі, знайди спосіб, як до нього підступитися. Сескарець був надзвичайно наївний, нічого не читав і не любив книг. Він вважав, що книги ведуть тільки до роздумів і бідкування, а багатства ніколи не принесуть.

Оборіг був повний пахучого лугового сіна й стояв собі самотою біля покинутої садиби, неподалік шосейної дороги. Ми завидна полягали спати, і Сескарець таки мав підставу хвалитися, що знайшов добре місце на ночівлю. Пізно ввечері почала насуватися буря, на чорному небі спалахували блискавки. Та хоч як лютувала негода, я все одцю заснув і тільки раз збудився серед ночі, коли густий дощ затарабанив по дахові оборога.

Сескарець не прокидався, і за якусь хвилину я знову заснув. Уранці вигодинилось, на небі засяяло сонце, і ми не забарилися вилізти з сіна.

— Сьогодні, — мовив Сескарець, — почну продавати пасту. А це що за лихо? Вночі був дощ? І ти не збудив мене? — закричав він, коли я сказав, що прокидався від дощу. —

Тепер знову все пропало. Ох, чорт, і не щастить же мені!

Перед оборогом лежала його торба. Але від рядка піщаних паляничок мало що залишилося. Дощ роздубав станіолевий папір і обернув мило в піну, що помалу висихала на сонці. Під нею блищали купки дрібного піску — оце було й усе. Сескарець вилаявся, однак швидко заспокоївся. А коли ми виходили на дорогу, він уже більше не сердився, що я не збудив його.

— Якщо вже не повелось, то біс з ним, — сказав він. — Слава богу, я маю іншу ідею. Як не так, то інакше, а дам собі раду, будь певний.

Одного вересневого ранку я прибув у Стокгольм.

Була неділя, я не мав що робити, тому сів собі на лавку в привокзальному парку. На Васагатан панувала святкова вранішня тиша, і хоч рух на ній був незначний, все одно вона здавалась мені величною і таємничою. Ранок видався чудовий, сонце освітлювало дахи Клари і виблискувало на шпилі церковної вежі. Повз парк у напрямку Тейєльбакена продзеленчав трамвай, кілька легкових машин звернуло на Геркулесгатан.

З Ваттугатан, підстрибуючи на бруківці, виїхав візок молочаря. Кінські копита лунко цокотіли по каменях. Повз мене час від часу проходили бродяги. А на лавці, якраз навпроти, сиділа якась закохана пара.

Я стежив поглядом за трамваєм і машинами, а сам пригадував усе те, що сталося зі мною, відколи я раннього ранку прокинувся в поліцейській дільниці в Гетеборзі. Я чимало натерпівся лиха, хоч і не зазнав якихось особливих пригод. Зате скільки я всього побачив і навчився! Такого, що хотів би зберегти в пам'яті, і такого, що бажав би швидше забути.

Я глибоко пізнав світ, що досі був мені зовсім незнайомий, — понурий світ промислових робітників. За літо я обійшов багато міст і робітничих виселків — усе охопила своєю цупкою рукою депресія, скрізь я бачив ту саму знесиленість, ті самі злидні.

Немає нічого невтішнішого, як міські робітничі квартали та ряди фабричних бараків під час кризи. Я навіть ніколи не уявляв собі, що таке може існувати на світі. А того, що я побачив у тих бараках, ніколи не забуду.

Сумні вулиці, облуплені будівлі. Жінки з позападалими очима, бліді діти, апатичні батьки, що цілими днями вилежуються на сірих дерев'яних канапах у кухні. Купки безробітної молоді на вокзалах і біля кав'ярень. Безробіття — вічне питання, на яке ніхто не може дати відповіді.

— Чим це скінчиться? Чим це скінчиться?

Для мене промислові міста та звичаї в них були чимось зовсім новим. Щоправда, я теж походив з бідноти, але з верстви селян і сільських ремісників, а їхнє життя дуже відрізняється від життя промислових пролетарів. Удома, на селі, де жив мій дід, злидні частенько допікали біднякам, не раз їм доводилось дуже скрутно, проте вони якось знаходили рятуюнок, і ніхто з них не відчував на собі лабет безробіття.

Рік у рік вони обробляли свій клаптик поля, носили лопатою з сусіднього луку на виорану ниву торф. Так минали дні. Завжди рукам була якась робота, і селянам ніколи не докучало безділля, якого я зазнав сам і на яке надивився цього літа. Я всюди бачив виселки й міста, де ворота фабрик стояли замкнені і робітники тинялися без роботи. Ніхто з них не сушив собі голови врожаєм, як сільська голота, не клопотався, як би краще обробити неродючий пагорб.

Вони отупіло чекали чогось, нарікали, зчиняли бунти. Або з сумнівом питали один одного:

— Повинна ж компанія подбати про нас? Чи краще покластися на профспілку й партію?

І ось цієї вересневої неділі, сидючи на лавці в парку навпроти вокзалу, я згадував свої останні місяці і мусив визнати, що дні, проведені в мандрах, були багаті на різноманітні враження. Я побачив чимало підлоти, часто терпів приниження, але я пізнав та кожну ласку й милосердя, і про це мені приємно було згадувати.

Людина з природи зла — написано в бабусиних повчальних книгах. Однак людина могла бути й добра — чи то з природи, чи навчена життям, — я тепер знав це напевне.

Навколо мене бовваніли великі міські будинки, церковні вежі, розходились на всі боки вулиці, долинав шум з центрального вокзалу. Це був Стокгольм, і я радів, що потрапив до нього, бо сподівався тут зупинитися. І водночас з жалем подумав про те, що я втратив, прибувши сюди такої пори року. Тихі ранки з блискучою росою біля клунь, у яких я ночував, смолистий запах лісу, порослі ягодами пагорби. Сумні залишки покинутих людських осель десь у глухих закутках, височенні кущі агрусу, тихе похитування квіток навколо розваленної хатини. Блискучі озерця з дикими качками в осоці, що без увагу крякають. Кущі чорниці. Гіркі, недоспілі кислиці, прохолодні шпанки на кучерявих деревах, що ростуть уздовж смоландської шосейної дороги.

Це літо залишило на мені свій карб. Я десь читав, що ніхто не стає кращим від карбів, а я й поготів не став від них кращим.

Я тепер часом убивав свої давні мрії. Останніми тижнями я часто пробував писати. Але моя уява була вже не та, що колись, і я без жалю й гіркоти викинув зрештою з голови навіть думку про це.

Літні мандрри дали мені багато поважних доказів того, що я не повинен плекати ніяких мрій про письменницьке майбутнє. Мені здавалось, що я погрубішав і став жорстокіший, а то були єдині якості, котрі мені хоч якоюсь мірою могли знадобитися.

Коли я підвівся з лавки, щоб вирушити в зовсім чуже місто, де я не мав жодного знайомого, то відчув себе так, ніби цього літа навіки розпрощався з своєю юністю. Я вважав себе за досвідчену і загартовану життям людину і намагався запевнити себе, що віднині, хоч би яке лихо спіткало мене, я не здивуюсь йому.

Я не мав до чого повертатися. А те, що залишив або втратив, не викликало в мене ні жалю, ні каяття.

Стокгольм, 1922 рік.

Завулки й закутки. Понурі робітничі квартали. Будинки буржуазії в Естермальмі. Смердючі двори в Старому місті. «Молодіжний готель». Черги безробітних. «Філадельфія». «Армія Спасіння». «Горохвяна клініка» на Естерлонггатан. Злиденні крамнички, де торгують старим мотлохом.

Брудні їдальні і дешеві «кав'ярні з музикою». Другорядний скрипаль награв «Серенаду» Тоселлі, «Вальс-капріс», «Дунайські хвилі»... А з Нейсфельтен та парку Греналунд у Юргорні линуло «Ти перший був, кого я покохала», і ніби хвилі хлюпали й билися об набережну Стадена.

На Стура-Гласбруксгатан бовванів «Молодіжний готель», немов якесь зловісне вороняче гніздо. Облуплений фасад, безліч вікон, що виходили на Катарінавеген, на Шепсгольмарна та Юргорн; з боку Гласбруксгатан — пофарбований у червоне паркан і вхід з позбавленими кам'яними східцями. За дверима — непривітний передпокій — «кімната порт'є» — і сходи до величезних спалень. А на вибрукуваному круглим камінням підвір'ї в невеличкій халупці — їдальня, де пара, від того, що там завжди варили гороховий суп з м'ясом, осідала жирними краплями на пофарбованих у зелене стінах.

У тому готелі на Стура-Гласбруксгатан я й жив весь час, поки тинявся по Стокгольму. Це були дні невдач і розчарувань. Нас у кімнаті мешкало вісімдесят чоловік, і ліжка стояли так тісно, що вночі ми дихали один одному в обличчя. Вранці, о сьомій ми вставали бо вдень «готель» не працював, а ввечері,

як тільки на вежі поближньої церкви святої Катерини дзигарі вибивали десяту, його невблаганно замикали.

Я ніколи не прагнув розкошів і комфорту, тому був майже задоволений. Найбільше тішило мене те, що я опинився в колі однолітків, які жили в тих самих умовах, що й я.

Безробітних, передовсім безробітних юнаків, Стокгольм вабив до себе, і сюди зішлося звідусіль стільки людей, що ніде було й ступити. Але роботи тут, як і скрізь, не було. Та все одно молодь пливла сюди плавом. Незчисленні натовпи жебраків, мов єгипетська сарана, насадили на винаймачів квартир, чіплялися до перехожих, набивалися до кав'ярень, не давали спокою прилизаним торговцям, підстерігали пасажирів на станції та публіку в Нейсфельтен у Юргорні.

Випрохували мідяки на їжу чи нічліг, старий костюм, черевики. Обідраних і голодних хлопців можна було побачити скрізь. Але Стокгольм — це Стокгольм, хоч там не було ніякої надії на майбутнє, зате ніхто не боронив бездомним збиратися разом. У цьому місті поліція мала важливіші справи, аніж полювати на безробітних і карати їх за бродяжництво.

По дорозі в Стокгольм я знайшов на тиждень роботу в саду одного банкового службовця в Нючепінзі й дістав за неї поношений костюм. Це був чудовий костюм, якраз на мій зріст, ніби для мене замовлений у кравецькій майстерні, і я дуже пишався ним. У Єрні я роздобув у старшого лісничого сорочку та черевики, тому, порівняно до інших пожилеців «готелю», я здавався майже елегантним. Згодом у крамниці лахмітника на Кіндстугатан у Старому місті я придбав за дві крони старий капелюх і краватку, тож міг розгулювати собі по місту, знаючи, що мене не вважатимуть за того, хто я був насправді.

Однак пристойний одяг не позбавляв мене від усіх турбот. Я звик до Стокгольма, і мені хотілося там залишитись, осісти назавжди. Але для цього я мусив мати роботу, зв'язок з суспільством.

Знову я став думати про дівчину, яку б покохав і яка б покохала мене. Мені хотілося мати свою сім'ю. Я був щирий, коли знайомився з дівчатами, і в Стокгольмі двічі зустрічав таких, що їм я теж подобався. Та завжди на перешкоді ставало моє безробіття. Я не хотів брехати чи удавати з себе кращого, ніж є насправді. І моя щирість коштувала дівочої прихильності.

На той час робота була все. Без роботи — ніяких планів чи сподівань. Всі думки кружляли навколо неї. Дівчата хотіли зустріти хлопця, що мав роботу, а хлопці мріяли про неї, як про якусь велике чудо.

Вечорами я любив заходити до дешевої кав'ярні «з музикою» на Стура-Нюгатан у Старому місті, де збиралося багато молоді з провінції, що була в такому самому становищі, як і я. На помості цигикала підстаркувата скрипачка, подзенькували чашки з кавою, бряжчали монети, коли ми розплачувалися своїми нажебраними мідяками.

Офіціантками там працювали дівчата з приміських сіл або й міські з робітничих родин, але вони теж поглядали на нас згорда і називали волоцюгами та зайдисвітами. Гонориста міна, неприязна відповідь. Навіть не кивне, коли вітаєшся з нею.

Якось я заблукав аж у Рерстранд у районі Васастада і несподівано наткнувся на товариша з «Молодіжного готелю». Ми надумали разом добути щось попоїсти і завернули в перший-ліпший під'їзд. На наш дзвінок двері відчинив літній чоловік і, коли ми попросили їсти, спитав, чи не хочемо ми трохи підробити.

— Можу найняти вас фарбувати паркан, — сказав чоловік. — Просто в зелений колір, тож особливого вміння не треба. П'ять крон на день. Малярську одягу дадуть вам у саду. Ідіть і починайте.

Увечері ми гордо зайшли до кав'ярні на Стура-Нюгатан у заляпаних фарбою комбінезонах і для шику в паперових ковпаках замість шапок. Адже ми мали роботу! Господи, та це ж все одно, що заволодіти цілим світом! Хлопці за сусідніми столиками повітріщалися на нас і пороззявляли роти, а офіціантки ласкаво усміхалися.

Ми сіли до столика, і дві дівчини миттю підбігли до нас, дивлячись на наші руки в зеленій фарбі.

— Ви що, маєте роботу? — спитала одна. — От добре!

— В «Лондоні» на Брюггарегатан іде дуже гарний фільм, — мовила друга до мене. — «Цілий і половина». Це, певне, щось веселе, а завтра ввечері я вільна. Я живу на Геркулесгатан чотирнадцять, третій поверх, на дверях написано «Ларсон». Заглянь завтра між сьомою й восьмою, щоб ми встигли напитися кави.

— Геркулесгатан чотирнадцять, третій поверх, Ларсон, — повторив я і переможно глянув на хлопців за сусідніми столиками.

Дівчину звали Терезою. Родом вона була десь з-під Енчепінга. Більше вона нічого не сказала, та й я не питав. У кожному разі я вирішив неодмінно зайти до неї. Вона побачила мене в малярському комбінезоні і не стала набридати запитаннями, що я роблю. В її очах я був підходящим хлопцем, з яким не соромно показатися на люди.

Я не ставив великих вимог до дівчат і вважав, що вона повелася зі мною щиро та порядно.

Завтра ввечері я піду на вказану адресу і зустрінуся з дівчиною — хоч яка б вона була. Я сидітиму в кіно, триматиму її за руку, і ця близькість допоможе мені хоч трохи забути про свою самотність. Чи довго я фарбуватиму паркани, я не знав. Однак господар сказав, що спробує потім улаштувати мене на довше в якійсь фарбувальній майстерні.

Отже, я мав певну надію, певний шанс залишитися в місті. Малярство чи щось інше — хіба не все одно? Головне, що була робота. Підступ до першого східця, що вів до осілого, влаштованого життя.

Дівчина відчинила мені й запросила до хати. Помешкання було велике і, здавалось, багате. Ми зайшли до кімнати, яку вона наймала разом з подругою, і сіли на отоманку біля невеличкого столика. Кімната виявилась убогою і дуже відрізнялася від передпокою, обставленого з неабияким смаком. Отоманка, ліжко, столик, два стільці, комод, шапка з дзеркалом. Але Тереза вважала, що кімната шикарна. До того ж, у центрі і близько від роботи.

На шафці стояло кілька фотокарток у дешевих рамках: літня пара — батьки дівчини, худеньке дівчисько — сестра, і хлопець у морській формі.

— Оскар, мій знайомий, — відповіла Тереза на мій запитливий погляд. І пояснила: — Оскар гарний хлопець, але не має роботи. А з безробітним я не хочу знатися.

Тереза була обмежена і зовсім не принадна дівчина, але хитра і обачна. Ми випили кави, і я поцілував її, але лягти зі мною вона не погодилась — боялася дитини. Вона намагалася уберегти свою невинність від хлопця, що не може стати їй за чоловіка і утримувати сім'ю. В неї був простий здоровий погляд на стосунки між дівчиною й хлопцем, і її сексуальна мораль співпадала з моєю власною.

Ми пішли в кіно, і я взяв її за руку. Рука була волога й прохолодна і не відповідала на мій гарячий потиск, яким я хотів її запалити.

Через тиждень я знову зайшов до кав'ярні — тоді в мене саме скінчилася робота. Протягом тижня я щодня зустрічався з Терезою, і з кожним разом вона ставала приступніша. Тепер я сказав, що не маю більше роботи, але майстер обіцяв надалі не забувати мене. І Тереза відразу зробилася стриманіша, така, як була раніше.

Весь вечір вона не підходила до мене. А коли кав'ярню зачинили і ми зустрілися, вона була невдоволена й мовчазна. Ні слова про майбутнє чи про відвідини батьків, про які останніми вечорами вона з таким запалом говорила. Врешті сказала, що дозво-

нив Оскар і що вона вирішила відновити з ним стосунки.

— Оскар улаштувався в експедиційній конторі. А коли так, то все міняється. І взагалі невідомо, скільки ти сидітимеш без роботи, — мовила вона.

Ми стояли в під'їзді на Геркулесгатан чотирнадцять і тремтіли від холоду. З затоки Ріддаре дув вітер, і з захмареного неба сів дощ. Тьмяно поблискували вуличні ліхтарі, а освітлені вивіски крамниць хиталися од вітру й кидали на вулицю тіні.

Тереза попрощалася, і я розлучився з нею майже без жалю. Набагато більше я сумував, що втратив роботу, і ніколи ще майбутнє не здавалось мені таким безглуздим, як тоді.

Коли Тереза відвернулася од мене, я перестав бувати на Стура-Нюгатан. Я знайшов собі іншу кав'ярню в завулку Шонфельд. У «Молодіжному готелі» ставало дедалі сумніше, а коли зайшла справжня осінь і все заволокло сірим туманом, мені почав набридати Стокгольм, у якому, як я остаточно переконався, годі було й сподіватися знайти постійну роботу.

З провінції напливло повно молоді, збільшилось безробіття і серед міського населення, тому ставало дедалі важче щось випросити. До того ж поліція почала дужче цікавитись нами. Вона стала зрідка влаштовувати облави і записувати в документи попередження за бродяжництво.

Одного вечора я зайшов на Геркулесгатан чотирнадцять забрати свої черевики, що їх забув у Терези. Мені відчинила огрядна жінка середнього віку і сказала, що панна Карлсон з кав'ярні більше тут не живе. Тереза залишила роботу й, певно, повернулася додому до батьків — куди ж вона іще могла податися.

— Та заходьте, не стояти ж вам на сходах, — мовила жінка. — Сьогодні надворі такий вітер і холод. Але на те й осінь.

Я завагався і неохоче переступив поріг, навіть добре не усвідомлюючи, що мене стримує. Передпокій зустрів мене тим самим затишком, що й першого разу, коли я був у Терези — охайний, прибраний із смаком; власне, я повинен би радіти запросинам — адже це означало, що мене пригостять кавою або й вечерею, а я змерз і був стомлений.

Проте мені чомусь хотілося втекти геть, і врешті я збагнув, що причиною тому була сама жінка. Мені не сподобався погляд, яким вона дивилася на мене, і перебільшена люб'язність, що за нею могла критися тільки якась певна мета.

— Заходьте, заходьте! — запрошувала жінка, дивлячись на мене примруженими очима. Голос у неї був напружений.

Вона така самітня, зітхнула жінка і погладила мені плече жирною, в перснях, рукою.

— Ви, я бачу, не з Стокгольма, — вела далі жінка. — Певне, безробітний? Так, звісно. Більшість молодих хлопців, що прибувають у Стокгольм, безробітні... просто жах! Сама я не зазнала такого на собі... маю квартиру, забезпечена... от тільки допікає самітність. Власне, я б могла й не брати квартирантів... свій дім треба тримати для себе... Але ж так важко жити, коли поблизу немає ні душі... от тому панна Карлсон з подругою й мешкали в мене. Порядні дівчата. Ви, здається, приятелювали з панною Терезою? Такий молодий, певно, вам років двадцять?

— Влітку минуло дев'ятнадцять, — бурнув я.

Жінка всадовила мене на тахту в кімнаті, сусідній із їдальнею, чепурній, із старовинними меблями та великими картинами в масивних рамах. У кутку стояв шифон'єр, а біля довгої стіни — різьблена скриня з датою «1809», виведеною під замком ручної роботи. Підвісна лампа у формі ліхтаря м'яко розсіювала рожеве світло по килимах. У викладеному кахлями каміні палав вогонь.

Жінка зітхнула.

— Ви, молоді, не повинні так страждати, — мовила вона. — Я маю на увазі.. мабуть, знайдеться багато людей, що захотіли б полегшити вам життя. Помогти житлом і таке інше... Молоді завжди мають більші можливості...

Жінка вищирила свої вставні зуби, що нещільно прилягали до ясен, а її високі, як гора, груди то здіймались, то опускалися від зітхань. Вона принесла тацю з кавою і поставила на столик перед каміном. Встигла жінка й переодягтися: замість чорної сукні, в якій вона мені відчинила двері, на ній тепер було коротке до колін кімоно, яке щільно облягало її розкішні форми, і червоні черевички з високими чорними каблучками. Від неї пахло міцними парфумами, а коли вона сіла на тахту й нахилилась до мене, я помітив у неї на щоках товстий шар пудри.

Під очима в жінки були великі мішки, а круг рота — гірка зморшка; скидалося на те, що вона переситилась життям. Мене вже не тішило ні тепло, ні запах кави на столику.

— Будь ласка, — запрошувала жінка, підсуваючи тацю ближче до тахти. — Подумати... тільки дев'ятнадцять років... Ви любили панну Карлсон? Признайтесь, вона гарна? Мені здається, що вона трохи холоднувата. Але це, можливо, минало, як ви залишалися наодинці, чи як?

— Обоє ми холодні, — сердито відповів я. — А що ж повинні робити двоє самітніх людей, коли вони зійдуться, репетувати на весь світ чи що?

Жінка взяла тістечко і повільно кришила його пальцями.

— Звісно, ні... але все-таки... Я й кажу, що ви не повинні так поневірятися. Напевне, багато-хто... ви мене розумієте? Багато-хто залюбки допоміг би вам обжитися...

Я простягнув руку по чашку, уникаючи її погляду, але не міг не помітити, яким жаром палають її очі. Жінка не зводила їх з мене і присунулась так близько, що я відчув на щоці її подих. Від неї гидко тхнуло тютюном і пуншем. Хоч яка вона була мені неприємна, я жалів її. Було видно, що це забезпечена жінка, яка б могла мати все, що купується за гроші. І все-таки, ось вона сидить і пригортається до першого-ліпшого волоцюги, який випадково подзвонив до її квартири.

Я дуже добре знав, чого вона хоче, і становище, в якому опинився, не було для мене новим. Навпаки. Перебуваючи в Стокгольмі, я вже натрапляв на заможних підстаркуватих жінок, які бажали скористатися з мого нещастя. І хоч якою брудною здавалася мені така продажна любов, хоч з якою огидою я дивився на літніх жінок, що намагалися вдавати з себе молодих і принагідних, однак у мені завжди переважало почуття жалю. І тепер теж.

Адже хай я був бідний, а мав щось таке, чого цій жадібній до кохання жінці бракувало. Я мав молодість.

Раптом жінка обняла мене й притулила свої тремтячі коліна до моїх. Рот, що пахнув тютюном, впився в мої губи. Я вже давно не спав з жінкою, тому здався і пішов їй назустріч.

Через чотирнадцять днів я залишив Стокгольм і ту хтиву жінку. Я зробив це з легкістю і без докорів сумління. Два тижні, що їх я прожив у неї, вона ревно оберігала мене, і я навіть не часто мав змогу виглянути до міста.

У неї був безмежний потяг до кохання, і майже цілий день вона тримала мене в постелі. Я знав, що їй стане важко, коли я зникну, але знав і те, що вона забуде мене і втішиться з першим-ліпшим сільським юнаком, якого спіймає в свої тенета. А може, їй пощастить запустити кігті в когось, хто залишиться в неї, доки вона стомиться? Я розумів, що не моя особа, а тільки моя молодість спричинилася до того, що жінка зупинила свій погляд на мені.

Я був самітній, як зустрів її, й залишався самітнім під час нашого співжиття.

БУРЛАКА

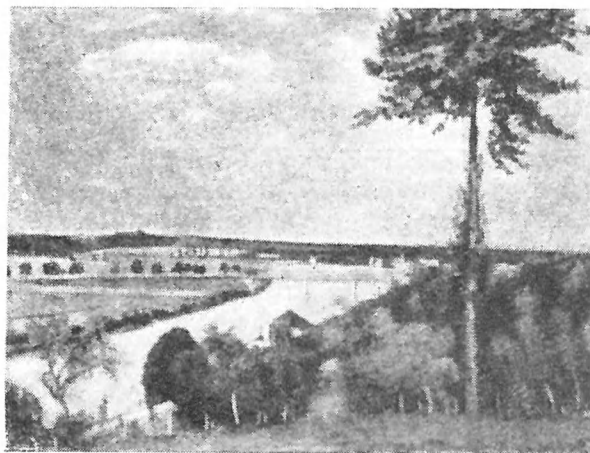
Після того, як я покинув Стокгольм, для мене почалося набагато важче життя, ніж під час літніх мандрів. Настав холод. Іноді здіймалась хуртовина, і дороги замітало снігом. Та ще й до всього у деяких місцевостях вибухла епідемія ящура. Селянам суворо наказали не пускати до хлівів зайшлих людей, і дарма було й пробувати упроситися на ніч на сінник чи до клуні.

Пізньої осені мені стало так скрутно, що літні мандри супроти теперішніх здавалися ідилією. Та я все-таки йшов далі. Багатий Седерманланд і Естер'етланд змінив бідний Смоланд, пустельну височину — рівнина Сконе. Що далі на південь, то погода ставала лагідніша, мороз і сніг поступився місцем дощеві та бурям. Але то була невелика втіха. Я раз у раз ходив у мокрій одежі, черевики мої ніколи по-справжньому не висихали. Я знемагав від гарячки, голова страшенно боліла; я був кволий і стомлений, проте здаватися не хотів. Адже в мене була мета.

У Стокгольмі багато хто з бродяг твердив, що Сконе — це рай земний для безробітних: там на великих фермах і в маєтках повинна бути робота. А праця на полі вабила мене більше ніж будь-яка інша. Хоч я й не міг вважати себе за справжнього хлібороба, все ж таки гадав, що достатньо розуміюся на сільській роботі, щоб мене взяли простим наймитом. Я не шукав чогось особливого і згоден був на будь-яку платню. Аби тільки десь осісти, не блукати світами, мати своє пристановище і шматок хліба.

Та вже перша зустріч з Сконе переконала мене, що стокгольмські балачки про цю місцевість були чистою вигадкою. Фермери самі терпіли від кризи і не могли відбитися від тих, хто шукав роботи. Ніхто не потребував людей, що вміли боронувати чи орати або ходити біля коней. Безробіття було загальне і нужда незмірна навіть у тих селах, де різні агітатори й агенти організували сільських робітників у спілку.

З цими «зайшлими підбурювачами», як їх тут називали, поміщики й багаті фермери боролися всіма засобами, які лиш мали. У наймитських бараках і серед поденників було багато таких, що утримували сім'ї. Коли вони вступали до спілки, їх виганяли з роботи. Я часто зустрічав таких звільнених батраків і поденників, що ходили з торбами по селах, аби прогледувати свою голодну родину.

К. Гілл. Пейзаж.

Осінній сльоті не було кінця. Над Мальме завжди висів туман, як над Седерс-гейдером, Старим містом і Кларою в Стокгольмі. Вздовж Норра-Вальгатан бурхав вітер, гнув до землі безлисті берести і завивав у плакучих вербах. Навіть статуя Франса Сюела в кінці вулиці, названої ім'ям цього великого будівника портів, здавалось, коцюрбилася від холоду. Дзигарі на вокзальній вежі тьмяно поблискували, і тільки вдень можна було розгледіти ознаки на циферблаті. Світло з вікон станції меланхолійно віддзеркалювалось на мокрій бруківці та в каламутному каналі.

З протоки долинали застережливе виття сирени. Невидимі кораблі з Ересунна пропливали десь за митницею, сумний фасад якої ледь вимальювався в тумані.

Мені здалося, що в Мальме жити набагато важче, ніж у Стокгольмі. Тут кишили такі самі натовпи жебраків, як і на дорогах Сконе. Безробіття не давало дихати, а місцеве населення жило ще нужденніше, ніж десь-інде. Навігація була паралізована, на корабельнях, як і на більшості фабрик, стояла тиша.

Понурі сірі туманні дні. Вештаєшся біля входів до готелів, дрімаєш у кав'ярні на Вестрі, стомлено плентаєшся по місту, пересилуючи нехить і біль, випрохуєш шматок хліба — отак жила більшість безпритульних у Мальме. Але траплялися й такі, що, здавалось, прижилися в місті: з пивниць «Вальгала» та «Сюд» щодня долинав глухий гомін. Там сиділи одвічні бродяги, які вже звикли до своїх злиднів і більше не ставили до життя ніяких вимог: аби сяк-так перебути день і дочекатися другого, що мине так само, як і сьогоднішній.

Випити пива. Побалакати трохи з приятеле-

лем. Порадитися, де роздобути ще грошей на пиво. Зрідка вийти в місто виканючити милостини, знову вернутися до кав'ярні. Так минав час, наставав вечір, і пивницю зачиняли. Тоді треба було пошукати десь пристановища. Якоїсь дровітні, порожнього напівзруйнованого будинку, підвалу — що вже трапиться.

Щодо мене, то я утримувавсь від спиртних напоїв, поки бурлакував. І то не через якісь моральні настанови, а тільки через своє молодече почуття самозбереження. Я знав, що коли потоваришую з охочими випити, то до кінця свого життя залишусь бродягою. Так думала більшість моїх однолітків. Ми, молоді, все ще намагались вибитися в люди. А старшим, які вже ні на що не сподівалися, було важче. Багато їх зовсім пустилися берега.

— Навіщо марно змагатися? Нехай буде що буде. Випивши, хоч лихо забудеш. Це єдина втіха, а все інше хай іде під три чорти...

Нарешті вигодинилось. Настали ясні морозні дні, і над Сундом сяяло сонце. Я і ще два хлопці надумали податися до Гельсінборга, і ось одного ранку ми вирушили в дорогу. Стояло на годині, на сіро-блакитному небі сяяло сонце й освітлювало рівнину та дерева обабіч гостинця.

Ми йшли й снували плани на майбутнє. Добре було б досягти Хельсінгера, перейти Данію, через Бельт перебратися у Південну Ютландію, в Гольштейн, а відтіля податися углиб Німеччини, у Францію. Там, правда, теж панує безробіття й нужда, але так, як ми поневіряємось у себе дома, ми можемо поневірятись і в чужих краях.

— Авжеж, що так, — мовив один з моїх супутників. — Дома нам нічого робити, зовсім нічого. Ми або самітні, або навмисне цураємось родини. Принаймні, гірше не буде.

Другий супутник кивав головою; обидва вони думали про своє. Я мало знав про них, так само, як і вони про мене. Той, що хотів покинути Швецію, почав описувати, як ми мандруватимемо по Європі. Його слова захоплювали, полонили, проте, видно, він не уявляв собі, що робиться в інших країнах.

А другий, як виявилось, не тільки не знав чужих країв, а й взагалі був поганий мандрівник. Не встигли ми пройти кілька миль, як він заявив, що зголоднів і стомився, а тому пропонує відпочити. Врешті, спішити нам нікуди, а від Мальме ми вже одміряли чималий шлях, то й досить на один день.

Мені було байдуже чи відпочивати, чи йти. Однак той, що збирався в світи, нізачо не хотів зупинятися. І щоб заохотити

нас, він знову почав розповідати про чужі краї. Люнебурзький степ, Арденни! Таж Люнебурзький степ — просто казка, не кажучи вже про Амстердам, Роттердам і Антверпен.

— Не станемо ж ми серед дня, пройшовши всього кілька миль, — казав він. — Якщо ви стомилися, то відпочиньте, а я тим часом піду щось роздобуду. Випийте собі кави та покурить. За якусь часинку я вернуся.

Ми якраз добулися Леддечепінга і спинилися перед зрадливою вивіскою кав'ярні. Всередині було порожньо і тихо. Ми напилися кави, запалили і взялися до газет тижневої давності, що лежали на столі.

Мій супутник сказав:

— Може, я тут переночую. Бо я не зовсім певний, що цей тип не зв'язаний з якоюсь бандою. Таких треба стерегтися. Ти сам розумієш... тут шукаєш роботи, сподіваєшся колись осісти, а на це треба мати чисті папери, нічим себе не заплямувати...

— Та воно, звісно, так, — мовив я. — Але мені здається, що він непоганий хлопець. До того ж, я гадав, що ти його добре знаєш. Хіба ви не давні друзі?

— Та де там, — відповів хлопець. — Коли волочишся дорогами, то рідко здибаєш давніх знайомих. Ні, я залишаюся тут. Пертися в Данію, в Німеччину... Не вірю я, що...

Ми змовкли, бо зайшов наш супутник. Він роздобув дві крони і, напившись кави, запропонував нам іти далі.

Той, який сидів зі мною, заявив, що, на жаль, мусить залишитись тут, бо намуляв ноги й змерз. Я не мав ніяких підстав вірити його словам, тому підвівся й рушив до дверей.

— Чудово! Отже, ти зі мною! — сказав той, що хотів іти. — Ну, тоді гайда! А ти бувай здоров і не хнюпся. Коли маєш охоту залишатись і скніти в цій дірі, то мені байдуже.

Ми йшли цілий день і, аж як смеркло, почали проситися на ніч. Та хоч куди ми потикалися, скрізь нас зустрічало тверде «ні». Нарешті ми напали на старого селянина, який пустив нас переночувати в комірчину при хліві, де звичайно спали пастухи, що наймалися на літо доглядати худобу.

Комірчина була поганенька, із голими, складеними з кругляків стінами й дір'явою підлогою. Під стінами стояло двоє нар, на яких було настелено соломи, та іржава залізна грубка.

Геть закоцюблий, я ходив по комірчині, щоб хоч трохи зігрітись. Мій супутник сказав, що нам і так пощастило — адже ми, принаймні, маємо дах над головою. Він швидко розпалив грубку й приніс кілька оберемків дров.

Помалу по комірчині почало розходитися

приємне тепло, і я трохи змирився з своїм життям.

— Якого чорта сидіти тут, у Швеції? — повів своєї мій супутник. — Нема іншої ради... як іти в світ. Завтра ми встанемо, як заспівають півні — ти ж, я думаю, не сплюх? Бо я можу прокинутися коли завгодно.

— Мені згадався той час, — озвався він знову, коли ми вмощувалися на солом'яній підстилці, — як я був ще малим хлопцем. Сам я з Гетеборга. Так от, як мені було п'ять років, мій батечко чкурнув з дому. Ми з матір'ю більше не бачили його. Мати знайшла собі прокляту роботу нічної прибиральниці, і я майже завжди сидів удома сам. Тоді я й злигався з ватагою... розумієш, із злодійською бандою. Ми збиралися в будці таксі на Стібергсторгет, а була така пізня осінь, як ось тепер, стояла скажена холоднеча... Та ми трималися купи й розважалися. Крали, і нам було весело. Все йшло як слід, аж поки пристав до нас один тип. І тоді все полетіло шкереберть, бо той диявол виявився клептоманом.

— Клептоманом? — здивувався я. — І через те розпалася злодійська банда? Зроду такого не чув.

— Усе полетіло к бісу, — підтвердив мій супутник і зітхнув. — Клептоман у злодійській ватазі — та ти уявляєш собі, що це таке, га? Поки його не було, ми дотримувалися суворої дисципліни, вдень вешталися по крамницях, роздивлялися, де що лежить, але нічого не цупили з прилавка. Та ось з'явився клептоман, руки йому так і свербіли щось поцупити і, коли ми заходили в якусь крамницю роздивитися, чи можна буде з неї потім щось винести, він крав просто з-під носа... Отак нас застукали й переловили майже всю ватагу... Ну, та то був не останній раз...

Відчинилися двері — то господар зайшов спитатися, чи ми, бува, не на північ верстаємо путь. Коли так, то є машина аж до Еслева. До господаря саме завітав один смоландський торговець свиньми і зараз лаштується назад додому.

Мій супутник буркнув, що більше ніколи не повернеться на північ, але я схопився з нар. Чого мені було не скористатися нагодою? У те, що пощастить вибратися в широкий світ, я ніколи по-справжньому не вірив, до того ж, найкраще було розлучитися з своїм, як видно з усього, непевним супутником.

Хоч як він стримував мене, глузував, називав боягузом, я наполіг на своєму і попрощався з ним.

На подвір'ї стояла машина, якою перевозять свиней, і я уместився в кабіні.

З мене було вже досить півдня, і тепер я хотів скуштувати ще півночі.

Минала моя перша бурлацька зима. Коли я плентався слизькими шпалами залізниці, що нею возили руду в напрямку Північного полярного кола, Мальмфельтена та Єлліваре, був уже кінець квітня. Я думав про свою довгу подорож з півдня, про рідний край біля західних берегів. Там уже буяла весна. А тут лежав глибокий сніг, укритий сірою пилюкою, яку освітлювало яскраве сонце.

Побачивши біля залізничного насипу щит з написом «Північне полярне коло», я став і окинув оком місцевість. Пуста. Самітна будка коло безлюдної станції, ліс і сніг. Перед колією лежать невеличкі купи руди, крізь розталий сніг поблискують шматки вугілля. Вздовж насипу сліди звірів, корякуваті сосни на болоті довкола станції. Тиша, безмежна тиша. І біле склепіння північного неба.

Я стояв, заворожений величчю цього ще skutого зимою краєвиду.

Німі простори. Блискуча колія на просмолених шпалах, хрустка жорства. Розтала снігова каша, перша зелень, весна. Царство боліт, пустельна земля. Примарні кістяки карликової сосни серед боліт на купинах, що пахнуть восковиком. Струхлявілі від часу, поламани оленячі роги у сухій траві на залізничному насипу і тужний крякіт ворон.

Нарвік, де вода завжди вільна від криги. Білі ночі, пахання моторів на рибальських скутерах у фіорді погідними світанками. Пристані, де вантажать руду, судна, що мають везти її в порти усіх частин світу. Пароплав «Північне сьйво» з маршрутом на північ — Тромсе, Гарстад, Гаммерфест. Сонце серед ночі. Вічний зимовий морок. Близькість життєдайного Гольфстріму.

Узимку подорож на північ була важка, зате вона дала мені багато нового. Я навчився спритно видиратися в порожні гальмові будки на товарняках — це був, як я переконався, єдиний засіб для бродяг переїжджати з місця на місце північніше Юсдаля — і добре взнав «північні готелі» — порожні колиби лісорубів. Багато ночей я пролежав у тих колибах на нарах, що пахли смерековою глицею, і хоч посередині палахкотів вогонь, мені все одно здавалося, що я чую, як по кутках тріщить мороз.

Часто пізно ввечері я стояв, тремтячи з холоду, у дверях колиби й дивився на іскристу панораму неба, що мінилося зеленкуватими барвами. Навколо мене лежав заморожений до смерті світ, жоден подих вітру не ворухив дерев, жоден звук не порушував тиші. Все це вражало мене, здавалося моторошним і величним, так само як потім, коли мені доводилось мандрувати вечорами, мене вражали білі ночі — то теж було щось незбагненне й могутнє. Пригадувалися опо-

відання, що я читав у якомусь журналі — там ішлося про траперів Канадських прерій, — і намагався уявити себе одним із них.

Хоч як допекла мені зима, я не міг сказати, що вона минула під знаком безнадії. Я ішов туди, де мені мало бути краще. Що далі на північ я заходив, то більше перекопувався, що розповіді волоцюг про щастливе життя за Полярним колом майже скидалися на правду.

Шахтарі в Мальмбергеті, Коскульскюллі, Деневітці та Кіруні виявилися щедрими, та й поліція не чіпала волоцюг. Отож після того, як я поминув Мур'ек і Наттаваару, бродяче життя почало здаватися мені досить таки спокійним. Люди були люб'язні, годували добре, а тому що я мав вовчий апетит, то поздоровшав і потовстішав.

Одного сонячного ранку я несподівано зустрів знайомого: по дорозі, що вела до Деневітца, широким кроком ступав Сескарець. Він був такий самий, як і влітку. Той же невичерпний оптимізм, згорблена недбала постава, така ж убога одежа, гостра борідка і та сама спокійна усмішка.

Ми сіли край шляху і розбалакалися. Сескарець відразу почав захоплено намовляти мене стати йому за помічника в одному ділі, яке за певний час мало принести нам багатство.

— Ось глянь, — мовив він, показуючи маленький пакуночок, у якому виявилось десять пачок тютюну. — Це справжній капітал. Приставай до мене. Скоро ми будемо багаті, як тролі. Ти навіть не уявляєш собі, яке це просте діло.

Очі в Сескарця блаженно сяяли, він переможно усміхався. Його Клондайк лежав не в дикій пустелі. Звався він Соутоярва, як розповідав Сескарець. У Соутоярві будують величезний завод, і робітники, що там працюють, залюбки платять крону за пачку шведського тютюну. Якщо ми підемо до Соутоярви і продамо там десять пачок, що є в пакуночку Сескарця, то матимемо десять крон. Чи я збагнув його план? О, це вже діло певне, він добре все продумав.

— Тут пачка тютюну коштує десять ере. і за десять крон ми купимо сто пачок, — вів далі Сескарець. — За них у Соутоярві дадуть сто крон, то скільки ж ми знову зможемо їх купити? Тисячу. Чуєш? А тисяча пачок — це тисяча крон!.. Ну, а тоді десять тисяч пачок. За десять тисяч пачок маємо сто тисяч пачок тютюну, а як продамо і їх, то зможемо купити у десять разів більше. Мільйон пачок... Ти чув про таке? Привеземо мільйон пачок у Соутоярву і матимемо по півмільйона крон — ти і я.

Це була спокуслива ідея, та все одно мене взяв сумнів.

— Ти запевняєш, що навпростець від Єл-

ліваре до Соутоярви двадцять миль. Отже, за десятку треба пройти сорок миль.

Сескарець обурився і заявив, що мене чекає жахливе майбутнє, коли я не розумію того, хто хоче мені добра.

Ми розійшлися, однак через два тижні, блукаючи біля станції в Єлліваре, я знову здибав Сескарця. Я ще ніколи не бачив його таким пригніченим.

Він був худий, як тріска, одежа висіла на ньому клаптями. На голові в нього був обвислий, аж зелений від старості капелюх чудернацької форми — я ще таких ніколи й не бачив. Угледівши мене, Сескарець рвучко повернувся і хотів утекти.

— Привіт! — гукнув я. — Як справи? Ти добрався до Соутоярви? Поталанило тобі з тютюном?

Сескарець став, витріщився на мене й понуро похитав головою.

— Ні, — відповів він. — Я заблудив у горах і не дійшов до Соутоярви. Добре, що хоч трапився порожній лапландський чум. А як з тютюном? Ет, я зжував його дорогою...

— Що ж, — додав він по хвилі, — як тебе вже має спіткати невдача, то й спіткає. Але нічого, у мене є вже інша ідея.

У Кіруні я застав повно бездомних — десь чоловік із сто п'ятдесят, людей різного віку й з різним минулим. Усі вони хвалили містечко, і ніхто, власне, не виявляв невдоволення, як на півдні.

Причиною цих відносно гармонійних стосунків був у першу чергу сам начальник тутешньої поліції — дивакуватий літній уже ленсман¹, відомий під прізвиськом «Товстун Олле». Це був зичливий, добродушний чоловік, який відверто заявляв, що робітники гірничого акціонерного товариства заробляють добре і зможуть прогодувати скількись там безробітних та міняйл. Проте кілька разів на квартал він вважав за потрібне показати й свою пильність: тоді велів своїм підлеглим зробити облаву і привести всіх бездомних до дільниці.

Товстун Олле ніколи не кричав, не погрожував попередженням за бродяжництво та примусовою працею. Він просто пропонував залишити місто і зачитував постанову, згідно з якою треба було при першій же нагоді сісти на будь-який товарняк, що везтиме руду абощо, і вирушити на південь до Єлліваре чи Мальмбергета. Через два тижні бродяги поверталися в Кіруну і за повторної облави показували документ на доказ, що вони справді дотримали постанови і на якийсь час виїжджали з міста.

Товстун Олле вдовольнявся цим.

— Добре, юначе, добре, що ви слухаетесь

¹ Представник поліцейської влади у приміських і сільських місцевостях Швеції та Фінляндії.

наказів. А раз ви їх виконуєте, то мені вам більше сказати нічого, — говорив він, покручуючи звислі вуса.

Життя бездомних у Рудній окрузі було зовсім не те, що на півдні.

Я прибув до Мальмбергета, як уже почав танути сніг і на порозі стояла весна. Наближалась чудова пора, коли можна жити де завгодно, хоч і надворі. Але тут про це годі було й думати, аж поки настане літо.

Кімнат у містечку було багато і відносно дешевих. Звісно, майже всі вони були з блощицями, та й без особливих вигод. Проте кімната давала змогу відчутти, що ти маєш домівку, що піднявся трохи вище.

До того ж, здебільшого в сім'ях, що брали квартирантів, були молоді дівчата, які не відмовлялися трохи прикрасити життя бродяжі. Вони були неохайні й непринадні, але все ж дівчата, тож їм ніколи не бракувало кавалерів. А коли їх хоч раз бачили з якимось забродою, то надалі вже іншої компанії в них не було. Якщо котрась дівчина йшла танцювати з зайшлим, то місцеві хлопці відтоді обминали її.

Уперше я подався до Нарвіка одного липневого ранку поїздом, що возив руду, у вагоні для пасажирів. Я чув, що в таких поїздах бувають добрі кондуктори і часто дозволяють бродягам їхати без квитка. На світанку пішов я на Кірунську станцію, де вантажать руду, і знайшов у ранковому товарняковому вагоні для пасажирів. Там уже сиділо двоє літніх бродяг. Вони зустріли мене сердитим поглядом.

— Ще й тебе чорт приніс, — сказав один. — Попадеться лихий кондуктор і всіх нас вижене. Ну, це ми ще побачимо! — раптом звернувся він до свого товариша. — Щоб я луснув, коли не моя виграє! — І бродяга весело заіржав.

Я глянув на столик під вікном, за яким вони сиділи: по брунатній його поверхні повзло дві величезні воші. Обидва волоцюги сперлися ліктями на столик і підбадьорливо покрикували на своїх бігунів. Ще змагання й не скінчилось, як зайшов кондуктор. Бродяги швидко поскидали шапки і один, підводячись, вклонився:

— Пане кондукторе! Ми троє безробітних і їдемо в Нарвік спробувати там найнятися. Чи не буде ваша ласка дозволити нам проїхати? Ми без квитків і не маємо ані гроша за душею.

Кондуктор здвигнув плечима. Це був літній чоловік, що, може, і сам мав безробітних синів. Глянувши на мене, він сказав:

— Я дозволити не можу, але, як хочете, то залишайтеся. Вам ніхто не дозволяє, але й не виганяє.

Мої супутники почали дякувати, улесливо всміхаючись.

Тепер ми могли їхати собі спокійно і нічого не боятися. Поїздом ми мали дістатися до Б'єрнф'єла — станції, що була вже по той бік норвезького кордону. Прикордонної залізничної варти там не було, а крім того, поїзди з рудою навіть не перевіряли митні чиновники. Злізши в Б'єрнф'єлі з поїзда, ми зможемо піти далі вздовж колії, а поблизу Нарвіка звернути на якусь кружну дорогу. І тоді нарвікська поліція, що вартує на станції, нас не помітить.

Поїзд рушив, і далі все йшло так, як і передбачали мої супутники. Після полудня ми вже були в центрі Нарвіка — отже, як нам здавалось, не марно згаяли день.

Я попрощався з своїми супутниками перед конторою гірничого акціонерного товариства, а сам зайшов туди дізнатися, чи не візьмуть мене на якесь судно, що перевозить руду. Службовець у конторі глянув на мене, як на божевільного, і відповів, що в них своїх матросів досить, та й тих уже давно позвільняли з роботи. І показав на двері — мовляв, нічого йому заважати. А для більшої переконливості додав, що коли такі, як я, не навчаться порядку і надокучатимуть йому, то він надалі звертатиметься до поліції — хай притягне нас до відповідальності за бродяжництво і за те, що ми перебуваємо в місті без паспорта.

Я вийшов з контори засмучений, хоч, власне, й чекав, що так воно буде. Неподалік на дерев'яній хижці висіла табличка з написом «Редакція газети «Тіднінг фремувер». Якусь мить я міркував, чи не зайти мені й не підсунути їм якусь із моїх геттеборзьких коротких новел, що їх я й досі носив у кишені. Та потім відмовився від цього заміру. Рукопис так подерся, що мені було б соромно й показати його.

Стояло чудове надвечір'я, сонце освітлювало фіорд і довколишні гори, тепле повітря пахло морем. Але в кишені в мене не було ані ере. Турбота про хліб насущний затьмарювала цю ідилію, а коли я серед одягнених по-літньому перехожих побачив ще й поліцейський мундир, то зовсім занепав духом. Тепер я вже й сам не міг збагнути, чого мене занесло сюди. Що мені тут робити? В Кіруні мені велося добре, а тут я був у чужій країні, — хоч і серед братнього народу, — без паспорта і без засобів до життя.

— Привіт! — почув я раптом чийсь голос і, коли обернувся, побачив своїх супутників з поїзда. — Їсти хочеш? Дати тобі хліба з ковбасою? Ходімо тільки за місто, щоб до нас ніхто не причепився. Ми організували і випивку, й закуску.

Я подався з ними. Ми вийшли за місто

і посідали на схилі неподалік від колії. Мої супутники, що, видно, були стріляні птахи, викликали холодець, хліб, масло і літр горілки, куплені на вижебрані гроші. Ми почали їсти. Цього разу я вперше піддався на умовляння і хильнув горілки. Спирт розігрів мене, і життя здалося не таке тяжке й похмуре.

— От тобі й на, — сказали мої супутники й похитали головами. — Лець понюхав і вже теплий. Ну, з таким пияком, як ти, добре спілкуватися. Ще одну хильнеш і готовий. А тут треба чималенько випити, щоб розвезло. Та згодом і ти звикнеш...

Обидва по черзі приклалися до зеленкуватої літрової пляшки і передали її мені. Я через силу ковтнув ще раз, і навколишній світ убрався в рожеві барви: всі мої турботи розвіялися, життя стало здаватися просто чудовим, і мене опанувала радість, що я молодий. Супутники, побачивши, як я поводжусь, сказали, що в поїзді вважали мене за понурого нікчому. Я тішився, що завоював їхню прихильність, мені хотілося бути таким, за якого вони мене тепер мали.

Згодом я почав співати і вихвалитися пригодами, яких зазнав за своє бурлакування. Щоб мені з цього місця не зійти, коли я не такий хлопець, що доможуся свого!

— А ми анітрохи й не сумніваємось, — мовили вони, усміхаючись. — По тобі видно, що ти велика цяця. Комірець, краватка і все інше!

Справді, в мене був комірець і краватка. Всього іншого не було. А вони що думали? Ще мій перший знайомий, «поет», учив мене не забувати, що для того, хто бурлакує, одяг має велику вагу. Звісно, мій костюм обшарпався, а сорочка й комірець уже й не пам'ятали, коли були нові. Та про це я, сп'янівши, забув.

Аякже! Хай бачать, який я!

— От молодець! Веселий парубійко, — мовили супутники, і пляшка знову блиснула переді мною. — Такого хлопця ми ще не зустрічали, що й казати. Маючи твій такт, то можна ого як жити...

Мене не часто хвалили, принаймні якщо й хвалили, то дуже давно. Слова п'янили мене, мов горілка, мені здавалось, що я ніколи ще не зустрічав людей, старших за себе, які вважали б мене за молодця, за оригінала й щасливчика, як ось ці мої знайомі. Горілка булькотіла мені в горлі, і на мить я згадав, що не зношу алкоголю, — пізніше я ще не раз гірко шкодував про це. Однак тепер я хотів пити. Я знову полапки взяв пляшку з рук одного бродяги і добряче хильнув.

Видно, що я велика цяця? Певне, що доля мене скривдила. Але певне й те, що я доможуся свого і виб'юся в люди.

Слова лилися з мене потоком — хвалюваті, самовпевнені. Звичайно я не любив багато говорити і часто сидів мовчазний і задуманий. Але тепер мою стриманість як рукою зняло, і ніщо не могло спинити моєї зарозумілої балаканини. За деякий час у мене раптом вселився біс, і я почав ображати своїх супутників, називати їх нікчемами та покидьками. Врешті я знесилів, голова мені хилилась на груди, очі злипалися.

Я поволі опустився, ліг на спину і, мабуть, відразу заснув.

У всякому разі я не чув, що робили мої супутники, а коли прокинувся, їх уже не було. Внизу сріблилася колія, віддалік виднілися контури міста і тихі води фіорда. Я не уявляв собі, котра могла бути година: голова мені страшенно боліла і дуже хотілось пити. Стогнучи, я підвівся і глянув на залишки бенкету, порозкидані в траві. Порожня бляшка з-під консервів, пляшка з-під горілки, кілька скорінок хліба і пожмаканий обгортковий папір.

На купі каміння лежав брудний аркушик, на якому незграбними літерами було написано:

«Іди додому до матері, зніми комірець й краватку і навчися тримати язика за зубами».

Я порвав записку, кинув клаптики за вітром і поплентався до колії.

У Нарвіку мені нічого було робити, і я повернув у напрямку кордону. Ніколи більше не візьму в рот горілки, зарікся я, і мої супутники казали правду — я несусвітний проторікуватий йолоп.

За годину від міста позад мене почувся гуркіт поїзда. Я зійшов на насип і зупинився на завороті.

Поїзд, що складався з платформ під руду і товарних вагонів, здавалось, не мав кінця, такий був довгий. Їхав він не дуже швидко, і я поклав собі спробувати безкоштовно дістатися «додому». Коли повз мене майнув товарний вагон, я кинувся за ним, і мені пощастило вчепитися за поручні гальмової будки. Якусь мить я висів у повітрі, потім намацав ногами східці.

Я насилу відчинив двері і заліз усередину.

Так скінчилася моя перша подорож до Норвегії.

Наступної весни я ще раз побував там, ще далі і ще північніше.

Під час зимових мандрів на північ мені часто хотілося читати, і я жадібно накидався на різні журнали, старі й нові, які мені траплялися в кав'ярнях і там, де я ночував. Мій духовний поживок тієї зими був одноманітний і складався з банальних любовних романів та різних пригодницьких повістей; я ковтав їх з некритичною жадобою, завжди притаманною мені, коли йшлося про книги.

Та коли я опинився в гірничому краї, то не відчував більше потреби читати. Тут життя йшло повільним плином, одною колією для всіх второваною дорогою. В мені й далі переважала схильність ходити під чиїмось проводом, намагання бути таким, як усі. А тому, що тут ніхто не прагнув читати, ніхто не цікавився книгами, то, цілком природно, я теж збайдужів до них.

Усі ті різного віку жебраки й міняйли, що вешталися за Полярним колом, здебільшого жили вже в гірничому краї не один рік. Їхній життєвий ритм визначався відповідно непоганими умовами. Карти, дівчата. Якомога безжурніше провести день. Інтереси в них були майже такі, як колись у моїх товаришів по армії.

Працювати? Навіщо? Хлопці здвигали плечима. Треба тільки переждати якийсь час. За шию ж не капає.

Життя було спокійне, одноманітне; проблеми, звісно, виникали, та від них завжди відмахувались. Адже навіть сюди, в цей тихий гірничий край долинав відгомін неспокою, що панував у світі. З півночі до нас заходили молоді норвежці, що прямували на узбережжя — в Буден і Лулео, — сподіваючись найнятися на якесь судно, бо в їхніх портах такої змоги не було. Зі сходу прибувала фінська молодь, що йшла в Нарвік. Усі тільки й говорили, що про нужду та безробіття.

Фінський морський флот стоїть без дії, так само як і норвезький, і шведський. Фінські тартаки — основа промисловості країни, скорочували продукцію, бо не було покупців на лісоматеріали. Ті, хто прибував з Норвегії, розповідали про таке ж лихо в рибалок, а вже про становище в промисловості нічого було й казати. Мільйонна армія безробітних марширувала по всьому світові. В Данії, в Англії, Бельгії, Голландії, в США, не кажучи вже про Німеччину, — дедалі нові й нові тисячі безробітних виливалися на вулицю. І не видно було ніякого просвітку. Залишалось тільки якимось перебиватися, сподіваючись, що безмежному людському терпінню колись та буде край.

Ми сиділи й слухали фіннів та норвежців. Але самі здебільшого мовчали. Ми опинилися приблизно в такому ж становищі й теж були молоді. А все ж у гірничому краї навіть старшим за віком бурлакам жилося порівняно легко.

Особливо запам'яталася мені одна подія, що ясно свідчила про те, як безтурботно жила на півночі більшість бродяг.

Якось у червні, під час моєї другої північної мандрівки у напрямку Норвегії, біля озера Турне-Треск поблизу Абіско я наткнувся на десяток літніх, десь років під п'ятдесят, бродяг, що сиділи навпочіпки на

березі. Озеро вже скресло, але на воді ще густо полискували крижини. Поміж них на хвилях підстрибували човники з кори, із щоглами з тоненьких прутиків і паперовими вітрилами. Кожний з бродяг правував одним човником за довгу нитку. Вони змагалися, хто зуміє далі провести човника по озеру, поки його розчавлять крижини, і нестримно тішилися своєю забавою.

Біля бродяг лежало дві пляшки «рісту»¹, кілька хлібин і шмат американського шпіга. За якийсь час вони облишили свої човники, посідали на моріжок і взялися до рісту. Вони мені нагадували неаполітанських лацароні, про яких я читав у одній пригодницькій повісті, взятій з шкільної бібліотеки. Хоч вони були жебраками, без притулку, а все ж скидалися на купку хлопчаків молодших класів.

Того, що я пережив під час своєї другої, літньої мандрівки на північ, я ніколи не забуду.

У Кіруні я дістав десятків зо два брусків дешевого туалетного мила, яке гадав продати на станціях та в хатинах колійних обхідників, що стояли вздовж залізниці за три кілометри одна від одної. Торгівля виявилась несподівано вдалою, і мене скрізь зустрічали ласкаво. Ці далекі станції і хатки обхідників рідко хто відвідував, крім хіба що бродяг, та й ті здебільшого жебрали. Я ж приходив як торговець, хай і поганенький, і це було набагато приємніше.

Дні стояли теплі, погодні — мандрувати цією пустельною країною було просто чудово. Миля по милі болотяні низини й порослі лісом пагорби. Глибока урочиста тиша. Пахуча болотяна пара мерехтіла над блискучими озерцями води, вздовж залізничного насипу витикалися перші квіти.

Однак найвеличніші і найкращі були ночі.

Світлі ночі, але ще надто холодні, щоб можна було спати просто неба, отож мені доводилось обертати їх на дні. Вночі я поволі йшов собі в північному напрямку, а вранці лягав у траву неподалік залізниці. Мила в старенькому ящику, якого я позичив у одного кірунського міняйла, було саме стільки, щоб його продати в хатках обхідників, куди я завертав, коли прокидався. Тож я байдуже поминав заїзди і навіть деякі хатини обхідників. Я йшов собі, втішаючись величчю природи, і здебільшого перебував у ліниво-спокійному настрої. Інколи згадував про свого діда. Відколи я бурлакував, хоч і зрідка, а писав додому коротенькі листи. А як опинився в гірничому краї, то збрехав, що знайшов роботу телефоніста. Раз я навіть вклав у листа п'ять крон. Нелегко було зважитися на це, але я таки послав їх, щоб показатися таким, за кого я себе видавав.

¹ Ріст — п'янкій трунок, виготовлений з меблевого лаку, цукру та води.

Хлопцем, що вибився в люди, має роботу і заробляє гроші.

Від дідуся теж зрідка приходили листи; вони були, як і мої, короткі і без особливих новин. Дід писав, що помаленьку порається по господарству і радий, що я живу добре. Він не згадував нічого про те, що Ельна Релігс бачила мене в Гетеборзі, і я був задоволений. Але його мовчанка не могла перекопати мене і заспокоїти цілком. Може, Ельна таки помітила мене і дідусь уже знає, що я пустився берега, хоч і не пише про це? Еміль Релігс став іще гладший і ще пихатіший, писав він. Тесля Йон, найліпший і найвірніший дідусів приятель, помер. Удома в нас усе гаразд і сам він не бідує.

Щоразу, коли я перебігав очима ці короткі рядки, то немов бачив перед собою дідуся. Ті листи пекли мої руки, і мені завжди тяжко було розпечатувати їх. Хай я навіть як тільки міг змирився з своєю долею і хай навіть старцюю вже не так тяжко, як у перші дні свого блукання, все ж мене мучило болюче каяття, що доводиться дурити дідуся. Якби я був шанувався, то міг би стати його гордощами і втіхою.

Проте моє життя раз на завжди стало таким, як воно є. Що я тепер міг удіяти?

Нарвік зустрів мене так само негостинно, як і минулого року, і через кілька днів я вирушив пароплавом «Північне сяйво» в Тромсе й Гарстад. Панорама там, де я проїжджав, була велична, але у цих маленьких містечках панували злидні та безробіття, тому, потинявшись іще тиждень у Гаммерфесті, я повернувся назад.

З Нарвіка я, вчепившись на поїзд, доїхав до Будена, а звідти у такий самий спосіб до Гапаранди. У Фінляндії було ще понуріше й безвідрадніше, а нужда ще помітніша, ніж по шведський бік кордону. Я трохи повештався у Торнео й Кемі, а потім знову повернувся у гірничий край. Радісно зіскочив я з гальмової будки в Елліваре — ніби повернувся додому.

Але так мені здавалося тільки першу мить. Бо коли я подумав добре, то збагнув, що мене починає обтяжувати тутешнє отупіле, байдуже життя. Треба конче вибратися звідси. Мене почала мучити мандрівна гарячка, і я вже не міг більше жити серед подібних до себе. Згадую, як мене тоді тягло поїхати кудись — не в якесь певне місце, а просто куди очі ведуть. За мої бродячі роки цей потяг розвинувся ще більше і залишився в мені на все життя.

Я звик бути завжди в русі і часто міняв місце перебування, ніде не знаходячи вдоволення й спокою.

Отож якось увечері я спакував свої немудрі пожитки, надумавши раптом вируши-

ти в дорогу. Я стояв у брудній кімнаті заїзду на околиці Мальмбергета, а думками вперто линув на південь — до свого рідного краю на західному узбережжі.

Я зупинився на східцях заїзду. Листопадовий вечір був холодний, повітря аж іскрилося від морозу. Над гірськими вершинами виграло північне сяйво, сніг скрипів під ногами. Я рушив до селища. Ось зараз я мав зустрітися з дівчиною: її засмутить мій від'їзд. «Муруга» — так прозивали її — була одна з тих дівчат у гірничому краї, що злигалися з бродягою, і через те місцева молодь гордувала нею, вважала майже за повію. Останніми тижнями я дружив з нею.

Вона була далеко не та дівчина, про яку я мріяв, і, певне, балачки про її легковажність мали якісь підстави. Ліскава з усіма, вона, очевидно, нікому не казала «ні». Муруга була лагідна, товариська; прагнучи ніжності, вона заплуталася між напіввуглярністю і зухвалістю.

Дома її зневажали, як і всі в селищі. Батькам і братам було прикро, що вона осоромила сім'ю, тож дівчина ніколи не чула від

А. Цорн. Шведська селянка.

них привітного слова і була самотна. Молодь відцуралася від неї, вона не мала подруг навіть серед тих дівчат, що теж опинилися в такому самому становищі. Все це викликало в мене співчуття й жаль до неї, і гірко було думати, що мій від'їзд зробить їй боляче.

Якихось особливих почуттів до неї я не мав, з мене було досить того, що вона дівчина.

Я зупинився на майдані. В призначений час з'явилась Муруга — ставна, доволі таки гарна, і я подумав, що, мабуть, багато часу мине, поки ще якась дівчина зважиться показатися разом зі мною на люди. Згадка про зарозумілих дівчат з півдня засмутила мене, і я вже з жалем подумав про розлуку. Певно, я ще не раз пошкодую, що залишив порівняно безтурботне життя в гірничому краю. Та я не міг нічого з собою вдіяти. І я сказав Мурузі, що хочу поїхати звідси того ж вечора і маю гроші на квиток до Будена. Муруга заплакала й почала просити, щоб я залишився.

Вона буде така самотна без мене.

Мене зворушили й приємно вразили слова дівчини, і я пообіцяв не забувати її. Сказав, що писатиму дуже часто і що невдовзі вернусь до неї.

— Усі так кажуть... коли прощаються, — відповіла дівчина. — А потім хоч би рядок хто написав. Ну, та якось уже переживу...

Вона вдалася до звичної грубої безтурботності, за якою здебільшого ховала свої почуття. Ми поволі пішли дорогою до Єлліваре. Був суботній вечір. Власне, я не багато втрачав від того, що залишав містечко. Нам з Муругою тут нікуди було піти. Я не міг повести її до заїзду, так само як вона не могла запросити мене до себе додому.

Цей вечір мав минути так само, як і попередні, коли ми зустрічалися. Нам треба було вийти за містечко, пошукати місця, де можна лягти, а потім розійтись. Муруга справді не занепадала духом, і я сподівався, що незабаром вона знайде собі для втіхи когось іншого. Я не клопотався тим, як вона житиме далі.

Зала для пасажирів на станції в Єлліваре зустріла нас порожнечю, теплом і тишею. Того вечора там не було жодного пасажиря, жодного безробітного чи когось із селища.

Ми посідали неподалік грубки, а потім я купив квитка до Будена. Та з моєї подорожі нічого не вийшло. Несподівано відчинилися двері, і до зали зайшли двоє хлопців з селища. Один із них, «Бугай» — це прізвисько він дістав за те, що кілька років тому його застукали на скотолозтві, — підійшов до Муруги і сказав, єхидно посміхаючись:

— Як підеш зі мною цього вечора, дам

дві крони. А втім, цей твій вошивий голодранець тебе не балує, тож вистачить і одної.

— Заткни пельку і дай нам спокій, — сказав я. — Не хочеться об тебе руки каляти.

Він підійшов до нас, поїдаючи мене лютим і водночас боязким поглядом. Мені чомусь стало його шкода. Він мав минуле, яке за всяку ціну мусив приховати від інших. Для нього це означало завжди одвертати від себе увагу на когось іншого. До місцевих хлопців він ніколи не зважувався чіплятись. Але ж я був усього тільки бродяга. А Бугай уславився тим, що знущався як міг над зайшлими.

— Каляти руки? — сказав він і стиснув кулаки. — Хочеш по пиці заробити, старцюго нещасний?

— А в кого це я старцював? Може, в тебе?

Я відчув сильний удар в підборіддя і поточився на грубку. Муруга зойкнула, у вікна почали зазирати цікаві. Я кинувся на Бугая і схопив його на оберемок... Він був жиливий, але боягузливий, і коли я притиснув його коліном нижче живота, він голосно застогнав. Я відштовхнув його, і він кинувся до дверей. Муруга плакала. З віконця каси сердито визирнув начальник станції.

— Бийтесь собі де-інде, — сказав він. — Ох, життя настало! Раніше хоч мали спокій, доки гірничий край не став смітником для всяких покидьків з півдня.

— Ну, для мене він більше не буде смітником, — сказав я. — Я сьогодні ж їду звідси і сподіваюсь ніколи більше тут не показуватись.

Муруга схопилася і припала до мене.

— Ні, ти не поїдеш, — захлипала вона. — Ти не поїдеш від мене! Сама я нізачо не повернусь додому. Навіть поїздом. Бугай перестріне мене. Ти повинен одвести мене в Мальмбергет. Ти повинен залишитись... до ранку.

— Як же я можу залишитись? — спитав я. — Мені ж ніде ночувати!

Вона пригорнулася ще міцніше і дивилася на мене благальними очима.

— Ні, ти не поїдеш, — казала вона. — Бо що тоді зі мною станеться? Ми ж завжди якось улаштувалися з ночівлею. Я так боюся...

Муруга знову почала плакати. Щоб заспокоїти її, я сказав:

— Перестань-бо рюмсати, щось уже зробимо. За дві хвилини до Мальмбергета йде поїзд. Я візьму квитки, і ми поїдемо.

Я купив квитки, і Муруга заспокоїлась. Я сердився на себе, що пообіцяв їй залишитись. Вона, напевне, якось би добралася додому й сама. Та глумливі, ущипливі слова, якими її зустріла купка хлопців, коли ми вийшли з зали, настроїли мене ласкавіше до неї. Навіть як ми зайшли до вагона, нечис-

ленні пасажири відверто виказували їй свою зневагу. А на майдані в Мальмбергеті якийсь підліток гукнув:

— Повія!

Муруга, зіщулившись, мовчала. Потім зненацька озвалася — вона вже думала про мене:

— Тобі таки ніде ночувати. Як же нам улаштуватися? Знаєш що, ходімо до мене, а там побачимо.

Муруга жила в «англійських бараках» — там її батьки наймали однокімнатну квартиру. Я ніколи не був у неї, але, заходячи до інших сімей, що жили там, бачив, який вигляд має таке помешкання. З сіней двері ведуть до старомодної кухні, а за кухнею міститься кімната. Муруга сказала, що батьки, мабуть, уже сплять. Батько та брати працювали в шахтах і, коли йшли на денну зміну, вставали о п'ятій годині ранку.

Брати — один двадцяти двох, а другий двадцяти чотирьох років — десь гуляли і мали вернутися пізно.

Дівчина сказала, що сама спить на кухні, а батьки та брати в кімнаті. Ми можемо прошмигнути до кухні і зварити кави, адже надворі страшно холоднеча.

Ми зайшли до кухні. Вона виявилася така, як я й уявляв. Велика, начищена до блиску плита, дерев'яна канапа під вікном, буфет, кутова шафка, столик для миття посуду. Посередині кухні стояв довжелезний стіл, застелений скатертю, кінці якої звисали з усіх боків майже до самої підлоги. Муруга заходила варити каву, а я сів на один із стільців, що стояли навколо столу.

Муруга зітхнула.

— Що ж нам робити? На дворі тобі залишатися на ніч не можна, ще замерзнеш...

Я сидів і втішався теплом. Якраз тепер я вже мав би їхати поїздом до Будена... З кімнати долинали хропіння й цокання годинника. Поверхом вище заскрипіла під чийсь ногами підлога. Муруга подала на стіл каву і хліб. Вона була неспокойна, і я спитав, чи не я і ніч так її хвилюємо.

— Та... аби тільки нас не застали мої брати. Вони от-от мають надійти, — сказала дівчина. — Вони такі люті, набагато лихіші за маму й тата. От я й боюся... щоб вони не побачили тебе тут. Що ж нам зробити? Ага, знаю. Це єдиний вихід. Повинно все бути гаразд.

Я зрадів, що їй спало на думку щось вдале. Та коли вона показала, де мені доведеться спати, я завагався. Виявилось, що ми з нею мали лягти під великим столом. Муруга зніме з канапи ковдру й матрац і постеле там. А скатерть звисає аж до підлоги, то брати не помітять нас, як повернуться і йтимуть через кухню. Звичайно, про те, щоб виспатись, годі й думати. Зате не дове-

деться мерзнути надворі, а перед тим, як батько і брати встануть, мені треба буде вшитися. З Єлліваре поїзд відходить до Будена о пів на шосту ранку. А що канапа стоятиме не застелена, брати не візьмуть того до уваги.

Усе це звучало досить переконливо. Муруга постелила, вимкнула світло, і ми залізли під стіл. Незабаром поприходили брати. Як дівчина й сподівалась, вони не зупинялися на кухні. Ми лежали собі й любились до пізньої ночі. Дівчина сказала, що не спатиме і, якщо я засну, збудить мене, щоб я вчасно пішов геть.

Я вдовольнився її обіцянкою. На кухні було тепло, і я вже не жалкував, що поїзд поїхав без мене. Поспішати мені нікуди, а день і завтра буде.

Але пробудження моє було як страшний кошмар — його я ніколи не забуду. Поволі я збагнув, що Муруга не витримала і замість збудити мене, заснула сама. А тепер було вже пізно. Перше, що я побачив, коли прокинувся, — крім зляканого обличчя дівчини, — це три пари черевиків, що виглядали з-під скатертини. За столом чути було грубі притишені голоси, а світло від електричної лампи під стелею пробивалося до нашої схованки.

Муруга лежала і насилу стримувала сльози. Обличчя в неї скам'яніло, зблідло. За столом хтось сказав — я здогадався, що то її батько:

— А ця негідниця не ночувала вдома? Де її чорти носять? Сорому не має ніякого.

— Я їй так дам, що два тижні не ступить надвір, — промовив інший голос, очевидно, одного з братів. — І так уже не знаєш, куди очі діти через неї. Якби хоч пішла собі під три чорти з містечка абощо.

— Куди така, як вона, піде? Хто захоче взяти до себе в сім'ю повію? І кращого місця, як служниці, вона ніколи не знайде, — озвався ще один голос — другого брата.

Потім запала тиша.

Я лежав і тремтів так само, як і Муруга, слухаючи, як вони сьорбають каву і брязкають ножами об масничку, намазуючи маслом хліб. Раптом один черевик посунувся далі під стіл, і я мало не скрикнув з напруження. Повільно, ніби щось намацуючи, черевик підповз ще ближче — потім посунувся назад, і я полегшено зітхнув.

Хвалити бога, небезпека минула. Минула? Ні, навпаки. Ще один черевик з'явився під скатертиною і спинився аж тоді, як наткнувся на матрац.

— Що за лихо? — крикнув хтось над столом. — Що там унизу? Хто там лежить?

Скатертина полетіла набік, під стіл зазирнув хлопець — і аж онімів з подиву, побачивши мене й сестру. Край столу з'яви-

лось іще двоє облич, старіше й молодше, дуже схожі одне на одне.

Зовсім приголомшений, я підвівся з підлоги. Хоч як мені було соромно і хоч яка неприємність мене чекала, я не міг не подумати про комічність свого становища і стримати усмішку.

Старший брат підскочив і дав мені ляпаса.

— Чортів волоцюго, ти ще й зуби шкіриш! — закричав він. — Я з тебе зараз виб'ю охоту сміятися! Такого дам, що до нових вінників пам'ятатимеш і кулею вилетиш на вулицю!

Муруга, що теж вилізла з-під столу, вчепилася в канапу і закричала. Двері з кімнати відчинилися, і увійшла худа, середнього віку жінка в сорочці до п'ят і з папільотками на голові. Вона глянула на дочку, потім на мене і зайшлася плачем. Батько розгублено похитував головою. Молодший брат мав такий самий грізний вигляд, як і старший.

— Сідай, хлопче, — зненацька озвався батько. — Сідай, поговоримо. Власне, ти не вчинив нічого лихого. Не твоя вина, що та шльондра завела тебе сюди... та й не думай, що ти перший. Облиште його, — звернувся він до синів. — Зчинимо галас, то вийде тільки на гірше. Як добре подумати, то він не зробив нічого страшного.

— Так, я повівся по-свинському, — мовив я, намагаючись бути щирим. — І то тільки моя вина. Мені ніде було ночувати. Вранці я їду звідси і міг би перебути одну ніч надворі, хоч як там холодно.

— О, він ще й прикидається засоромленим! — обурився старший брат. — От падлюка! Всі так кажуть, як доможуться від неї того, що хочуть...

— Сідай, — повторив батько. — Візьми чашку і налий кави, — звернувся він до дочки. — Не треба нам бути ворогами... не слід сваритися. Та й на вигляд ти начебто порядний хлопець...

— Та воно так. Хоч, може, то тільки на вигляд, — мовив уже спокійніше старший брат. — Сідай. Старий правду каже. Як ми зчинимо галас, то всі про це довідаються, і ми наберемося ще більшого сорому.

Муруга, що досі схлипувала біля плити, тепер трохи заспокоїлась і підійшла до столу, з чашкою кави для мене. Мати теж перестала плакати й підсіла до нас. В теплій просторій кухні запанував мирний настрій. Ми почали розмову про нужду й безробіття, і чоловіки визнали, що, певне, не дуже солодко тинятися безпритульному. Коли настав час іти їм на шахту, ми попрощалися щиро, по-приятельському.

Муруга усміхалася, і коли ми залишилися втрьох, мати сказала, що я симпатичний

хлопець, і вона нічого так не бажала б, як роботи для мене.

— Вам з нею, з нашою дочкою, певне, було б добре разом? — мовила вона.

Я підвівся й подякував. Мати пішла до кімнати, залишивши дочку й мене наостанці самих. Прощання було досить коротке. Муруга схлипнула, ми пообіцяли, що ніколи не забудемо одне одного. Колись я вернуся, і ми ніколи вже більше не розлучатимось.

Коли я йшов вулицею від «англійських бараків» у напрямку Єлліваре, Муруга стояла на східцях і махала рукою. Мені хотілося швидше втекти геть, і, почувавши, що бачу дівчину востаннє, я прискорив ходу.

Буден. Церква біля маленького озерця. На майдані — «Автомат», вічно з тими самими наїдками — сосисками й салом. Червоний дерев'яний заїзд біля вокзалу. Нескінченна вулиця, що починається й кінчається трактом Гапаранда-Юстад. Луле-Ельв. Кав'ярня за казармою. Навколо міста — вінок селищ, що всі закінчуються на «бю»: Бредбю, Свартб'єрнсбю, Будбю.

Лулео. Церковці в старих кварталах. Сундербю. Севаст. Піщані береги Свартестаде-на, нерухомі вантажні крани. Кав'ярня «Темперанс», «Приватний готель». Сірі осінні дні. Безмежно довга зима. Жебраки, що тремтять з холоду. Збіговисько голодранців. Безнадійні запитання: як буде далі?

Для мене зустріч з Буденом і Лулео означала повернення до тих умов, у яких я жив, аж доки подався в гірничий край.

Світ, що його жорстокість я почав забувати, де не було й натяку на доброзичливість мешканців Кіруни й Мальмбергета. Хоч це ще був крайній Норланд, але вже й він різко відрізнявся від того, що я покинув — був черствий і злостивий.

А південь — то справжнє пекло. Там панує нужда й голод.

— Авжеж, — чув я від кожного. — Ми добре знаємо, як там живеться. Відчули на власній шкурі.

— Видно, що ти не був на півдні майже два роки. Тепер побачиш, що там робиться. Знову закрито безліч фабрик. Лягаві стали ще лютіші, хай їм чорт. А ті, хто ще має роботу, не кращі за буржуїв і лягавих. Думають тільки про себе й про свою родину.

Серед голоди тільки й чути було нарікання. Жодного втішного слова, самі лише скарги на нужду й поневіряння.

Крізь запітнілі шибки тьмяно прозирав зовнішній світ, такий же понурий, як і сама кав'ярня. Хмари їдучого цигаркового диму. Брязкіт чашок з кавою. Між столиками вештаються офіціантки й позіхають з

нудьги. Чи скінчиться колись це пекло? Чи, може, вічно доведеться отак животіти, як тепер?

Я сидів, дослухався до розмов і жалкував за відносним спокоєм гірничого краю, бо здогадувався, що мене чекає життя ще гірше. Дужче, ніж будь-коли, мене пригнічувало те, що я викинутий з людського суспільства. На півночі я рідко відчував, що не такий, як усі. А тут мені постійно нагадували про це.

В «Автоматі» у Будені і в «Темперансі» в Лулео серед відвідувачів ніколи не видно було місцевих безробітних і тих, хто мав роботу. Їх цілком полишили безпритульним. Казали, що далі на південь це розмежування ще більше впадає в око. Поки я мандрував на півночі, тут із бродяг утворився свого роду клас. Клас знедолених, з якими інші верстви суспільства не хотіли знатися.

Ми мали свої власні кав'ярні. Власні заїзди. Власне коло дівчат — це я вже знав із життя в гірничому краю. Місць, що стали відомі, як наш притулок, «звичайні» люди уникали. Ми були зачумлені, недоторкані, від нас усі відверталися. Щоб переконатися в цьому, мені треба тільки зачекати. Коли я помандрую далі на південь, то й сам усе те побачу.

Це була сумна, жахлива перспектива. А труднощі, з якими доводилось добувати їжу і кілька мідяків на ночівлю, не додавали надії. Серед мешканців Лулео теж було велике безробіття, і вони небагато або й зовсім не мали що дати. Дедалі частіше я згадував своє рідне село — чого я тиняюся світами? Якби я десь став за наймита й залишився дома, в своєму селі, то принаймні мав би пристановище і їжу.

Став за наймита? Але ж я навіть наймитувати нездатний. Ні до чого нездатний, і в селі про це всі знають.

Якось, повернувшись знову у Буден, щоб врешті таки вирушити на південь, я зустрів у «Автоматі» хлопця з того провінційного містечка, де колись відбував військову службу. Він був на кілька років молодший за мене і здавався ще зовсім дитиною — розгублений, заляканий. Я не хотів признаватися до нього, та раптом хлопець помітив мене, засяяв, усміхнувся і швидко підійшов до мого столика.

— Як ся маєш? Правда ж, ти з..? — спитав хлопець, називаючи своє рідне містечко. — Ти був завербований і служив музикою, еге ж? Я відразу впізнав тебе. Ну, звичайно ж, це ти.

— Авжеж, — відповів я. То дарма, що хлопець знатиме про моє життя — він і сам опинився в такому ж становищі, тож повинен тримати язика за зубами.

Він потис мені обидві руки.

— Можна мені присісти тут? — спитав він. — У нас у містечку скоро всі будуть безробітні. Сірникову фабрику закрито вже давно, а весною — бондарню й ткальню...

Хлопець був худий, обшарпаний і якийсь страшенно безпорадний. Ми розмовляли далі, і він згадав, що скоро різдво. Його мати вийшла вдруге заміж, і хлопцеві важко було ладнати з вітчимою, що теж опинився без роботи, — тому він і подався в мандри. Щоразу, як хлопець згадував про наступні свята — своє перше різдво поза домівкою, голос його тремтів, а на очі наверталися сльози.

Я намагався утішити його тим, що на різдво люди стають лагідніші й щедріші, і він, напевне, матиме всього вдосталь.

— Сам я вже так давно бурлакую, — додав я, — що звук і рідко згадую про таке. Чи свято чи будень — все одно. Та коли це перше різдво, то звісно... Однак мені пора на станцію. Хочу взяти квитка до Ельвсбю і податися на південь, геть звідси.

Хлопець спитав, чи можна йому провести мене. Ми встали й вийшли на вулицю. Був кінець листопада. Уже смеркло, й на вулицях тьмяно світилися ліхтарі. На озері, на вулицях, на деревах — всюди мерехтів сніг, усе було сліпучо-біле. Я купив квитка, і ми стали чекати на поїзд. Тепер, коли я краще придивився до хлопця, він видався мені ще безпораднішим, ніж перше.

— Поїзд на південь! — оголосив начальник станції.

Я підвівся і рушив на перон.

Хлопець пішов зі мною.

— Скоро різдво, — почав він знову. — Журюся, як то воно буде? Чим усе це скінчиться? Чи минеться коли це лихо?

— Аякже, — сказав я і подумав про всіх безпритульних, яких зустрів за свої мандри. — Все минається в житті, не забувай цього, хлопче.

— Щасливої дороги, — сказав він, коли я піднявся у вагон. — Дуже радий, що зустрів тебе. Хоч одну людину, яку знав раніше.

— А я до різдва подолаю добрий шмат дороги на південь, — мовив я. — Бувай здоров. Може, ще колись побачимось.

Я зайшов у купе і сів на одну з пофарбованих у жовте лавок. Від закуреної грубки, що стояла в кутку, струменіло приємне тепло. Під стелею миготіла газова лампа. Біля грубки стояв ящик з вугіллям і лежала лопатка. До стіни над лавкою була прибита полочка з графіном і двома склянками.

Коли поїзд рушив, я побачив, що мій знайомий стоїть на пероні й дивиться кудись повз станцію. Може, він думав про те, що не має як поїхати зі мною на південь, а може, про своє самотнє свято?

І я згадав своє перше бродяче різдво. Відтоді минуло вже майже два роки.

Свій перший бездомний святвечір я провів у невеличкому смоландському селищі, де знайшов притулок на шпульковій фабриці. Нас було троє безробітних. Ми влаштувались на постелях з дерев'яних стружок у закуреній вугільною пилюкою котельні. Передріздвяний день минув у нудній тиші. І все-таки те свято запам'яталося мені більше, ніж інші події того року, мабуть, через те, що це був мій перший святвечір поза домівкою, але не тільки через те. Того вечора я мав нагоду зазирнути вглиб людського серця і знав, що довго цього не забуду.

Тоді я мандрував із Сконе на північ і добувся в якесь селище за день до святвечора. Директор фабрики, до якого я зайшов випросити щось попоїсти, запропонував мені перебути свята на фабриці. Він сказав, щоб я звернувся до сторожа, і той провів мене в котельню. Біля теплового котла вже сиділо двоє насуплених бродяг і злісно оглядали брудний підвал.

— Будьте як вдома, — мовив сторож, — а завтра ввечері запрошую вас усіх трьох до себе. Звісно, ми не багаті, та зайвий шматок шинки й тарілка каші завжди знайдеться. Та й сидіти тут увесь святвечір не дуже весело.

Сторож пішов, а я спробував завести розмову з бродягами, з якими мав провести свята. Одному було десь за шістдесят. Він був худий, згорблений, із зморщеним обличчям і рідким сивим волоссям. Другий — приблизно моїх років, обшарпаний, тихий і наляканий. Коли настала пора лягати спати, я нагрів купу стружок і влаштував собі постіль.

Думка про завтрашній день давала мало втіхи. В армії різдвяні свята були єдиним світлим променем на цілий рік, і вдома, в дідуся, я теж мав причину їм радіти. Завтра ж я прокинуся на купі стружок у закуреній, заснованій сірою павутиною котельні без вікон, і наступне свято теж не звеселить мене.

Старший бродяга, зітхаючи, підвівся і став порпатися в клунку, що лежав біля котла. І він, і молодший були неговіркі, й усі мої спроби зазнайомитися обидва зустрічали впертою мовчанкою. Старий витяг з клунки моток сталевого дроту та щипці і почав робити вішалки на одяг і збивачки для крему. Працював чоловік вправно й швидко — видно було, що він набив собі на цьому руку.

Молодший сидів насуплений і тупим поглядом стежив за його роботою. Обидва мовчали. Гола лампа під стелею тьмяно освітлювала підвал, під котлом тріщало розжарене вугілля. Шелестіли стружки, що лежали купами попід стінами. Більше ніщо не порушувало тиші. Тиші, яка нервувала мене і настроювала на меланхолійні роздуми.

— Завтра святвечір, а на святвечір люди добрішають... тож я добре вторгую, — зненацька озвався старий і висякався. — А щоб їх чорт забрав, оте диявольське кодро, що має роботу і з чого жити. Підкласти б під них динаміт — під церкву, королівський дім, під усю оту наволоч, що має свою хату і живе в достатку та спокої, — щоб усе полетіло до дідька.

Кажучи це, він перестав працювати і дивився на нас повними ненависті очима. Його голос тремтів від злоби до людства й суспільства. Раз порушивши тишу, він тепер щедро виливав свій гнів, накликаючи на людей усілякі лиха.

За свої мандри я чув багато гірких слів про тих, що працюють і живуть на одному місці. Та ніколи я ще не зустрічав людини з такою страшною ненавистю до них. Хоч я й сам вважав себе викиненим із середовища тих, яким жилося краще за мене, слова цього чоловіка пригнітили мене. Проте я не став сперечатися з ним і промовчав.

Весь вечір він лютував і скінчив тим, що побажав людству опинитися в диявольських лабетах.

— Щоб їх усіх лиха година побила, усіх тих, що працюють.

Я заснув, а коли вранці прокинувся, чоловік уже стояв біля котла і знову глухо сипав свої прокльони. Через плече в нього висіла чимала в'язка збивачок і вішалок — того дня він мав добре заробити. Молодший виповз із стружок, протер очі, позіхнув і закашлявся. Коли старий пішов і ми залишились самі, мені таки вдалось розговоритися з ним. Я довідався, що він тиняється без роботи з минулого року і це вже вдруге справлятиме святвечір не дома.

Родом він із заводського селища десь у Дальсланді. Батьки його ще живі, але повернутися додому обідраним і нещасним? Ні, про це не може бути й мови.

— Краще жити, як трапиться, між людьми, що мене не знають, аніж вертатися додому і там тинятися без роботи. От і свята настають. Хочеш кави? Думаю, стане на раз зварити.

Він набрав у кухлика води і примостив його до жару. В торбі у нього був ворочок цукру, окраєць хліба, грудка масла та кілька шматків копченого сала. Ми випили кави і з'їли хліба з маслом.

Надворі був скажений холод, до того ж, випав глибокий сніг. Коли ми вибралися з котельні, мороз обпів нам щоки. Ми йшли вулицею, огорнені клубами пари.

Селище було маленьке, але шпулькової фабрики ще не торкнулася криза. Люди були щедрі, приязні, розуміли наше горе, і я радів, що мені випало щастя відсвяткувати серед них різдво.

Коли ми повернувся до котельні, наш літній супутник уже закінчив свій торг. Він продав весь товар і мав би бути вдоволений — коли ж ні. Обідаючи кров'яною ковбасою й салом, він заговорив про святвечір у сторожа. А може, сторож має діти? Ото був би жах. Якщо тільки в сторожа є діти, він і не подумає йти до нього.

— Я терпіти не можу тих виродків, вони тільки злостять мене, — мовив він. — Ще й дражняться, байстрюки, називають старим опудалом. Витріщать й чогось бояться... Простягнеш руку, а вони розбігаються, як ті миші. Діти... тьху, навіть згадувати гидко. От би динаміт під кожен такий виводок і хай летять під три чорти...

Старий попоїв, відрігнув, потім витер рота рукавом і сплюнув. Одягнений він був у смердюче лахміття, тож і не дивно, що діти не любили його. Сам неохайний, а весь його вигляд і манера поводитись — просто відразні. Він розповів нам, що зовсім не знає своїх батьків, що його віддано на виховання від самого народження. Він завжди був попихачем для всіх, самітний, зневажений, і чи не це так озлобило його?

Навіть блукаючи світами, як виходило з його розповіді, він був самітний. Він не мав друзів серед бродяг, так само як і серед тих, хто жив осіло, і видно було, що нас двох, молодших, він вважає за надокучливих нахаб. Якби він мав силу, то, певне, вигнав би нас. Він раз по раз питався, чи довго ми наміряємось тут сидіти.

Цілі свята? Нідіти в оцьому закапелку?

— Тьху, чорт, ви ж такі молоді... Бувши вами, я б не зостався в цій триклятій дірі ані миті, — сказав він. — Ну, тоді не заважайте ви мені, а я вам.

Та ось день минув. Коли смеркло, прийшла сторожиха і, привітавши нас із святом, повторила чоловікове запрошення. Ми з товаришем причепурилися як могли, а старий заявив, що піде так, як є. Але потім усе-таки передумав. Із торби, захованої під стружками, він дістав чисту білизну, зовсім нові штани і чудову вовняну куртку.

Ми вийшли на мороз. Небо мінилося зеленими барвами, блимали зорі, білястий дим з димарів стовпами здіймався вгору. В усіх вікнах світилися свічки. Під ногами рипів сніг, і настрої був справді святковий. Ми зайшли до сторожевої хати, і господарі прийняли нас, як своїх друзів. З-за них визирало двоє дівчаток чотирьох-п'яти років.

Людиноненависник щось пробурмотів, і насупившись, теж зайшов до кімнати. Господиня пригостила нас глінтвейном; пізніше ми мали сісти з ними до святкового столу. Посеред кімнати стояла ялинка, а під нею лежала купка різдвяних подарунків. Ми всі сиділи мовчки, розмова ніяк не в'язалася.

Дівчатка забилися в куток і здивовано по-

зирали на нас. Врешті одна підійшла до людиноненависника й поклала руки йому на коліна.

— Розкажіть нам казку, дядю, — попросила вона. — Адже ви знаєте казку? Дядю, любий, розкажіть!

Той зніяковіло мовчав. Дівчинка підійшла ще ближче і пригорнулася до нього. На мій подив, старий нахилився і обережно погладив її по голівці. Помітивши, що я звернув увагу на його рух, він щось буркнув, підвівся і швидко поспішив до дверей. Господарі спитали, що сталося, проте ні я, ні мій одноліток не могли нічого їм пояснити. Трохи згодом нас запросили до столу.

Коли ми вже сіли, у сінях почувлися кроки, і до кімнати зайшов наш старий.

— Ось, дітки, вам різдвяний подарунок — невеличкий, та від щирого серця.

— О, як зворушливо! — сказала сторожиха. — Ялинка! Гляньте діти, що ви дістали!

— Ет, — тихо мовив старий, — що то за подарунок, це тільки так... адже сьогодні святвечір...

Він поставив подарунок на стіл. Це була ялинка з дроту, прикрашена трьома свічниками, під якими висіли три вершники на верблюдах. Певне, старий тримав її в котельні і тепер тільки нашвидкуруч довів до пуття. Вигляд у нього був урочистий, і на дівчинку, що просила його розповісти казку, він дивився з ніжністю. Видно, небагато треба було, щоб завоювати його серце, змусити забути ненависть до людей. І я подумав, що це, мабуть, був найщасливіший святвечір у його житті.

Дівчатка взяли його за руки, подякували за подарунок і спитали, що то за вершники. Чи не з якоїсь казки? Адже, дядю знає багато казок? Правда?

— Авжеж, що знаю, — відповів бродяга. — Це такі вершники з казки. Це три мудреці, що прийшли зі сходу, хіба ви не чули про них?

Діти не чули ні про яких мудреців. Ми по-вечеряли і приємно провели свято у доброго сторожа. Після вечері діти захотіли послуhati про трьох вершників, і старий розповів їм, хоч не дуже складно, але як умів і пам'ятав ту прадавню легенду.

Господиня поставила свічечки на дротяну ялинку. І коли ми, попросившись, пішли, ялинка з трьома верхівцями на верблюдах стояла на вікні і присвічувала нам на снідках.

Бродяга, що ненавидів людей, був мовчазний, ми теж нічого не говорили. В котельні нас чекала прикра несподіванка. Вогонь потух, і хоч як ми старалися, а роздмухати його не могли. Котельня швидко вихолоджувалась, і нас чекала жахлива ніч. Ми не хотіли

турбувати так пізно сторожа і вдосвіта поклали собі вирушити в дорогу.

Коли ми вийшли з фабрики, селище прокидалося, і у вікнах світилися свічки. Минаючи сторожеву хату, ми побачили на вікні три свічечки в дротяних коронах мудреців. Ми мовчки пішли далі, а за селищем попрощалися, і кожний подався своєю дорогою.

СОЛДАТ У ВОРОЖІЙ КРАЇНІ

Четвертий рік волочився я дорогами.

Чотири роки — це ж ціла вічність для такого молодого, як я. А кінця ще й не видно було.

Криза захопила все, дедалі збільшувалось безробіття, з дня на день зростали злидні. Моя мандрівка з гірничого краю на південь — це мандрівка до ще більшої нужди. Поступово неприязність огортала всіх, люди ставали дедалі зліші, жорстокіші.

Скрізь панував хаос, ніхто не знав нічого певного про майбутнє. Люди товкли каміння, голодували і нервувалися. Їхньої платні за ледве вистачало, щоб прохарчуватися самим. А вдома ж були жінка й діти, і їм не залишалося нічого.

До дідька таке суспільство. До дідька «державців». Яка поміч від них?

Молоти гупали об гранітні брили, в кар'єрах побіч дороги розліталось каміння. Біла, як молоко, кам'яна пилюка, виснажлива праця. І все-таки навіть ця робота була привілеєм тих чоловіків, що мали на утриманні сім'ю. Бо в кого працювала жінка або хто був неодружений чи молодий, того навіть сюди не брали. Не було забезпечення на час хвороби, ані допомоги безробітним, ані уваги до тих, хто звертався в притулок для бідних. Однак була поліція, що карала за бродяжництво, і була каторжна праця на Свартше.

І був закон, що вважав за злочин «переходити з місця на місце без засобів до існування».

Такою я застав середню і південну Швецію після перебування за Полярним колом. Питання без відповіді, відчай і дедалі більший розпач. Замість колишніх класів — пролетаріату і буржуазії — суспільство тепер поділилося на тих, що працюють, і на без-

робітних. І між ними раз у раз виникали сутички.

Ті, хто мав роботу, скаржились на жебраків. А безробітні звинувачували працюючих у тому, що вони покинули їх напризволяще.

— Їм просто начхати на нас, — казали безробітні. — От тобі й класова солідарність!

— Коли вони не хочуть ні про що подбати, то ми візьмемо справу в свої руки. І тоді не буде заниженої платні, продажу робочої сили за безцінь, звільнення з роботи.

Палкі суперечки чути було і на вулицях, і біля робітничих кас. Чаша терпіння от-от мала переповнитись. Хіба ж це справедливо, що одні з року в рік мають роботу, а інші волочаться й голодують? Треба взятися до цього як слід і все змінити. Звідусіль доходили чутки про сутички робітників з безробітними. Боротьба за хліб, за те, щоб не голодувати й уникнути бурлацької долі.

Одного квітневого ранку моєї четвертої бездомної весни я стояв у кімнаті заїзду в найстарішому кварталі Норчепінга. Навколо товпилися інші пожилці. Настрій у всіх був дратівливий, слова вихоплювалися дошкульні, образливі. Я виглянув у вікно — день запідаввся гарний. Небо голубіло, над патинуваними черепичними дахами дерев'яних будиночків, світило сонце, у садах цвіли яблуні й вишні. Весна випала пізньо, зате гарна й погідна. Чи ж буде вона для мене така сама сіра, як і мої дотеперішні бурлацькі весни?

А там літо, і знову осінь. На щось добре я не сподівався.

Я взяв зі столу газету і пробіг її очима. Скрізь панував неспокій, поліційщина; раз по раз виникали вуличні заколоти голодних. У Вермланді якийсь ветеринар оголосив себе новим Месією. В газеті був його портрет: широке обличчя, як у Муссоліні, мундир з поясом, високі чоботи. За портретом виднівся величезний транспарант з написом: «Швеціє, прокинься!»

Я байдуже відклав газету. Як і більшість моїх однолітків, я мало цікавився політикою. Мене ніщо не єднало з робітниками, а бродяги не мали спеціального партійного осередку, якого б можна було триматися. От-от мав пролунати гудок норчепінських фабрик, які ще працювали, — протяглий різкий звук, що пронизував мозок, але для тих, кого кликав, він означав роботу й хліб.

Серед текстильників більшість чоловіків були безробітні. Підприємства, які ще не закрились, вдалися до найдешевшої робочої сили: жіночої і хлопців-підлітків. Поки жінки працювали на фабриках, чоловіки гляділи вдома дітей або тинялися по місту без діла. Та навіть таке сумне і принизливе життя для нас, безпритульних, здавалося раєм. Бо хоч

ткачі не мали роботи, зате в них було де лягти і з ким лягти виспатись.

А що мали ми?

— Ходімо, — сказав один із пожилців, і ми рушили до дверей. — Надворі все-таки краще, ніж у цій чортячій норі.

Ранок був свіжий, прохолодний, над річкою здіймався легенький туман. Ми безцільно пішли назустріч дню, про який нам не хотілося думати. Тут і там стояли гуртами чоловіки й про щось гомоніли, — таке ми бачили не раз і звикли не звертати на них уваги. Та цього ранку мало відбутися щось незвичайне. Натовп був великий, і чоловіки здавалися схвильованішими, ніж завжди. Настрій теж був піднесеніший. Так, поминаючи гурт за гуртом, ми підійшли до одної з текстильних фабрик.

Несподівано позад нас хтось крикнув:

— На фабрику! Тепер наша черга! Цього разу ми вже не відступимо! Тепер нехай вони ще скуштують нашого горя!

Ми спинилися. Окремі гурти чоловіків з вулиці зливалися в юрбу і шикувалися по вісім у ряд. Процесія рушила до фабрики. Хтось затагнув «Інтернаціонал». Та пісня чомусь не виходила і швидко зовсім стихла.

Важкими лавами виступали чоловіки вулицею. Біля фабрики ставало неспокійно. Робітниця, що йшла до воріт, зупинилася, біля них з'юрмилися підлітки. Вахтер, хворий на подагру дід, вишкутильгав з-за своєї перегородки і приклав долоню до очей, щоб краще бачити.

Натовп, що прямував до фабрики, дедалі зростав. З кожного під'їзду виходили чоловіки і ставали до лав. Цікаві діти тяглися за дорослими гомінливим хвостом. Ми, бродяги, теж підійшли ближче. Але в нас не було такого почуття, що ми й собі повинні приєднатися до процесії. Та сама прірва, що відділяла тих, хто мав роботу, від безробітних, відділяла й нас, безпритульних, від місцевих безробітних. Ми не мали причини приєднуватися до тієї чи до іншої групи, і нас не обходило, як вони поладнають між собою.

З кожною миттю юрба жінок і підлітків перед ворітьми зростала. Знову хтось у колоні почав «Інтернаціонал», інші вигукували «Ура!». Атмосфера дедалі розпалювалась. Ось-ось мав пролунати гудок, скликаючи робітниць до праці. Прибігли двоє майстрів і зупинились перед ворітьми, злякано витріщившись на вулицю. Хтось із дітей у хвості колони шпурнув камінцем, і він упав біля ніг майстрів.

Ось і гудок. Враз хлопці з колони продерлися крізь натовп і кинулись уперед.

— Геть їх! Ура! Ура! Геть їх від машин! Тих, що думають тільки про себе! Тих, кого не обходить наша доля!

На юрму робітниць посипався рясний дощ

камінців, вигуки підлітків злилися з переляканим вереском жінок. Майстри повернулись і зникли десь на фабричному подвір'ї. Вахтер підвів руки і щось кричав, але що саме, годі було розчути серед галасу, що дедалі збільшувався.

Підбурені хлопцями, навіть дехто із старших чоловіків з колони втратили самовладання. Вони з криком кинулись уперед і зачинили важкі ворота.

Якийсь чоловічий голос намагався стримати розлючену юрбу.

— Так не можна! Треба діяти розважно!

Тверезіші робили все, що могли, аби вгамувати збурені почуття. Та було вже пізно, ніхто їх не слухав. Могутній шквал підхопив усіх: робітниць, безробітних і підлітків, жадібних до пригод, навіть нас, бездомних. Усі втратили міру й розум. Усі змішалися перед ворітьми. Посипалась лайка, градом полетіло каміння.

— Відчиніть!

Натовп жінок ринув до воріт, будь-що намагаючись прорватися на фабрику.

— Відчиніть! Негайно ж! Чуєте! Ви мусите відчинити! Ми не хочемо, щоб через вас із нас стягали гроші за спізнення!

— Не хочете відчиняти? Свині, он ви хто!

— Годі, ви своє взяли! — глумливо відповідали чоловіки. — Тепер будемо вирішувати ми. Ідіть додому, до своїх дітей. Це ми маємо працювати. Ми, чоловіки, повинні заробляти й утримувати сім'ю. А ви... ви украли в нас роботу. Розумієте?

— Ми вкрали у вас роботу? Га? Ми, що гнемо спину, аби ви мали шматок хліба і притулок? Геть з дороги! Геть, чуєте! Мерщій! Нам треба на фабрику!

І розлючені жінки гуртом кинулись на чоловіків, що заступали їм дорогу. За якусь хвилину усі змішалися в бійці. Чути було тільки стогін, вереск, лайку і крик. Худі жіночі руки й жилаві чоловічі кулаки, що сипали удари, або здійсмалися, щоб захистити збуджене обличчя.

Сльози, зойки, прокльони. Бійка за хліб і засоби до життя.

— Годі! Що це таке? Де ваш сором? — пролунав раптом могутній голос, і високий літній чоловік виліз на купу дров, складену поблизу воріт. Я впізнав його: портрети цього чоловіка часто друкувалися в газетах. Це був ветеран місцевого робітничого руху, якого завжди слухали товариші. І тепер вони його теж послухали.

Гамір ущух, руки опустилися. Підлітки ще натискали ззаду, але їх утихомирювали старші.

Чоловік на купі дров підняв руку.

— Що це за манера? — гримнув він. — Що ви собі думаєте, товариші? Б'єтеся з жінками й дітьми? Я гадав, що у вас, робітників

більше витривалості, ніж ви показали сьогодні. Розумію, вам уже все це остогидло, я ж і сам безробітний. Та якраз тому ми не повинні забувати про солідарність, хоч би як нам було важко, а чинити так, як оце сьогодні, не личить робітникам. А тепер хай ті, що працюють, потихеньку йдуть до своїх машин, а решта розходьтесь по домівках. Гарно ж то буде виглядати, як ми, робітники, почнемо битися між собою! Га, товариші?

Він зіскочив з дров і зник у натовпі. Хтось відчинив ворота, і робітниця та підлітки сипнули на подвір'я.

Фабричний гудок злився з сигналами двох машин, що вилетіли з бічної вулиці. Машини загальмували, відчинилися дверцята, і звідти сипнули поліцаї.

Діти, що знову побачили нагоду показати себе, закричали:

— Лягаві! Лягаві! Дайте їм по морді! Негідники! Буржуйські прихвосні! Ми вам покажемо!

Глумливі вигуки перейшли у пронизливий крик, коли поліцаї стали лаштуватися до нападу. З піднятими гумовими кийками вони посунули на безробітних. Діти одразу ж порозбігалися, але більшість дорослих не рушила з місця. Адже це поліцаї, буржуйські й панські наймити! І навіть чоловік, який щойно вгамовував безробітних, здавалось, не мав більше бажання закликати до розважності.

Старший поліцай наказав юрбі розійтись.

— Мерщій! Чуєте! Не слухаєтеся наказу? Ну, тоді нарікайте на себе!

— Ну, ну, не гарячіться! — сказав хтось. — Ми й самі підемо додому, не треба нам няньки. Не маленькі, знаємо, де живемо.

— Геть! Розійдись! А то... — кричав старший поліцай.

— Розійдемося, коли захочемо. Ми ж ніякого злочину не робимо.

Брутальність старшого поліцай ще збільшила впертість натовпу. Поліцаї підійшли ближче, старший дав знак, і його підручні кинулись на юрбу. Важко загупали чорні кийки. Ми, бездомні, швидко подалися геть, бо добре знали, що якби залишились, то дістали б попередження за бродяжництво — поліція завжди могла б довести, що ми чинили їй опір.

Коли ми йшли вулицею, хтось зауважив:

— Як на теперішні часи, то це ще нічого. Такі сутички тепер відбуваються щодня — то в одному, то в іншому місці. А в світі, хлопці, діється в тисячу разів гірше. І скоро й тут так буде.

Ззаду долинали крики безробітних, свист шабель і кийків.

Маленький епізод з великої драми.

Умови, за яких я жив останніми роками, змусили мене ховатися за машкарою скептика й циніка, і зовні я, мабуть, здавався досить-таки невразливим, самовпевненим.

Та в душі я був такий самий, як і перше. Часто мене огортав сум, і мені здавалось, що я стаю навіть ще беззахисніший. Я й досі тужив за ніжністю; до того ж я немов заблукав у світі, і те болісне почуття дедалі зростало. Я завжди був відлюдькуватий, а за останні роки ця риса стала просто хворобливою, і я відчував, що завжди стою обіч тих, з ким доводиться йти разом.

За весь час свого бурлакування я здебільшого ходив сам. Ніколи я не міг зійтися близько зі своїми випадковими супутниками — їх було багато, і мінялися вони часто. А самота з невеселими роздумами, з хвилинами туги й відчаю мало що давала серцю й розумові. Бувало, я ховався в борах, пустельних місцях і відлюдних оборогах, або міг цілими днями бездумно блукати по лісу.

Той відносний спокій і почуття вдоволення, що ними я іноді втішався в гірничій околиці, я вже давно втратив. І хоч як я намагався переконати себе, що мені не важче, ніж усім іншим, хто опинився в такому ж становищі, мене починав мучити дедалі більший жаль до самого себе, а зміни мого настрою, і так завжди несподівані, зробилися ще різкішими.

Серед безмежного горя мене раптом охоплювала безпричинна бурхлива радість. Проте й ці хвилини неусвідомленого щастя траплялися дедалі рідше. Що я мав у житті, щоб почувати себе щасливим?

Останнім часом у мене знову прокинувся потяг до читання, і я почав тужити за книгами, як за чимось таким, що допомогло б мені втекти від дійсності. Бо чим було таке читання — принаймні тих книжок, що мені завжди траплялися, — як не втечею від дійсності? В них шляхетність завжди діставала винагороду; усе темне, безнадійне вбиралося в пурпурові та рожеві барви. Хоч які бідні й злиденні були б оті чисті юнаки в книгах, з роками вони врешті досягали найвищих життєвих благ і діставали щедрю винагороду за свою цнотливість.

Такий був основний зміст книжок, які я читав ще вдома в дідуся. За час служби в армії я ні разу не заглянув у книжку. А відколи блукав світами, то майже не мав що читати. Натомість я шукав утіхи у власній уяві. Дедалі впертіше одвертався від буднів і ховався у вигаданих надхмарних замках, у створеному власною фантазією світі.

Спробував я знову писати, але ті спроби розчарували мене, я з прикрістю переконувався, що не здатний до творчості, так само, як, здавалось, не був здатний ні до чого іншого в цьому світі. Мені тільки й лишалось.

що забути все і поринути у мрії, дозволити своїм думкам витати, де їм заманеться. Адже тому, хто не спроможний побудувати собі таке життя, якого сам хоче, доводиться вдовольнятися фантазією.

Це було моє четверте бурлацьке літо. Я часто лежав на лісових пагорках і дивився, як по сонячному небі плывуть хмарки. Навколо щебетало птаство. Над квітами мерехтіли метелики. Між купинами літали джмелі та бджоли, невтомні трударі. Вітерець колихав кущі й траву — а я, заплющивши очі, давав волю своїй уяві.

Клуні, де я ночував, ставали чепурними кімнатами, а сіно — розкішною постіллю. Жінки, що вештались у господі, до якої я заходив, були мої і тужили за мною, а кожна дитина, яку я бачив, ставала моєю власною. З бездомного волоцюги, що не має ані прийдешнього, ані мети, я ставав солдатом у ворожій країні. Десь на мене чекає притулок, до якого я давно загубив дорогу, з яким давно розлучився, і треба мати багато мужності, щоб усе перебороти і дістатися до батьківщини та своїх друзів.

Дорога туди небезпечна й довга, та колись я повинен пройти її. То байдуже, що я — солдат, оточений ворогами. Так і повинно бути. Кожний осілий полював на мене, кожна хата чи садиба перетворювалась на вороже гніздо. Я міг без кінця фантазувати, тікаючи від свого злиденного життя.

Втеча у мрії. Чи був то порятунок? Не знаю, мабуть, що ні. Однак та втеча була приємна, заспокійлива і давала мені хвилини душевної рівноваги й відпочинку.

А таких хвилин я потребував: адже дійсність ніколи не була така похмура, як тепер.

Безробіття, яке ще більше зросло за останній рік, викинуло на вулицю нові юрби юнаків. Це, звичайно, мало свої тяжкі наслідки. Молодь продавала свою працю за безцінь, тож селяни коверзували ними як завгодно.

Кожний селянин не дбав більше про наймитів і не рахувався з ними. Не подобається? Будь ласка, можеш забиратися! Скрізь, куди тільки я заходив тієї весни, я бачив сцени, які нагадували мені мою бездомну осінь у Сконе. Годувальники сімей, що жебрали на дорогах та в садибах у селян. Покірна молодь, що марно намагалася знайти роботу. Скупі селяни, що зухвало й лукаво втішалися своєю роллю диктаторів, спекулюючи на лихові й злиднях.

— Гм... хто його зна... Селяни можуть, коли є потреба, найняти скільки завгодно робітників, — цідили вони по слову. — Гм... упораємось і самі. Хоч усе залежить від того, скільки ви заправите. Хіба що взяти вас просто з ласки...

Хлопці мовчки ковтали їжу, не знаючи,

що мають казати на це. Житло і харч? І дві десятки на місяць? Ні, стільки селянин не міг собі дозволити. Тоді хоч п'ятнадцять крон? Ні, нема про що й говорити. Якось самі обійдемося.

— То дайте хоч десятку на місяць. Тільки десятку. Тридцять ере на день...

— Ну, хай уже так. — Скнари всміхалися. — Десятку в місяць можна дати. Однак це тільки з ласки. Адже часи такі тяжкі.

Але цього року і багатьом селянам було не з медом. Серед хліборобів панувала розгубленість і безнадія. Професійних та економічних організацій хліборобів ще не існувало або вони тільки зароджувалися. Селяни рідко трималися гурту, кожен дбав лише про себе. Вони знецінювали свою продукцію і продавали її за що прийдетьсяся. У ярмаркові дні селяни їздили по міських ринках і занижували один одному ціни. На селах відчувався застій і регрес. Реманент зношувався, а купити новий не було змоги, помешкання й підсобні будівлі руйнувалися.

Я запам'ятав дуже яскравий випадок. Один селянин у Сермланді, що розводив полуницю, найняв мене на два дні збирати їх, коли я якось потрапив на його подвір'я. Третього дня вранці я поїхав з ним до Ескільстуни. На возі в нас було п'ятсот кілограмових коробок з ягодами. Ми простояли на Радемачерському ринку цілий день і аж о шостій вечора поїхали назад додому. За цей час ми продали тридцять п'ять коробок по двадцять п'ять ере за штуку.

Решту полуниць з'їли вдома свині.

Мандрівний цирк, з яким я кілька тижнів їздив того літа, мав гордовиту назву «Континентальне веселе вар'єте Єремії Стаді», але насправді то був звичайнісінький собі балаган. Карусель, тир, силомір, пожмакання, зшитий із клаптиків намет, у якому за п'ятдесят ере можна було побачити «Чаклуна Алі Бен Ареса з чарівним горщиком». Персонал теж був не кращий, а реквізит — старий і пошарпаний. Єремія Стаді, чоловік десь років за шістдесят, прожив усе своє життя серед штукарів і циркачів. Його вік ніде не зареєстровано, бо народився він десь у придорожній канаві. До персоналу належали кобила Бленда, сумирна шкапа, що тягла дорогами навантажений віз. Крім неї, до вар'єте входили ще двадцятирічна зайдисвітка Ельна і понурий велетень, п'яниця років за п'ятдесят Ніклас Карлсон, що крутив карусель.

Сам я пристав до цієї компанії у Фіннередья, на південь від Лаксо.

Якось уранці — це було в червні — я заліз у канаву роздивитися добре на барвистого метелика, що сидів на листовій гірчака. Це

був дуже гарний метелик з чудернацькими цятками на цеглястого кольору крильцях. Я вирішив, що то якийсь новий різновид, і розмірковував, як би його назвати.

У канаві кишіло всякою дрібною; через дорогу йшла мурашина стежка, що нею комашня тягла трісочки й соломинки; посеред дороги лежав на спині розчавлений їжак. Був ясний день — на безхмарному небі сяяло сонце, вітерець ледь повівав.

Поки я стежив за метеликом та іншою живиною в заростях канави, на дорозі почувся скрип коліс і повільне цокання копит. З-за повороту неподалік від того місця, де я сидів, виїхав дивний повіз. Запряжена під дугу гніда, із зіркою на лобі кобила, що вже давно втратила молодечу моторність, тягла довжелезного воза. Побіч тюпав згорблений чоловік з торбиною за плечима, а спереду на возі сидів навпочіпки й куняв сивобородий дідок. Обличчя його закривав капелюх з величезними звислими крисами.

Віз поволі наблизився, і кобила — я опісля дізнався, що вона мала звичку спинятися біля кожного стрічного, — стала, порівнявшись зі мною. Сивобородий підняв батога, вітаючи мене, і спитав, куди я йду.

— На південь. У Мугольм... Шведе... чи куди завгодно, — відповів я.

Чоловік кивнув і зсунув капелюха на потилицю.

— Ти бродяга? Безробітний? — спитав він. — Я Єремія Стаді, а це моє Континентальне веселе вар'єте. Мені треба помічника, й ти мені якраз підійшов би. Якщо згоден, то сідай і гайда з нами...

Я, як звичайно, не мав ніякої особливої мети, тож не став відмовлятися. Я підвівся, виліз на воза і побачив, що був там не сам. На клунках і всякому мотлосі лежала дівчина, жувала шматок ковбаси й гортала журнал «Гела Верлден».

Дівчина була опецькувата, коротка, з рудим волоссям і вся в ластовинні. Одягнена вона була в брудну сукню, а на ногах мала шкарпетки й сірі полотняні капці. Не звернувши на мене жодної уваги, вона читала собі далі, часом глибоко зітхаючи, — певне, в таких місцях, що особливо брали за серце. Тоді вона опускала журнал і тужно поглядала в ясне небо.

— От і все. Я вже вмовився, можна їхати, — мовив я. — Ви ж не маєте наміру тут зупинятися?

— Ні, на якого біса, — відповів сивобородий. — Гопля, Білолоба, потюпаємо. Сьогодні нам не солодко, та завтра буде краще. Гопля, Білолоба, поїхали.

Старий сіпнув віжки, і кобила рушила. Чоловік побіч візка не спинявся, а простував собі далі. Він був височенний на зріст і йшов широкою ступою; з одної кишені його під-

жака витикалася шийка літрової пляшки. Я простягся на клунках, згорнув порожній масний мішок замість подушки і улігся поряд з дівчиною, що читала журнал.

Старий, що сидів на передку, скидався на велетенську виляючу ворону. Я насунув козинок на очі, закурих сигарету, і життя здалося мені доволі таки приємне.

Моя робота у вар'єте не вимагала великих зусиль. Але й заробіток був поганенький; часто я тільки й мав за неї, що сякий-такий харч. Єремія Стаді був з натури далеко не скупий, але його самого обсідали злидні, і він не мав за що розмахнутися.

Балаган чи вар'єте, як він його вперто називав, збирало небагато публіки у великих селах та містечках, де були інші розваги. Наше існування залежало винятково від тих місць, де населення було негусто, і щоденного збору здебільшого вистачало тільки, щоб купити ковбаси, кави, хліба та півлітра червоного спирту тому чоловікові, що крутив карусель, — то була його щоденна норма і вся платня.

Ми поволі переїжджали від села до села, і кожного дня виникали нові труднощі. Але таке життя було по-своєму приємне, і мені велось навіть непогано; часом я навіть гадав, що врешті знайшов своє місце в житті.

До цього немало спричинився Єремія Стаді, що ненастанно запевняв, ніби я зроду артист. Хай тільки я звикну, і він — це вже напевне — не сумніваючись передасть через кілька років усі турботи про «Континентальне веселе вар'єте» у мої руки.

— Ти таки вродливий хлопець, а це найважливіше. Гарні хлопці завжди приваблюють глядачів, особливо жіноцтво, а той, хто приваблює до себе публіку — притягає й гроші, — казав він. — Ти ще не переконався, що твій порятунок справді тут, але згодом переконаєшся. Я вже старий і не зможу довго всім орудувати, от ти мене й заміниш... Той, що крутить карусель, на це не здатний, і Ельна теж. Але ти разом з Ельною — о, то вже інша річ...

Він явно мріяв спарувати нас з Ельною. З перших же днів Стаді частенько почав заводити мову про те, що ми молоді і що наше життя має бути, як він казав, «збіса чудове», коли ми порозуміємось удвох і зів'ємо собі тепле гніздечко.

— Боронь боже, я не звідник, ні, — казав він. — Я тільки хочу якнайкраще все влаштувати. Я старий, самотній, і як ви зійдетеся, то дістанете в подарунок вар'єте, коли вже мені такий клопіт буде не до снаги. На того п'яницю нічого покладатися, він тільки й знає свою горілку, але ви, молоді, можете чудово влаштуватися. Я ж хочу вам добра...

Він по-батьківському піклувався про мене, і я не мав причини сумніватися в його щи-

рості. Я крадькома позирив на Ельну — вона була далеко не вродлива та й не така, щоб я міг з нею зжитися. Однак вона мала гнучке тіло і була молода. З хлопцями вона явно ще не зналася, а такому, як я, перебирати дівчатами не доводилось.

Отож я почав під'їжджати до неї. Проте Ельна поставилася до мене холодно.

— Ні, ні, — мовила вона, коли якось пізно ввечері я спробував зтягти її з собою під копицю, що стояла край луку, на якому ми давали виставу. — Ні, я не така, ніколи на це не піду, зтям собі. Ти забереш собі єдине, що я маю.

Ми сиділи вдвох на пагорку неподалік від балагану, і Ельна, як звикле, тримала в руках «Гела Верлден». Її життєвим еліксіром були так звані «правдиві» оповідання; те, що вона вчитувала в них, було рятівною соломинкою в її житті. Ельна була нечувано обмежена й лінива і, крім того, що пекла вафлі та обслуговувала вечорами тир, ведучи водночас «музичну програму» на старому дорожньому грамофоні, вона й за холодну воду не бралася.

З раннього ранку аж доки не починалися вечірні вистави вона або сиділа над своїми журналами, або розчісувала коси, або ще видивлялася в дзеркало. Єремія Стаді ніколи не дорікав їй і словом. Зате чоловік, який крутив карусель, часом бурчав, називаючи її отупілим стервом.

— Що це таке я в тебе заберу? — спитав я її того вечора. — Я не маю на думці нічого лихого, до того ж, ми обоє молоді.

— Що забереш? — перепитала вона. — Ну, ясно що — мою незайманість.

— Що? То ти й досі зберегла її? — недовірливо спитав я. — Тобі ж уже двадцять років... і ти стільки їздиш...

— А хіба незайманість залежить від того, скільки хто їздить? — мовила вона. — Я зберегла її і берегтиму надалі, аж доки прийде Він. Бо інакше Він не захоче мене, авжеж. Невинність — це єдине, що мають такі от убогі дівчата, як я...

Усе це перегукувалося з тією суворою мораллю, у якій виховували й мене. І все ж таки обережність Ельни і її страх за свою незайманість мали іншу причину. У її «правдивих» оповіданнях часто з'являлися надзвичайно багаті чоловіки, що зневажливо одверталися від вродливих, але, на жаль, продажних і розпусних жінок й одружувались з попелюшками задля їхньої цнотливості.

Ельна сподівалася, що її теж чекає така щаслива доля, і тому боялася втратити «єдине, що вона мала».

— Ха-ха-ха! І ти віриш, що таке буває? — спитав я. — Віриш, що на цих заляпаних кі-

зяками вигонах, де ми товчемося, з'явиться якийсь мільйонер?

— А хтозна, — одповіла вона. — На світі багато чудес буває. Вони можуть перевдягтися, ті мільйонери, і вдати з себе бідняка, справжнього злидаря...

— Ну, тоді мені залишається тільки признатися тобі, що я й є переодягнений мільйонер, — сказав я. — Тепер ти знаєш усе. Але бережи свою невинність, на дідька вона мені здалася і ти разом з нею...

А. Цорн. Селянська дівчина.

Ця безмежна тупість, що позначилася на її словах та мріях, викликала і сміх, і сльози. Але тепер вона не зворушила мене, я почував тільки злість і відразу. Ось сидить ця ледача, дурна корова і відштовхує мене. А я ще запобігав перед нею, домагався її ласки.

Я підвівся й пішов до балагану. Біля каруселі стояв крутильник, сумний, напідпитку, як завжди о такій порі.

— Привіт, — мовив я. — Ти тут? Про що це ти замислився?

Я розумів, що питаюся марно, і не сподівався відповіді. Крутильник каруселі ніколи не озивався й словом, він тільки й знав свій клейкуватий трунок і ввечері кружляти по

колу всередині будки з гарно пофарбованих дощок, що ховала «карусельний механізм» від цікавих очей глядачів. У призначений час перед виставою він брався до свого діла — ходив по колу під акомпанемент тріскучої старої катеринки.

Його вечірнє життя здавалось мені таким невтішним, як метляння білки в колесі. До того ж він уперто уникав людей і вдень, і навіть Єремія Стаді, що два роки тому найняв його на ярмарку в Ор'єнзі, нічогосінько не знав про його життя.

Дні минали, стаючи щораз одноманітнішими й похмурішими. Я не міг похвалитися витримкою, і життя в балагані почало здаватися мені безглуздом і сумним. Глядачів було дедалі менше, і з коштами ставало сутужніше. Поодинокі дощові дні теж впливали на економіку вар'єте. До того ж, я все виразніше бачив, що програма вар'єте надто примітивна, щоб вдовольнити навіть найневибагливішу публіку. Коли «Чаклун Алі Бен Арес», тобто сам господар балагану, чарував над своїм магічним горщиком, глядачі залишалися байдужі й холодні. Швидше вартій уваги був сам «Алі Бен Арес» з його грубою гротескністю, загорнений у брудне простираadlo, що правило за мантию, з горщиком, повним негашеного вапна.

Магічний номер полягав ось у чому: на очах у «шановних глядачів» Алі Бен Арес висівав у горщик пучку насіння з петрушки і поливав його водою. Вапно од води починало гаситися, і за кілька хвилин з горщика витикалися свіжі, з сантиметр заввишки паростки. Цей трюк був старий, заяложений, і Єремія Стаді й сам це розумів. Такі самі були й інші «магічні номери», що ними він розважав публіку. Він, наприклад, вичавлював з ножа воду, поклавши для цього під пахву мокру вату, з якої вода по руці стікала в кулак.

Після того, як Ельна відхилила моє залицяння, я рідко розмовляв з нею. Проте щовечора думав про неї, і часто вона мучила мене уві сні. Єремія Стаді, крутильник каруселі, Ельна і я спали разом у наметі. І поки Ельна вечорами роздягалася, щоб залізти в своє постільне шмаття, я переживав пекельні хвилини.

Хоч вона й берегла свою незайманість, але на ніч роздягалася зовсім, не соромлячись чоловіків, що спали з нею разом. Нічної сорочки вона не носила і залазила під ковдру як мати народила. Єремія Стаді і крутильник каруселі зразу засинали, принаймні, зовсім не зважали на неї, але мене вигляд її голого стрункого тіла доводив до божевілля, і я довго не міг заснути.

Я лежав, мучився, перевертався з боку на бік, а навпроти спала дівчина, що могла визволити мене від мук! Часом я підводився й

виходив надвір, або ставав і дивився на Ельну, гамуючи в собі грішні думки. Я міркував, що якби вдався до сили, то домігся б того, чого хотів. Я не мав дівчини, відколи розлучився з Муругою, і це схимництво ставало мені просто нестерпним. Але я опановував себе і не піддавався спокусі. Проте бачити Ельну щовечора роздягнену було мені несила, і я не міг нічого з собою вдіяти.

— Та й погано ж ти спиш ночами. Воно й зрозуміло, ти молодий, а молодість знає своє, — починав дедалі частіше Єремія Стаді, коли ми вдень самі поралися коло балаганного мотлоху. — От було б добре, як добре... хай мені чорт, коли я розумію вас з Ельною. Обоє молоді, а не хочете зійтися. Так, так... не сердься, я нічого поганого не маю на думці, повір мені, — виправдувався він, коли я різко перебивав його. — Я старий і довго вже не хазяйнуватиму... а ви могли б усе успадкувати від мене...

І він знову заводив мову про те, що ми з Ельною повинні зійтися. День у день він пережовував цю тему, я не перешкоджав йому балакати скільки влізе. Врешті я втік з намету і перейшов спати в тир. Там було холодно, незатишно, і я часто мерз, зате не бачив більше, як голе Ельнине тіло мерехтить переді мною у вечірньому присмерку. І так, незважаючи на все, було краще для мене: мої сні не були вже такі гарячкові й важкі.

На початку червня я розпрощався з балаганом. Єремія Стаді був приголомшений і ніяк не міг збагнути, чому я й Ельна не хочемо влаштувати собі «збіса чудове життя». Він схуд, зіщулився, посумнішав і докоряв мені, що я кидаю його напризволяще.

— Ти ж зроду артист! І ви з Ельною дістали б після мене все — довго не довелося б чекати. Я тільки зовні ще сяк-так, а скоро, мабуть, віддам богові душу... Але роби, як знаєш, хоч і дурницю надумав...

Моє знайомство з подружжям пенсіонерів на хуторі Тіведсторпет — один із найяскравіших епізодів, що їх мені довелося пережити за ті роки.

Одного осіннього дня я вийшов надвечір із зали для пасажирів на станції в Лаксо, де я години на дві спинився відпочити. За станцією стояла однокінка, а на ній сиділа жінка десь років так під шістдесят.

Побачивши мене, вона спитала, чи я безробітний і чи маю бажання найнятися до її садиби, що за милю з чимось від міста. Чоловік її недавно вийшов з лікарні і мусить трохи відпочити, а в господарстві треба рук — і картоплю пора вибрати й іншу городину впорати, заготовити на зиму дров — одне слово, робота є.

— Ми дали в газету оголошення і дістали відповідь від якогось хлопця з Еребру, що мав сьогодні приїхати, — вела далі жінка. — От я й позичила коня в сусіда і приїхала зустріти його, та він не з'являється, а ми не можемо чекати. Якщо ви маєте охоту поїхати, то це буде просто чудово, я гадаю, що ми поладнаємо. Звичайно, такому молодому, як ви, буде трохи сумно жити серед лісу, але ми вас довго не затримаємо, може, з місяць. А платити ми думаємо шістдесят крон, і звісно, кімната й харч. То що ви скажете?

— О, будь ласка, — відповів я. — Залюбки поїду.

— Ну й добре, тоді зараз же й вирушимо, — мовила жінка. — Ви вмієте правити конем?

— Не дуже, — признався я, зиркнувши на кобилу перед візком. Кобила була стара, сумирна, і я міг не боятися, що вона показуватиме норів чи й понесе. Я взяв віжки, виліз на візок, ми зручно вмостилися і рушили в дорогу.

Був кінець вересня. Ліси за станцією вбралися у всі осінні барви, повітря було чисте й прохолодне.

— Но! — гукнув я на кобилу, і мені стало легко на серці. — Но! Поїдемо клусом. Пані каже, що до садиби миля з чимось?

— Півтори, майже дві милі, — відповіла жінка. — До озера. Мій чоловік з минулого року на пенсії. Раніше ми жили в Нурі. А як він пішов з роботи, купили собі хату. Ви не уявляєте, як там гарно.

Я звик, що господарі завше перебільшують, коли йдеться про їхні садиби, але в Тіведсторпет справді було чудово. Ніколи я не бачив ідилічнішої картини, як ті кілька червоних будівель під одним дахом біля блискучого озерця, оточених зеленими нивами, яблунями та грушами з височенною плакучою березою перед ганком.

Ми заїхали на подвір'я й стали перед хатою. Я допоміг своїй майбутній господині злізти. З хати тим часом вийшов її чоловік — молодий на виду, жилий і високий. Але ходити йому було важко, і він спирався на палицю — наслідок автомобільної аварії, у яку він колись давно попав, розповіла мені дорогою господиня.

— Просимо, просимо! То ти кажеш, що це не той, який відповідь на оголошення? Треба визнати, що таки справді варто було послати тебе, — мовив чоловік. — Не з'явився один, то ти найняла іншого. Просимо, — повторив він. — Інженер Ларсон. А як вас звати?

— Юнатан, — сказав я. — Я бурлакую. Уже понад три роки безробітний.

— Тоді це чудово для нас усіх, — сказав

чоловік. — Нам потрібні ви, а вам робота. Як вам подобається садиба? Правда ж, гарна?

— Гарна? Та це ж справжня ідилія! — щиро вигукнув я. — Це найкраще місце, яке мені доводилось бачити.

Він пошкунтильгав до хати. Там на кухні стіл уже був накритий до кави. Ми довго просиділи за вечерею. Приємніших господарів я не міг собі й бажати. Обоє були ласкаві, веселі, жодного разу не поцікавились моїм минулим, і я був їм вдячний за те.

Потім ми ще походили й помилувалися маленькою садибою. Господар розповів, що мені доведеться робити. Спершу мав вибрати картоплю, зрубати капусту й викопати моркву.

Тоді дрова. Неподалік у лісі є галявина, де три роки тому вирубали ліс. Там лишилось повно соснового й смерекового гілля. Його треба обрубати й привезти додому — коня позичимо у сусіда, — а дрова скласти в штабелі біля повітки.

— Вистачить роботи на цілий місяць, — сказав чоловік. — Але ви не бійтесь. Ми не збираємось висотувати з вас жили. У мене на озері є човен, і ще, певне, не така пізня осінь, щоб не спробувати закинути невід чи поставити ятір, отож ми й виберемось, як буде бажання. Окуні там водяться добрячі, а часом, як пощастить, попадеться й щука.

Місяць, що я прожив у садибі Тівед, був найщасливіший і найспокійніший за все моє бурлакування. Можливо, навіть найщасливіший і найспокійніший за все моє життя. На горищі в них містилась маленька кімнатка, і господарі віддали її мені. Кімнатка була охайна, гарна, з вікна відкривався краєвид на озеро й ліс. О сьомій ранку я вставав і сходив до кухні. Господиня поралась біля плити й подавала сніданок. Чоловік часто уже сидів за столом.

Після сніданку я йшов на город, вибирав картоплю, копав моркву, потім возив її тачкою і зсипав у ляхів під хатою. Погода стояла чудова, і робота давала мені тільки насолоду. Господарі хвалили мене, і мені було приємно, що вони задоволені. Коли я зібрав урожай, то почав у лісі рубати гілля на дрова. Навколо вирубки яскріли червоним листям осики, вився по каменю плющ і жимолость. Подекуди багряніли брусниці, а коли я піднімав гілляки, то знаходив під ними купки жовтих, блискучих лисичок.

Фіалкова дика конюшина — «в'язіль» — біля доріжки, що скидалася на густі зарості лохини. Відцвілі сірі ялівцеві сережки з насінням, запах вільхової кори біля струмка нижче вирубки.

Щоранку господиня готувала мені кошика з другим сніданком, якого я брав із собою до лісу. Я ставив кошика під каменем на ви-

рубці і відпочивав, коли мені хотілося: лягав горілиць на м'який мох, і в груді мені вливалися цілющий спокій та могутня тиша. Високо наді мною пливли білі осінні хмарки, і ласкаво світило сонце.

Після відпочинку я завзято працював — обрубав, корчував і складав дрова. О першій я йшов додому обідати. Після обіду годину відпочивав, а о пів на третю повертався знову на вирубку.

День минав швидко, і не встигав я оглянутись, як уже була пора кінчати. Я ховав сокиру в розколину скелі, випростувався і підраховував, скільки зробив за день. Удома на кухні на мене чекала вечеря. Господарі вітали мене приязними словами.

— Просимо до столу. Який ви роботящий і моторний. Якби ви знали, які ми раді, що натрапили на вас.

Тихі вечори у вітальні біля каміна, в якому над смолистими дровами здіймалось жовте полум'я і чорний дим. Господар розкладав пас'янс, господиня плела, а я куняв перед каміном у кріслі-гойдалці. Стояла заспокійлива тиша, тільки вітер шелестів у яблунях та часом плакуча береза черкала віттям по даху. За вікном — важкий непроглядний морок, а в серці — задоволення, що добре минув день.

Коротка розмова про завтрашній день і про те, що треба зробити.

Сусіди приязні — і найближчі й дальші. Я зрозумів, що мої господарі й словом не прохопилися, хто я такий, і сусіди вважали мене за того хлопця з Еребру, який відгукнувся на об'яву, — і я був їм вдячний. Ніхто не знав про моє минуле і не дивився на мене, як на жебрака й бродягу — я був рівний з іншими. Усе це діяло як цілющі ліки, і хвилинами я навіть забував, що не маю придулку і що дуже скоро змушений буду знову повернутися на дороги.

— Ні, — інколи вранці казав господар. — Треба подумати й про того, що весь час сидить удома. Сьогодні ми махнем рукою на ліс.

— Пан інженер хоче сказати, що ми поїдемо на озеро?

— Еге ж. Швидше допивайте каву та поговоримо про озеро, рибу...

Такими ранками господар уже сидів за столом, коли я сховався на кухню з своєї кімнатки на горищі, і відразу ж жваво починав розповідати, як він колись рибалив. Ми брали з собою рибальське причандалля й клали його в човен, що лежав на березі нижче повітки. Я спускав човна і брався до весел, а господар пильнував волосінь і блешню.

Здебільшого здобич була мізерна, і за якийсь час ми приставали десь до острівця серед озера. Ми сідали собі, дивилися на по-осінньому темну воду, і господар вів да-

лі свою розповідь. Оповідав він чудово і, як видно, мав невичерпний запас рибальських історій, авантюрних та ліричних пригод із життя в одному селищі, де він працював інженером на лісовому заводі.

— Ну, — врешті казав він, — годі на сьогодні, треба повертатись додому, до старої.

Гармонійніших стосунків між подружжям я не міг собі навіть уявити. Вони завжди були ніжні одне з одним, і я за весь час, поки жив у них, не чув, щоб вони сказали коли одне одному дратівливе або неласкаве слово.

Вечорами господарі часто розмовляли про своїх трьох одружених дочок, що жили десь на півночі, і згадували, як вони були ще малі. Видно було, що вони мають не менше світлих згадок із спільного життя, як сам інженер про свої пригоди в лісі й на озері.

Я сидів у кріслі-гойдалці у вітальні чи біля столу на кухні і відчував себе частиною цієї садиби і родини, що випадково найняла мене. Інколи я брав опис яхт — єдині книги, що були в них, — і читав, але частіше просто відпочивав після втомливого дня. Сон мій був глибокий, міцний, і було приємно прокидатися вранці й думати про роботу, що чекала на мене.

Але що далі, то все частіше в моє серце почала закрадатися думка про те, що буде, коли я покину цю садибу.

Одного вечора я скинув перед дровитнею останні дрова і востаннє одвів сусідові коня. Наступного дня я поскладав поліна в штабелі, і на цьому моя робота скінчилася.

— Будь ласка, ось ваша платня, — мовив увечері господар. — Сімдесят п'ять крон. Ми обіцяли шістдесят, але вважаємо з жінкою, що за таку добру працю варто дати й більше.

Жінка кивнула. Вона сиділа і розгладжувала м'які вовняні шкарпетки, що саме скінчила плести. Я подякував за гроші. Вранці я мав іти від них. Того вечора нагорі в кімнаті я знайшов свій «святковий костюм» гарно випрасований, а на ліжку — нову сорочку й краватку.

Господиня взяла щойно сплетені шкарпетки, поклала їх мені на коліна й сказала:

— А це вам маленький подарунок на згадку. І дякуємо, що ви так гарно велися... бо ви таки справді шанувалися. Ми сподіваємось, що цей місяць був так само приємний і для вас, як для нас.

Наступного ранку я вирушив у дорогу. Господарі провели мене за подвір'я. Вони не спитали, куди я йду і що думаю робити, і не співчували мені. І я знав, що вони мовчать не тому, що неприязні чи байдужі до мене, а тільки через свою делікатність і через те, що не хочуть нагадувати мені, хто я.

Я повільно пішов між полями до узлісся і

коли обернувся й глянув на садибу та озеро, господарі стояли на порозі й махали мені. Я підвів руку, махнув їм у відповідь і пішов далі нерішучим кроком. Канавами текла вода, з дерев спадали важкі краплі. День був похмурий, мрячив дощ, і мокрий вітер дув мені в груди.

Час, проведений у тій садибі, не міг полегшити моє прийдешнє. Я пожив трохи в оточенні, яке різко відрізнялося від світу, що з ним я стикався досі, і з людьми, з якими завжди мріяв бути разом.

Але хоч я з вдячністю згадував про перебування в господарів Тіведа, тепер ще яскравіше усвідомлював жалюгідність того життя, яке я мав досі. Як мало було в ньому радості і як багато лиха!

ІНТЕРМЕДІЯ

Лютий вітер з Ботнічної затоки, вічний холод і сніги, сніги.

Восени я знову помандрував на північ, але в грудні повернув назад. Шлях з Шеллефтео здавався тієї холодної зими нескінченним. На селянах ніби позначилась пора року — їхні почуття були теж скуті кригою, вони не знали милосердя. І не тільки селяни були байдужі та безжальні. Дратівливий аптекар у Левонгері, до якого я заглянув випросити кілька мідяків, подзвонив у поліцію, а перекупка, яка торгувала рибою в Севарі, пригрозила, що покличе ленсмана, коли я зайшов до крамнички попросити кусок хліба.

В обох випадках мені пощастило уникнути зустрічі з законом, бо я відразу наклав п'ятами. Але ця неприязність і ворожість тяжко вразила мене. Утоптаний сніг на дорозі. Гладенькі крижані стежки, підступні й небезпечні в темряві. Пекучий мороз на світанку. Примарні ночі в холодних, як крига, клунях чи неотоплених пральнях, куди я без дозволу прокрадався в темряві і заривався в купу брудної білизни.

Шляхом ішло повно бездомних, але всі вони прямували на північ, і всі розповідали ті самі сумні речі.

Щоб я йшов на південь? Ні, ні, тільки не туди. Я ж не божевільний! Але твоя воля... Роби, як знаєш.

Я послав на пошту в Мальмбергеті заяву про зміну адреси й дав нову — в Левонгері. І тепер на мене там чекав лист від діда — як звичайно, дуже короткий і без особливих новин. Дід писав, що й далі тримається і дає собі раду, але сам лист свідчив про зовсім інше: речення були складені незграбіше,

ніж завжди, а багато слів так погано написано, що я насилу розібрав їх.

Дідусь отримав звістку від моєї тітки із Штатів. Вона з сім'єю живе добре, в достатку. А Еміль Релігс став ще пихатіший і зарозуміліший.

Багато що можна було прочитати між рядками того листа, написаного тремтячою рукою. Але не тільки ці очевидні ознаки дідової скрути прикро вразили мене. В конверті лежало п'ять крон. Дідусь писав, що це та п'ятірка, яку я послав йому з Кіруни.

«Тобі вона може знадобитися, — писав дід. — Ти ж сам кажеш, що тепер тяжкі часи. І воно таки справді не завжди буває добре».

Я невидючим поглядом втупився в листа. Ясно було, що дідусь щось прочув про мене і не йняв віри моїм запевненням. Якби він гадав, що мені добре, то не поклав би тієї п'ятірки в лист. Адже Ельна Релігс бачила мене тоді в Гетеборзі, а якщо так, то навіть прикидатися, коли однаково ніхто не вірить? Можна все послати до біса. Дома, напевне, знають, ким я став. Але чи міг я на все махнути рукою? Ні, не міг. Якби хтось із села побачив випадково, як я живу, я б провалився крізь землю з сорому.

Колись настане день, — намагався утішити я себе.

Але в житті вже не було нічого, на що б я міг сподіватися, і ця думка мало заспокоювала мене.

Повільно спливав грудень, наближався Новий рік. Різдво я «відсвяткував» у дорозі, і Новий рік теж. Як і раніше, стояв тріскучий мороз, вздовж узбережжя бурхали снігові завірюхи, і сонце світило рідко. Та що не день я заходив усе далі на південь. До того ж колись та мала настати весна... і літо.

Хоча то була невелика втіха. Правда, влітку я не мерзнутиму. Але тільки й усього. Я одне знав твердо: що далі на південь, то нужда і безробіття різочіші. Але хіба може бути життя ще важче, ніж у місцевостях з целюлозною та деревообробною промисловістю? Мандруючи по Вестерботтені, я часто бачив, як страшно голодують робітники, що працюють у цій промисловості. У Робертфосі, в Оббулі, в Гернефосі — скрізь позакривано целюлозні фабрики і тартаки.

Чи коли ще працюватимуть фабрики та заводи?

Січнева холоднеча заповзала поміж будинки Одаля — скажена погода і роздратовані люди. Занедбані тартаки, ніякої роботи в лісі, ні за що взятися, ні на що жити. В селищах гнітюча тиша. Річки сковані кригою, на берегах товстим білим шаром лежить сніг. Нужденні кав'ярні, де вечорами дівчата

Бруно Лільєфорс. Мисливець.

слухають старі грамофонні пластинки, а хлопці тим часом десь тиняються бездомні по дорогах.

Ні танців, ні розваг. І хоч би тобі один хлопець до товариства.

Я йшов і весь час думав про «Одальську поезію», що про неї колись чув, хоч і не мав ніякого уявлення про Пелле Моліна¹ — а все те, що я бачив навколо, була груба проза. А все ж я помітив, що тут настрої значно бадьоріший, аніж у тих, охоплених безробіттям місцевостях, які я вже знав. Звільнені робітники тут виявляли не тільки невдоволення й відчай, але й готовність до боротьби і віру в краще суспільство, де не буде голоду й злиднів.

Люди були приязні з бездомними, і якщо й випадали дні, коли я не мав ані крихти в роті, то втішало хоч те, що тебе оточують щирі люди. Могутня, велична природа вселяла бадьорі думки, і я сподівався, що коли опинюся в Лонгселе, мені стане краще.

Краще? Що це я собі взяв на думку? Хіба я новак? І не маю за плечима майже чотирьох бурлацьких років? Як я можу сподіватися на краще?

Однолітки, яких я зустрічав, знизували плечима й починали скаржитись. Вони самі йшли з Лонгселе і знають, як звідти їхати залізницею на південь. Я не мав причини їм

¹ Молін Пелле (1864—1894) — шведський письменник. Найбільшу популярність здобула його збірка «Одальська поезія», видана після смерті.

не вірити, але втішав себе тим, що мені не буде гірше, як було вже цієї зими, і хоч усі радили вернутися, йшов далі.

В Лонгселе я сподівався сісти на якийсь товарний поїзд і доїхати до Онге або ще далі на південь, аж до Юсдаля. Я стомився йти і марив про лісові колиби, в яких я ставав на ніч або відпочивав, коли мандрував на північ. Тоді я не мав ніякого уявлення про ті місця. Тепер я знав, де стоять колиби, і легко міг би знайти собі якесь пристановище.

Якось надвечір після важкого втомливого дня я дістався до станції в Лонгселе. Я промерз до самих кісток і зовсім знесилів, тому відразу сів на лавку перед грубою. Недавно випав сніг, і йти було страшенно важко. Мені хотілося простягнутись на лавці й заснути. Та суворе обличчя начальника, що промайнуло за шибкою віконця в касі, злякало мене, тож я підвівся й почав ходити туди й сюди по залі.

За хвилину увійшов середнього віку чоловік і сів на моє місце біля грубки. Він пильно подивився на мене й підкликав до себе.

— Ти на південь? — спитав він і додав: — Ет, хлопча, роби, як знаєш, але там тобі буде не з медом. Ти думаєш йти пішки чи вчепитися на поїзд, га? Можна й так, але цього разу ти будеш їхати, як усі порядні люди.

Він засунув руку в кишеню піджака і витяг залізничного квитка з червоною смужкою. Квиток був від Лонгселе до Євле. Червона смужка вказувала, що квиток виданий якоюсь організацією чи урядовою установою. Чоловік сказав, що він дістав його в притулку для бідних, але, добре зваживши, передумав їхати на південь.

— О восьмій вечора буде поїзд, а рановранці ти прийдеш до Євле, — казав він далі. — На якого чорта мені йти назад до притулку й повертати квитка, як там мені ніхто й не подякує. А тобі, бачу, він згодиться. Йти пішки не велика радість, а залізти в гальмову будку не так то й легко. Як тільки поїзд спиняється на станції, кондуктори й залізничники щоразу нишпорять по будках, уявляєш собі?

Я подякував за його люб'язність, радий, що зможу спати цілу ніч, не сушачи собі голову тим, куди приткнутися. Чоловік простував на північ, тож він не гаючись подався далі. Сніг тим часом припинився, надворі потеплішало. Я пішов подивитися на містечко.

У потрібний час я повернувся на станцію і заліз у перше ж порожнє купе поїзда, що йшов на південь. Як тільки кондуктор перевірив квитки, я роззувся і ліг собі на тверду лавку. Я миттю заснув і, крім того разу, коли кондуктор збудив мене знову перевіри-

ти квитка, не прокидався аж до самого Євле.

Сонний, тремтячи з холоду, я вийшов з поїзда і влаштувався в залі для пасажирів. На одній лавці спало двоє бездомних, а троє обідраних підлітків стояло біля грубки. Ще було дуже рано, і надворі ледве сіріло. Іскристий сніг блищав у світлі вуличних ліхтарів. За якийсь час я вибрався з зали і знайшов кав'ярню. Там теж сиділо кілька бурлак і дрімало. Я збагнув, що в місті повно жебраків, і сумно подумав, що чим далі на південь тим важче буде давати собі раду.

Увечері після гіркого, виснажливого дня я знову вернувся на вокзал. Хоч скільки я ходив по місту, а за цілий день не нажебрав на ночівлю навіть у найзлиденнішому притулку, та й з їжею було зле. Я був уперше в Євле і не знав, куди податися на ніч. У залі я пристав до кількох хлопців, що сиділи, наїжачившись, на лавці — вони збиралися до цегельні в Гагастрем. Я не знав, де той Гагастрем, та все ж таки поклав собі піти з ними.

Скоро ми вийшли з вокзалу й подалися за місто. Треба встигнути туди першими, а то не буде місця, казали хлопці. Взимку до цегельні набивається повно людей, і тут, і далі на південь — скрізь.

Я вже двічі ночував у цегельні і приблизно знав, що то таке. Тому цегельня в Гагастремі не була для мене чимось несподіваним. Ми позалазили в піч, з якої недавно витягли цеглу. Червоне, як сурик, випалене піднебіння печі пашіло жаром. Перед тим, як залишити залу для пасажирів, ми повитягали з урн на сміття всі газети, тож тепер розстелили їх у печі, зняли з себе пальта й полягали на свої шарудливі паперові постелі.

Хтось засвітив недогарка. Слабке світло понуро блимало в задушливій темряві. В бокі припікало крізь папір, а гарячим повітрям важко було дихати.

Хлопці не закривали рота — вони раді були, що мають пристановище.

— От нам пощастило, — казали вони. — Тут принаймні тепло, хоч і збіса душно. Власне, в таких печах страшно спати, можна так учадіти, що й не встанеш. Багато було вже таких випадків.

У цегельнях часто збираються небезпечні гази, тож доводилось стерегтися. Та цього разу нас було кілька, і хоч хтось та помітив би загрозу. Ми повеселішали і почали розважатися як могли. Двоє хлопців кидали один в одного папірцями, ще двоє почали боротися. Такі були більшість моїх однолітків, що мандрували дорогами. То ми задумливі, охоплені відчаєм, то за мить нас опановує грайливість, може, навіть надто дитя-

ча як на наш вік, а все через те, що ми не знаходили застосування своїй силі і не могли бути самими собою.

Ми були молоді без молодості, ми ніколи не жили по-справжньому і не відчували себе вільними. Обставини, в яких ми опинилися, гальмували наш розвиток. Навіть якщо ми про дещо знали більше, ніж наші батьки в такому віці, а все ж нам бракувало досвіду — ми були майже безпорадні.

Важку задуху порушив подих вітру, і по піднебінню печі забігав промінь кишенькового ліхтарика. Я підвівся з шарудливого паперу й одразу збагнув, що то поліція робить облаву на бездомних волоцюг. Проклинаючи свою лиху долю, яка занесла мене саме сюди, я виповз надвір. Суворий голос владно наказав нам вилазити і негайно йти до поліцейської дільниці. Поліції ніколи чекати. А то вони підженуть нас кийками, хай нам біс!

— Ну, от, — сказав один хлопець, коли ми вилізли з печі. — Вклепалися... Тепер або буцегарня або Свартше. Я маю вже двоє попереджень за бродяжництво, а третього мені вже не запишуть.

— Мені теж, сто чортів їхній матері, — озвався другий. — Тепер напевне заберуть... Та воно, може, й краще. На Свартше принаймні матиму пристановище і шматок хліба. А тут, трясця йому в печінки, не маю нічого.

Грайливість нашу як рукою зняло. Понурі обличчя, безнадія, нарікання. Поліцаї посадили нас у машини, що чекали біля цегельні, і на великій швидкості помчали до дільниці. Один поліцай зібрав наші документи й покликав на перевірку першого. Після нього була моя черга.

— У вас немає жодного попередження за бродяжництво? — спитав старший поліцай, переглядаючи мої папери. — Ну, тоді нам до вас нема ніякого діла. Але ви повинні негайно ж покинути місто.

Він глянув на мене спокійно й співчутливо, і мені стало трохи легше на серці. Це був чоловік середніх років з тихим голосом, ввічливий. Він додав, що розуміє, як тяжко жити безробітним, і сподівається, що скоро настане якийсь просвіток. Але то його обов'язок — стежити, щоб жодний волоцюга не вештався по місту. І таке саме становище скрізь на південь звідси.

Ніхто не забороняє безробітному переходити місто, але зупинятися в ньому не можна. Часи тяжкі, і більшість густо населених пунктів настільки переповнені жебраками, що поліції доводиться вдаватися до суворих заходів. Тепер я можу йти і, коли дбаю про себе і своє прийдешнє, то мушу бути розважний і не забувати його поради:

ніде не спинятися, якщо тільки не знайду роботи.

— Я бажаю вам добра, думаю, що ви розумієте мене, — докінчив він. — Дальший! — гукнув він поліцаєві, що викликав мене. — Ні, не туди, — мовив він, коли я попрямував до дверей вахтерської. — Тих, що вже допитали, ми випускаємо іншим ходом. Не хочемо, щоб у вахтерській скупчувалося багато людей і щоб ті, кого вже звільнено, заводили розмову з тими, що чекають ще на перевірку.

Я вийшов з дільниці і швидко подався вниз вулицею. Отже, мені наказано: іти, тільки йти. Можна зупинитися лише на кілька годин. День тут, а ніч уже деінде. Вічно без пристановища, без дружньої опори.

Таке життя чекало мене й надалі.

Кінець зими і весну я тинявся дорогами, не маючи певних планів і мети. А ось кінчалося й літо — моє останнє бездомне літо.

Я повзав по картоплинній за Карлскогом у клейкій, як тісто, грязюці. Руки мої геть заліпила глина. Висихаючи, вона стягувала шкіру на суглобах. Земля понабивалася за нігті. Одяг був вологий. Сік дощ. Небо сіре, як олово. Сірі кущі обмерзлого картоплиння.

І життя і світ — усе сіре-пресіре.

Картоплю зсипали в мокрі брудні мішки. Селянин, у якого я працював з одним бродягою, ходив за плугом і обкладав нас та коней прокльонами й лайкою. Довгі безкінечні години роботи, короткі, швидкоплинні спочинки. Погані харчі, не краще житло — наймитська комірчина, де під стінами повно щурячих нір. Вітер свистів, ворущачи обірвані шпалери, вічно капало зі стелі на понурий, пофарбований у чорне стіл.

— На весну стане краще, — казав мій товариш, коли ми вечорами сушили біля груби свої пальта. — Чи, може, вже ніколи не буде краще? Лихо його зна...

Я дивився на грубу, на жовте полум'я і намагався знайти собі трохи теплого затишку в цій необжитій норі, та не міг. Улітку, коли дні сонячні і ночі світлі, я міг полинати думкою куди завгодно. Однак тепер, мокрої, холодної осені, моя уява не здатна була ні на що. Я сидів на розхитаній лавці в наймитській комірчині, і мені було двадцять два роки. У такому віці я повинен би вже бути на вірному шляху до мети, про яку мріяв підлітком. А я сидів тут, чекаючи завтрашнього дня, що мав принести мені саму тільки муку. Рідкий суп, цвілий хліб, відразний маргарин і розведене молоко. Селянин, що сипав прокльонами, і поле картоплі, яку, здавалось, годі було колись вибрати.

А що далі? Знову безпритульність. Знову нескінченні дороги.

Товариш мій нездужав і кашляв. Він зовсім знесилився і жалівся, що йому болить у грудях. Їсти він не хотів, та й спав погано. Його чекала тяжка зима. Скінчивши вибирати картоплю, ми мали розійтися. Він намірився податись додому — у Норланд. У невеличкому селищі, де жили його батьки, закрився тартак і всі залишилися без роботи.

Тяжко повертатися додому зломленому, хворому, на шию батькам.

Ми: тремтіли з холоду в комірчині, а думки наші линули у велику пустку — наше майбутнє. Мене мало вабила можливість перезимувати в цих господарів. Із усіх непривітних людей, яких мені довелося зустрічати за свої мандри, ніхто не міг зрівнятися з ними. Чоловік був справжній диявол, а жінка — сварлива відьма, яка вічно нарікала, що молодь тепер стала легковажна й ледача.

Вечорами я сидів і журився, що лиха доля закинула мене сюди.

Одного вечора дощ змусив нас шукати пристановища. Після довгих вагань і нарікань оці селяни дозволили нам переночувати в наймитській комірчині, взявши з нас обіцянку, що ми залишимося в них вибирати картоплю. Платнею нам мав бути харч, житло і п'ятдесят ере на день. Згодом із скупих зауважень сусідів я зрозумів, що ми напали на людей, яких обминали всі наймити, і що платня, яку нам призначили, була нечувано низька.

Але такі, як ми, не могли скаржитись чи кинути роботу. Господар був церковний староста, якимсь цабе на селі і швагер волосного поліцає. Якби ми спробували домагатися своїх прав, швагер-поліцає дійняв би нас законом про бродяжництво.

— Що-о? Унікаєте роботи? Не влаштовує харч, житло і три крони на тиждень? На Свартше вас навчать іншого, виб'ють лінощі, — сказав би він.

Ми терпляче коротали каторжні дні, сірі вечори й сумні ночі з безрадісними снами. Але так довго тривати не могло. Якимсь увечері, коли ми вантажили на воза мішки з картоплею, мій товариш упав. Його трусило від кашлю, ніби в пропасниці. Господар верещав, що треба поспішати, і я з останніх сил намагався працювати за двох. Та селянин усе одно був незадоволений.

Зненацька він скочив з воза і вдарив хворого по обличчю.

— Диявольське кодро, чого стоїш і очі вилупив? Думаєш, я дурно тебе годую? — крикнув він.

Я поклав мішок з картоплею, якого ніс до воза, і мовив:

— Спокійніше! Не бачиш, що хлопець хво-

рий? Він он ледве тримається на ногах! Краще допоможи йому й одвези додому в ліжко.

Селянин залишив хворого й пішов на мене із стиснутими кулаками.

— Заткни пельку, бо дістанеш! — гримнув він. — Хто ти такий? Чортів заброда! Он візьму та піду до поліцая, хай забере вас звідси!

— Поліція не має до мене діла і, сподіваюсь, не матиме, — сказав я. — Але чого тобі морочитись? Як хочеш, то ми сьогодні ж увечері розрахуємось. Заплати нам за роботу, і ми підемо собі.

Селянин знизав плечима:

— Ідіть до чорта хоч зараз. Однак грошей ніяких не дістанете, досить того, що мали харч та житло. Ідіть, щоб я вас не бачив! Мерщій, бо...

Він скочив на воза і, не звертаючи уваги на решту мішків, стьобнув коней і поїхав. Товариш мій жалівся, що йому болить у грудях і паморочиться в голові. Його занудило, і він змушений був сісти. Минула не одна хвилина, доки ми, нарешті, змогли піти до садиби. На подвір'ї стояв віз із мішками картоплі, а в стайні дупцювали коні. Але сам господар зник, а двері наймитської комірчини були замкнені.

— Он як, — мовив я, — він спіймав нас на слові. Ну, та це й краще.

Я позбирав наші пожитки, що лежали купою біля порогу, і ми пішли до хати. Кухонне вікно світилося, й ми чули голоси господарів. Та ніхто нам не відчинив, як ми постукали в двері.

Пригнічені й стомлені, ми пішли собі з подвір'я, такі самі бідні, як і прибули сюди.

Ми зайшли на сусіднє подвір'я і розповіли, як з нами повелися. Господарі поспівчували нам, але не захотіли втручатися в це діло.

Таке саме почули ми і в інших садибах. Усі визнавали, що наші господарі повелись по-свинському. Але заступитися за нас і нажити собі ворога вони не бажали.

Я спитав, чи не пустить хтось переночувати хворого, проте з тих самих міркувань мені відмовили. Порадили лише звернутися в будинок для старих.

В будинку нас прийняла невдоволена завідувачка і після моїх настійливих прохань пообіцяла взяти на ніч хворого і, якщо треба буде, покликати лікаря. Для мене ж місця не було, і я, самотній, поплентався у вечірній морок. Я лютував, що так принизився, і проклинав бродяче життя, яке ніколи не дає мені змоги відстояти свої права.

Мрячив дощ, і на полі завивав вітер. Марно я намагався уявити себе солдатом у ворожій країні, який десь мав затишну домівку і на якого чекала дружина. Дорога була глиниста, вся в калюжах, що сумно поблис-

кували памороззю проти місяця, який час від часу визирав з-за хмар. Я підняв комір, засунув руки в кишені і поклав собі йти цілу ніч. Шукати знову ночівлі в селі я більше не мав охоти, адже я тільки ще раз почув би байдуже «ні».

За деякий час я зайшов у ліс. Людські оселі в цій місцевості траплялися рідко, скрізь було порожньо й темно. Дощ пішов густіший, і холод дошкуляв ще більше. До того ж я стомився за цілий день роботи, і коли, нарешті, побачив на узліссі садибу, завернув до неї, щоб переночувати десь в клуні чи в стайні.

В хаті було тихо, вікна не світилися, але в стайні забряжчав ланцюг і замекало теля. Я попрямував до дверей, як мені здавалося, повітки. Мене зустрів морок, напоений запахом соломи. В стайні, звісно, було б тепліше, та коли б я пішов туди, то потривожив би корів і могли б прокинутися господарі.

Я обережно пробирався в глиб повітки і спинився перед довгим ящиком, схожим на переділку на фураж. Я скинув черевики й куртку, нагорнув купу соломи, заліз у неї й заснув.

Коли я прокинувся, в повітці ще було темно, як у ямі. Я трохи відпочив, отож хотів вибратися звідси, доки прокинуться господарі. Я встав, переніс солому на місце, сів на ящик і заходився зашнуровувати черевики. Вночі погода ще погіршала, і тепер надворі завивала справжня буря. Це так гнітило мене, що я й не почув, як поруч у стайні хтось ходив.

Потім двері раптом відчинилися, й до повітки зайшла середніх років жінка з ліхтарем у руці. Побачивши мене, вона несамовито заверещала.

— Не бійтесь, — сказав я якомога лагідніше. — Я не страшний, я просто мирний безробітний. Учора ви вже спали, коли я прибився сюди, і мені не хотілося будити вас. Тому я зайшов до повітки і ліг, а тепер лаштуюсь йти далі.

Жінка отямилась і трохи заспокоїлась. Але голос у неї тремтів і рука дрижала, коли вона показала на ящик:

— Чи ви бачите, на чому сидите? Збагнули?

Я підвівся і аж відсахнувся, коли розгледів, що той «ящик» насправді був домовиною. У ній лежав син господарів, двадцятидворічний хлопець, тож і не дивно, що жінка злякалася, побачивши на труні юнака, ровесника її покійного сина. Вона подумала, що то привид. Мені ж стало моторошно від того, що я спав поряд з покійником. Я швидко попрощався з приголомшеною жінкою і, вже не думаючи про негоду, заквапився у темну рань.

Думка про мертвого в тій відлюдній оселі довго переслідувала мене і не давала спокою. Ще підлітком та й юнаком, поки доля не викинула мене на вулицю, я був забобонний і боявся темряви — усе від тих розповідей про духів та нечисту силу, що їх я наслухався в дитинстві. Тепер же я ніколи не знав страху, хоч інколи доводилося ночувати у жахливих місцях, і тільки коні, що паслися вночі, тривожили мене і вселяли думку про якісь надприродні сили.

Літніми ночами, коли я спав у відлюдних лісових сінниках чи під копицями просто неба, часто поблизу паслися коні. Вони, бувало, зненацька підводили голови і якусь мить стояли тихо, прислухаючись чи дивлячись на щось таке, чого я не міг чути й бачити. Тоді мені ставало неспокійно на серці. А проте я любив коней і завжди вмів обходитися з тваринами. І, коли через кілька тижнів після того, як я кинув оту картоплю, дві самітні сестри запропонували мені залишитися в них і доглядати собак та курей, я згодився.

— Добре зробите, — сказала старша сестра. — Нам саме потрібен слуга, і ми можемо зразу ж домовитись. Ви їзте, не поспішайте. І в нас вам буде добре.

Я сидів із сестрами на кухні, ласував голубцями, що їх молодша на вимогу старшої поставила переді мною, вислухував, що мені доведеться робити, коли я зостанусь у них, і відчував, що на серці в мене починає теплішати. Мені здавалося, що нарешті я знайшов тиху пристань, спокійне життя, за яким так тужив. Я крадькома зирнув на молодшу сестру, якій було десь під п'ятдесят, і вона мені видалась досить симпатичною. Висока на зріст, пишна, із слідами колишньої вроди на обличчі. Важкий золотий браслет на зап'ясті і масивні сережки у вухах свідчили про заможність.

Дім був просторий і обставлений гарними старовинними меблями. Він тонував у великому саду, оточеному високим муром. До садиби належав ще й чималий маєток, розповіла старша сестра, але його здано в оренду. Обидві жінки, як я міг зрозуміти, жили відлюдно і зовсім самотньо.

— Ви матимете кімнатку на горищі, їжу, постіль і п'ятдесят крон на місяць, — мовила старша сестра. — Вам треба буде доглядати собак та курей і відганяти з саду шкідливих птахів. Можете називати нас на ім'я: мою сестру звуть Крістіна, а мене — Десідерія. А вас як?

— Юнатан, — мовив я. Жінка кивнула й повторила моє ім'я. Вона була маленька, тендітна, і я дав би їй років сімдесят. Носила вона чорну закриту сукню й черевики на високих каблуках, сиве волосся прикривав берет з шовковистого оксамиту. Її вигляд

здався мені трохи дивним, і моє перше враження, ніби вона спокійна й лагідна, поступово блякло, що більше я пізнавав її.

Вона не хотіла, щоб я водився з сусідами. Я повинен триматися хати, а вона з сестрою вже подбає, аби мені не було нудно. Якщо я хочу читати, то можу взяти собі яку завгодно книжку з бібліотеки, розташованої теж на горищі.

Все це звучало досить принадно, та я не був задоволений. Що пильніше я приглядався до обох жінок, то більше переконаувався, що життя моє тут не буде надто вільне й веселе. Молодша сестра ще не промовила й слова. Вона крутилась на кухні, весь час поглядаючи на мене великими, немов скляними очима. Той погляд пронизував наскрізь. Перед хатою гавкали дві собаки і кудкудакали кури. Старша сестра ще раз перелічила мої обов'язки і висловила надію, що я буду шануватися.

— Юнатан годуватиме й водитиме на прогулянку собак, доглядатиме курей і гонитиме з саду шкідливих птахів, — знову повторила вона. — Крім того, Юнатан повинен пильнувати наші годинники. Ми не хочемо, щоб Юнатан бігав по сусідах, це він уже чув. Якщо Юнатан бажає, я покажу йому кімнату з годинниками. Їх треба щоранку витирати. Я перевірятиму, чи Юнатан чогось не забув.

Стара підвелася, і ми пішли до кімнати, яку вона називала салоном. Те, що я там побачив, страшенно здивувало мене. Стіни були геть усі обвішані годинниками: старовинними, в національному стилі і просто дзигарями; красивими, дорогими і зовсім нічого не вартими. Посеред кімнати на столі теж лежало безліч годинників різних марок і розмірів, починаючи від старомодних дамських, що заводились ключиком, до сучасних ручних. Крім столу, в кімнаті не було інших меблів, зате по кутках цокали красиві будильники. Стара нагадала, що всі ті годинники я повинен щодня витирати, і ще раз побажала мені успіху в цій, як вона вважала, відповідальній роботі.

Я прожив у сестер майже місяць. То були страшні, напружені тижні. На їжу й житло я не мав причини нарікати. Молодша, завжди мовчазна сестра, що вела господарство, годувала мене смачно й щедро, а кімната, яку мені відвели, була охайна й гарно умебльована. Та все ж життя в цьому відлюдному будинку нервувало мене. А вже про відпочинок і спокій, які я сподівався там знайти, годі було й думати.

Минали одноманітні дні, без найменших відхилень, що полегшили б життя. Витирання годинників, годівля курей, догляд за собаками і вічне пильнування шкідливих птахів у саду, яких я і в очі не бачив. З життям

поза муром я не мав за весь цей час ніякого зв'язку.

Мої господині добре дбали, щоб ворота завжди були замкнені. Відчинялися вони тільки з десятої до пів на одинадцятую, коли приходили листоноша з поштою і посланець з товаром із крамниці. Я зрозумів, що якби не попав саме в оці півгодини, коли ворота стояли відчинені, то ніколи б тут не опинився. Часто я бачив чужих людей, бездомних жебраків, що стояли й торсали іржаві ґрати воріт, але мої господині не звертали на них жодної уваги. Іноді приходив хтось із місцевих жителів. Але їм не щастило проникнути за мур, і я ніколи не чув, щоб сестри перекинулися хоча б словом з листоношею чи посланцем з крамниці.

Поштою приходили тільки каталоги та всілякі інструкції з годинникових фірм. Сестри не виписували жодної газети, і я не бачив, щоб вони хоч раз одержали якогось особистого листа. У передпокої стояв старомодний телефонний апарат, через який старша сестра тримала зв'язок з навколишнім світом — замовляла марки на пошті і товари в крамниці.

Сестри ніколи не розмовляли між собою. Молодша, здавалось, не мала власної волі і ніколи не відчувала бажання сказати комусь хоч слово. Старша визначила їй роль служниці, і вона виконувала всю хатню роботу. Вона була страшенно марнослава і, певне, мала невичерпний гардероб, бо переодягалась щодня в інші сукні та черевички, тоді як старша і в будень і в свято носила ті самі туфлі на високих каблуках і ту саму мішкувату чорну сукню:

Щоразу, коли мені траплялося застати її саму на кухні, вона мовчки сідала й пасла мене голодним поглядом. Отой завжди пильний і мовчазний погляд невдовзі почав дратувати мене більше, аніж бурчання старої та її постійні докори за мою роботу.

Вранці, одразу після десятої, стара заходжувалась перевіряти мою роботу. Починала вона кімнатою з годинниками. Мені доводилось під її наглядом щоденно перераховувати їх, аби вона впевнилась, що всі годинники на місці. Звідти ми виходили на подвір'я, де були прив'язані кожний біля своєї будки шестеро собак різної породи, потім ішли до курника. Стара без угаву говорила і вічно була чомось невдоволена. Собак добре не доглянуто, кури занедбані, годинники лежать не в порядку. Та ще я й не полохаю птахів, які нібито залітають у сад на виноград і малину.

Коли старша сестра обходила подвір'я, молодша тінню йшла за нею. Їй теж перепадало доволі докорів, та їх вона, як усе на

світі, сприймала мовчки. Стара могла раптом зупинитися, сплеснути руками й вигукнути:

— Юнатане, птахи! Юнатан не чує! Шкідники у винограді! І не соромно Юнатанові так нехтувати своїми обов'язками!

Я ніколи не бачив, щоб птахи справді залітали в сад, і спочатку огризався, казав, що там і сліду їхнього немає. Це лютило її, і, щоб уникнути сварки, мені доводилось визнавати себе винним.

Пізніше, як тільки вона знімала вереск через птахів, я починав бігати по подвір'ю і кричати, вимахуючи руками. Вона лагіднішала й хвалила мене за пильність.

Однак відразу ж починала дорікати за інше — найчастіше за те, що я погано доглядаю курей.

— Чому кури не несуться, Юнатане? — питала вона. — Як Юнатан гадає? От дурні та вперті кури! Юнатан згоден, що вони дурні та вперті?

Я ще як був у дідуся, то знав, що на осінь кури погано несуться, тож і не дивувався, коли, заглядаючи вранці в курник, знаходив там мало яєць. Та це страшенно засмучувало мою старшу господиню, і вона вважала, що то моя вина. Однак лютувала вона й на курей, що нібито з упертості не хотіли нестися.

— Юнатане! — кричала вона. — Кури знову затялися. Що Юнатан собі думає? То його вина, що кури не несуться? Хай Юнатан трохи розторсає тих дуреп! Юнатан чує? Хай він їх розторсає, кажу я!

«Розторсати курей» означало, що я повинен був ганятися за ними навколо хати, аж доки і я, і кури знесиливалися. Траплялось, що з переляку якась курка губила яйце без шкаралупи — «виливок», як дідусь називав його. Певна річ, я вважав це за такий самий ідіотизм, як і всю свою роботу в сестер. Та я пам'ятав про п'ятдесят крон, які мав одержати через місяць, і тому терпів.

Зрештою, то була досить пристойна платня. Те, що стара часто будила мене серед ночі й веліла йти вниз до салону рахувати годинники, бо їй здавалось, що в хату заліз злодій, звісно, набридало, та й сидіти замкненому в саді теж було не дуже приємно, однак блукати о такій порі року було неприємніше.

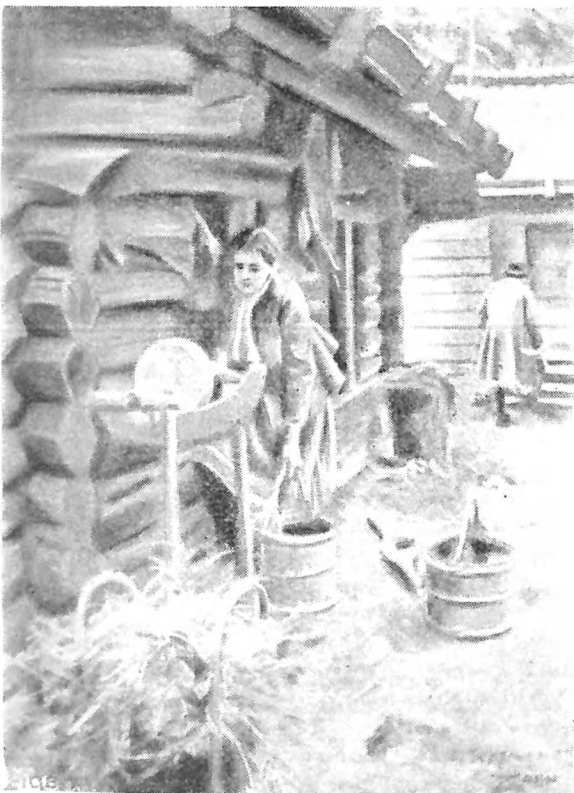
Але я таки мав трохи вільного часу і радо скористався дозволом старої брати з бібліотеки, що захочу. Та зібрані в ній книги мало задовольняли мене. Поточені шашлем полиці у горішній кімнаті на дві третини були заставлені «Альманахами Готи» і «Дворянським календарем» з першого року його видання по 1920 рік. Було ще кіль-

ка романів Кармен Сільви¹ і велике зібрання мандрівницької літератури, та я не мав бажання читати її.

Серед тих мандрівницьких книг не було жодної надрукованої пізніше, як тридцять п'ять років тому. Вони, певне, були цікаві, як раритети, та я хотів дізнатися щось про сучасність. «Японія — Країна Сонячного сходу» — том на п'ятсот сторінок 1870 року видання; «Книга про Африку» видана 1886 року; «Країна сонячних ночей» — теж величезний том, «Морська подорож у тропіки» — 1885 року.

Крім тих книг я знайшов кілька переплетених річних комплектів «Ню ілюстрерадтід-скріфт». Журнали зацікавили мене, і я взяв їх з собою до вітальні. Однак читати не зважився. Вони були такі залежані, що аркуші розлазилися, коли я починав гортати їх. Знаючи, що старша сестра не зводить з мене очей і лютує через найменшу провину, я вважав за краще дати журналам спокій.

Коли випадала вільна хвилинка, я пробував писати про себе — самотнього солдата у ворожій країні. Ті спроби не приносили мені втіхи, і я вирішив назавжди кинути перо й ніколи не спокушатися цією марною спра-

А. Цорн. Дівчина бере воду.

¹ Кармен Сільва — псевдонім румунської королеви Елизавети (1843—1916), авторки віршів і романів, популярних на початку ХХ століття.

вою. Натомість я почав складати довгого листа, якого так і не послав і навіть гадки не мав посилати — до свого діда. Що я міг приємного сповістити йому? А брехати знову мені не хотілося.

До того ж, дідусь і не повірив би, коли б я написав, що живу добре. Ельна Релігс давно вже розповіла, що бачила мене в Гетеборзі, дідусь врешті-таки написав мені про це в одному з нечисленних листів, які я одержав цього літа. Ельна сказала, що мені, видно, доводиться скрутно. Так тепер багатьом живеться, писав дідусь, явно намагаючись утішити мене.

Дідусеві листи стали ще коротші; часто в них було лиш кілька рядків про те, що він ще дає собі раду. Зрідка він розповідав і про деякі сільські новини. Маргарета одружилася, а в Софії народився син. Юган подався до Міннеаполіса, і там, на Заході, йому ще краще. Еміль Релігс перейшов на свій хліб і живе добре — так живуть усі діти Релігсів. Корова доїться добре, але курей він пропостав і на осінь вже не матиме поросяти.

Він не нарікав на самотність, а про Марію — мою матір — та її сім'ю ніколи й словом не згадував.

Дні тяглися повільно, але «служба» моя наближалася вже до кінця, і я поклав собі покинути садибу. Старша сестра ставала дедалі примхливіша, і я майже ніколи не міг її догодити. Ночі робилися темніші й довші, і вона стала ще більше боятися злодіїв; не було такої ночі, щоб вона бодай двічі не збудила мене й не звеліла рахувати години.

До того ж у неї почала з'являтися хвороблива скнарність у всьому, окрім їжі. Насамперед вона стала заощаджувати дрова, вважаючи, що на них витрачається багато грошей. Давалися ознаки перші осінні заморозки, в будинку скрізь тягло, а кімнати були холодні й вогкі.

І все-таки моє перебування в тих дивовижних сестер скінчилося раніше, ніж я сподівався. Якось один собака задушив курку, що відбилася од курника. Це дуже засмутило старшу господиню, і вона, звісно, скинула з себе вину на мене. Я легковажний, ненадійний хлопець, і вона більше не хоче тримати мене в своїй господі.

Будь ласка! Ось місячна платня. А он ворта! Бувайте здорові!

З платні в мене стягнуто десять крон за мертву курку, і з сорока кронами в кишені я покинув садибу, за мурами якої так довго був ув'язнений. Я не шкодував, що йду звідси, проте почував себе не зовсім дужим і боявся, що в дорозі по-справжньо-

му захворію. Мені ставало то холодно, то жарко; піт котився по обличчю, і мені часто доводилось сідати й відпочивати.

Щоразу, коли я сідав, то відчував зрадливу спокосу лягти й заснути. Але хоч день був і сонячний, але все-таки надто холодний, щоб спати надворі.

На шляху, яким я йшов, оселі траплялись рідко, та й ті позначені нуждою. Я не відчував голоду і йшов собі, не завертаючи на жодне подвір'я. Уже перед самим смерком добувся я до незамкненої порожньої хатини на узліссі. Хатина була майже розвалена — певне, в ній давно вже ніхто не жив. Вікно в сінях було розбите, крізь отвір на горище свистів вітер, камінь від жорен, що лежав перед порогом, розколовся від негоди. Крізь трухляву підлогу пробивалися паростки вишень і слив, а з стіни коло отвору на горище звисав величезний гриб, немов безформна пухлина.

Із затхлих сіней я увійшов до брудної кімнати з облупленими вікнами й почорнілою підлогою. Купа соломи та драна ковдра в кутку свідчили, що й до мене в хатині спіялися випадкові гості. Посеред кімнати стояла пляшка з-під пива, з якої стирчав недогарок. Перед грубою з талькового каменю лежала купа дров. Повітря було важке і водночас тхнуло живицею і цвіллю.

Я зайшов на кухню. Вона була така сама брудна й занедбана, як і кімната. Залізна плита вкрита товстим шаром іржі, підлога — вся в мишачих норах. На плиті стояв позеленілий мідний кофейник, заляпаний горщик і величезна погнута каструля.

Я квапливо розпалив плиту та грубу, потім узяв каструлю, вийшов на подвір'я і набрав з колодязя води. Може, мене перестане трусити, коли я вип'ю чогось гарячого? Чекаючи, доки закипить окріп, я ходив по кухні й кімнаті, і мене опанував неспокій — не тільки через лихоманку. Я понад усе хотів піти звідси. Та про це годі було й думати. Я стомився, мені ломило в суглобах, повіки ніби отерпли й ставали важчі.

Закипіла на плиті вода, і я здригнувся. Ні, я зовсім утратив рівновагу — а мені не можна давати волю нервам. Найбільше дратувало мене незаслонене вікно — хто завгодно міг підкрастися до хати й стежити за мною. Це мені було страшенно неприємно, і я почав оглядатися, чим би запнути його.

Врешті я взяв з купи соломи, що лежала в кутку кімнати, ковдру і прибив її на вікно.

Я ковтнув кілька разів окропу, але мене занудило, і я більше не став пити. Хоч вікно тепер було завішене, а двері на кухні зачинені, мене все ще не покидав неспокій. У грубі майже вигоріло, і я підклав дров. По-

тім вийшов на кухню і став дивитись у вікно.

По небу швидко пробігали хмари, крізь які час від часу виглядав місяць у повні. Яблуні і дві берези на подвір'ї кидали легкі тіні на темну, по-осінньому голу землю. За подвір'ям виднілося зоране поле, що губилось за березовим гайком, серед якого тулилися одна до одної кілька сосон. З другого боку хатини починався ліс.

Знесилений, стримуючи нудоту, що підступала мені до горла, я хитаючись, повернувся до кімнати і впав на солому. У скронях в мене стукотіло, по всьому тілу розливався біль і ломота. Тремтячими руками я насилу натягнув на голову куртку. У примарному напівзабутті я чув, як на кухні щось гризли миші.

Мені здалося, що хтось сказав:

— Тихо! Тихо! Спи! Тільки спи!

Потім учулось, ніби хтось співає давню пісню, яку я пам'ятав ще з дитинства:

До Богусландських скель

До рідних берегів...

Тим часом я чув круг себе якусь метушню, шурхіт, голоси. Плакала дитина, лаялися жінки. На мить мені здалося, що спалахнув вогник, і я побачив багато незнайомих облич. Двічі вчувалося, як іржали коні і щось бряжчало на кухні.

І між усім тим жіночий голос, стривожений і співчутливий, казав:

— Тихо! Тихо! Тільки спи!

І бриніла пісня:

Рибалка молодий

Вертав з чужих морів...

ЦИГАНИ

Легідне сонце світило крізь брудні шибки і гріло мені обличчя. Я повільно розплющив очі і побачив закурену стелю, з якої на міцному гакові звисала лампа. Наді мною сиділа, схилившись, молода жінка в квітчастій хустці, з гострим профілем і гіркою зморшкою коло вуст.

— Живий? Прокинувся? — спитала вона, коли я підвівся. — А я гадала, що ти вріжеш дуба.

Я чув навколо себе, ніби в гарячці, дитячий вереск, іржання коней, жіночі голоси й сміх. Маленька кімнатка мала зовсім інший вигляд, ніж тоді, як я прийшов сюди. Підло-

гу вкрито товстим шаром соломи, на якій ваялась упряж, верхній одяг, кілька порваних ковдр. З сіней виглянув бородатий чоловік і щось гукнув жінці, яка сиділа біля мене. Двоє дівчаток у барвистому вбранні, кароокі, з чорними кучерями, промайнули у дверях до кухні.

— Де я? Хто ти така? — спитав я. — І коли ви сюди прибули?

— Саме вчасно, аби доглянути, щоб ти не гинув, — сказала жінка. — Ми мандрівні люди і просто стали тут на відпочинок.

«Ага, — здогадався я. — Цигани. І, певне, добрі люди».

Я мав з ними щось спільне. Я бурлакував, як і вони, тож ми могли порозумітися між собою.

Я глянув на відчинені навстіж двері. Подвір'я ожило. Рипіли колеса. Кінь перед розхлябаним возом без упину махав головою. Коло воза стояв старезний автомобіль. Навколо нього з'юрмилися діти. А до сіней заходила стара жінка, несучи в пелені дрова.

Кілька чоловіків у високих чоботях і капелюхах з широкими спущеними крисами з'явилися біля коня, про щось жваво сперечаючись і вимахуючи руками.

Жінка, що сиділа біля мене, підвелася й відчинила вікно. Над верхівками дерев заголубіло осіннє небо. Я жадібно вдихнув свіжий дух мускусу й прилого картоплиння, змішаного із запахом лисичок, що купами росли під березами біля хати.

— А що, мені було так погано? Скільки я лежав? — спитав я жінку, виповзаючи з соломи.

— Дві доби... ось буде ввечері. Якщо тільки ти вже не лежав тут, коли ми прибули... але, мабуть, ні. Ми проїжджали повз хатину позавчора опівдні, і вона була порожня. А як на ніч повернулися, ти вже був тут.

Заточуючись, я вийшов надвір. Отже, якби сюди ніхто не нагодився, я б таки врізав дуба.

Гомінливі цигани на подвір'ї не дуже подобались мені. Але ж вони взяли на себе роль милосердних самаритян і піклувалися про мене.

На подвір'ї до мене підійшов старий циган у рипучих чоботях, поношеній шкіряній куртці і в капелюсі з широкими звислими крисами, з-під якого вибивалися довгі, аж по плечі патли, і промовив з лагідною грубуватою усмішкою:

— Ти бурлака й не маєш де прихилитися, га? Хіба ж я не бачу! Їдь зі мною та з моєю старою до нас додому в Шуерадсбюгден... ти знаєш, де це? Ото моя машина. В ній помістяться троє. Вдома ми маєм хату, та й харч якийсь знайдеться.

«А чому б і ні? — подумав я. — Чом би мені й не поїхати? Шуерадсбюгден... Бурос. Сісти в машину і не плентатись дорогами».

— Та я б залюбки, — мовив я. — Але чи не буде то вам зайвий клопіт? Тепер такі часи, що добре вже, коли хоч сам собі даєш раду.

Циган похитав головою. В нього було велике, бородате обличчя, широкий рот з повними губами і лукаво примружені очі. Я дав би йому десь років сімдесят. Він був присадкуватий, широкоплечий, а руки мав як молоти: певне, з ним важенько було б боротися, дарма, що він старий. Але на вигляд циган був мирний і добродушний.

— Зайвий клопіт? Ти думгєш, я б запрошував тебе, якби ти заважав мені? Звідкіля ти? І скільки вже отак тиняєшся? Мабуть, відколи почалося безробіття?

— Так, — відповів я. — Уже четвертий рік. А сам я з Богусланда.

— З Богусланда? — перепитав він і засяяв. — Ти з Богусланда? ... Там у мене є родичі. Меркрарне і... ти часом їх не знаєш? Альфред і Мареніус... і Суне, наймолодший. Нікого не знаєш із сегердальських циганів? Сару — її мати тримає заїзд у Кумлі. А ти часом не з мандрівних людей? — спитав він і сам собі відповів. — Ні, бачу, що ні... але нічого. Якщо тебе хто питає, то скажеш, що ти один із синів Карла, який тримає кубло на Вестерлогатан в Уддеваллі.

— Отож, домовились, — сказав він. — Мені подобається, що ти такий тямущий. Люблю тих, що вирішують усе не роздумуючи. Зараз ми пообідаєм і подамося в дорогу. Моя стара — он вона йде, можеш сам глянути, що то за відьма — не дбатиме про тебе, тож тримайся мене. А ми з тобою поладнаємо, я думаю...

Він пішов собі, а я сів на один із возів, які стояли на подвір'ї, і почав розглядати стару циганку, що мала стати мені за господиню. Вона була такого самого віку, як і її чоловік, низенька, худа, але метка, немов лисиця, з чорними, як терен, очима і зморшкуватим лицем, на якому найпримітнішим був довгий гачкуватий ніс. Певне, старий мав підставу називати її відьмою, і я боявся, що мені не легко буде зжитися з нею.

З сіней вибігла зграйка обірваних, сопливих, брудних і розпатланих дітей. За ними, лементуючи, гналася якась жінка з полінякою в руках. Діти розсипались на подвір'ї й поховалися за яблунями та кущами глоду, а жінка зупинилась на порозі, кленучи їх на всі заставки.

Ця інтермедія була вступом до короткої, але запеклої баталії. Надвір вийшла молодиця, очевидно, мати котроїсь дитини, і накинута на свою одноплемінницю: вчепи-

лась їй у коси й почала бити по ногах. Та заверещала, як несамовита, і стала відчайдушно боронитися — досить таки успішно. Люто штовхнувши напасницю, вона звалила її з ніг і почала лупцювати. Тепер уже зарепетувала молодша. Діти радісно стежили за бійкою.

Усе скінчилося тим, що вибігло ще кілька жінок і собі встряли в сутичку. Хто з ким бився, я не міг збагнути. За якусь хвилю все стихло. Жінки витерли спітнілі подряпані обличчя, поправили свої квітчасті хустки і в цілковитому мирі подалися назад до хати.

Тим часом кілька чоловіків у таких самих капелюхах з широкими крисами, шкіряних куртках і високих чоботях, як і мій майбутній господар, зібралося перед стайнею. Вони, очевидно, теж були войовниче настроєні, бо дуже голосно сперечалися і погрожували один одному кулаками.

Із слів, якими перекидалися цигани, я зрозумів, що вони посварилися за горілку, яку щойно випили в стайні, і тепер згадували давні кривди.

Я збагнув, що вони належали до різних родів. А за роки свого бурлакування я дізнався, що різні циганські роди часто ворогують між собою. Може, старий циган тому й звелів мені видавати себе за одного з синів Карла з Уддевали? Певно, до Карлових синів усі ці цигани ставилися прихильно, і старий вважав, що треба цим скористатися.

— Глянь, лишень, що то за птах там сидить? — зненацька озвався один з циганів, що вимахували руками. — Що ти за один? — гукнув він мені. — Не той, що валявся на соломі, як ми приїхали? Звідкіля ти взявся? З якого ти роду? Чи ти, може, не наш, зайдо?

Він говорив так, ніби лаявся. Інші цигани, які допіру сперечалися, замовкли і всі обернулися до мене.

Я нічого не відповів.

— Ти що, язик проковтнув, харцизяко? — спитав довготелесий рябий циган. — Чого вирячився і мовчиш, торбохвате?

Торбохватами називали сільських злодіїв. Цигани, глузливо посміхаючись, підійшли ближче. Я почував себе пригніченим — і не тільки тому, що вони накинлись на мене. Я був бродяга, це правда. Проте мені не хотілося стати бродячим циганом. Таку саму зневагу, з якою вони ставилися до мене, певне, тому, що я не належав до їхнього роду, я в цю мить відчував і до них.

Та все ж я сидів серед них і, мабуть, комусь із циганів завдячував своїм життям, коли таке життя, як моє, вартé подяки. Якби цигани не нагодилися, я, либонь, віддав би богові душу. А вони могли й не нагодитися.

— Чуєш, торбохвате, — повторив рябий циган. — Що ти тут робиш? Як тобі ось це подобається? — спитав він і одміряв великим пальцем кінчик ножа, якого витяг із піхов за шкіряним поясом. — Чи зовсім не подобається, га?

— Ходіть їсти, не стовбичте там! — гукнув хтось із хати. — Дайте йому спокій. Він з таких самих мандрівних людей, як і ви.

Жінка, що сиділа біля мене, коли я прокинувся на соломі, вийшла й стала на порозі. Цигани замовкли і перевальцем рушили до хати, не звертаючи більше на мене уваги. Я подався за ними. Між лахміттям у кімнаті сиділи чоловіки, жінки та діти і вилувляли із закоптілого горщика шматки м'яса та кришеники брукви. Стара циганка швидко внесла погнуту алюмінієву каструлю, яку я бачив у цій хаті, коли прийшов сюди, і поставила її на підлогу. Кароока дівчинка роздала пощерблені ложки.

— Натє, хоч стравою позатакайте собі пельки, — промовила стара циганка. — Їж і ти з нами, — звернулась вона до мене. — Тобі треба їсти після хвороби. Ми, мандрівні люди, перебиваємось з хліба на воду, але ми не скупі...

Я дуже зголоднів і жадібно накинувся на їжу, не звертаючи уваги на те, що й інші сьорбали з тої самої каструлі. Навіть те, що я їв з тими самими циганами, які тільки-но присікувались до мене, не зменшувало мого апетиту. Стара циганка стояла поряд і припрошувала, щоб я їв і не йшов від «столу» голодний.

Цигани, що сьорбали разом зі мною, позирали на мене з-під лоба. Вони — ці брудні, з грубими манерами люди, були цілком захоплені обідом. З носа в них текло, вони раз по раз витирали масні пальці об штани або пригладжували ними собі патли. На мене й на стару вони дивилися косо, але нічого не казали. Між собою вони теж не розмовляли.

Гамір ущух, і в кімнаті запанувала урочиста тиша, ніби люди причащалися. Тільки підіймались і опустили ложки, бряжчали горщик і каструля, дорослі сьорбали, відригували, діти плямкали. З кухні пахло їжею, з кожним подихом вітру крізь вікно долинав грибний запах, змішуючись із смородом спітнілих тіл, брудного одягу, заприлої соломи та ядучим скипидаровим ароматом від смолистих дров.

Молода жінка, що сиділа біля мене, коли я прокинувся, а потім урятувала мене від циганів, не обідала разом з усіма.

— Маріко, — поклікала було її стара, — їди сюди!

Але вона, не відповівши їй, лишилась сидіти на соломі під вікном і непорушно дивилась перед себе сумними стомленими очима.

Нарешті я наївся. Цигани, що обідали зі мною, теж відклали ложки, втерлись і відригнули. Хміль у них ще не минув, і вони знову почали сперечатися за пляшку горілки. Я таки вгадав: цигани належали до різних родів, що вже давно ворогували між собою.

Один циган раптом підвівся і витяг ножа. — Хоч твій брат на каторзі, але він хлопець зух, а ти гнида. Ти коли-небудь сидів? — закричав він і замахнувся на рябого, що назвав мене «торбохватом».

Той теж устав, рука його метнулася до пояса, блиснув ніж.

— Ох ти, чортів боягузе! — крикнув він. — І ти ще будеш говорити про каторгу? Та ти ж зроду не був мужчиною, а завжди підгінаєш хвоста, як тільки блисне криця!

Супротивник одміряв пальцем кінчик ножа. Блиснула криця, і він ударив рябого ззаду в спину. Згодом, коли жив у старих циганів у Шуерадсбюдені, я дізнався, що цигани завжди вдаються до таких запобіжних заходів, коли б'ються. Одмірявши кінчик лева й тримаючи великий палець на ножеві, вони тільки ранять ним супротивника, і рідко буває, що тоймирає від такого удару.

— Ох ти ж, сатанинське поріддя! Я ж тобі... Ось на!..

Це один циган зірвався на ноги і вдарив — теж ззаду — напасника в шию. Бризнула кров. Стара циганка зойкнула. І діти, й дорослі за якусь мить змішалися в кривавій бійці. Чоловіки розмахували ножами й кастетами, жінки били по ногах і дряпали, підлітки чіплялися дорослим за ноги, молотили кулаками і репетували. Ніхто, здавалось, не був ані застарий, ані замалий, щоб битися.

Циган із Шуерадсбюдена одним із перших устряв у баталію. Він вимахував навколо себе прикрашеним гудзиками поясом, частуючи ним і чоловіків, і жінок, і дітей. Інші теж з не меншим завзяттям устряли в бійку. Стара озброїлась мітлою і, лементуючи, билася так, ніби йшлося про її власне життя. Чорні, мов терен, очі метали іскри, беззубий рот був широко роззявлений, пальці її худих рук аж побіліли — так міцно вона тримала мітлу. Стара навіть не зупинилась і луснула свого чоловіка по голові, коли той попав у «небезпечну зону».

Один закривавлений циган вирвався з бійки і, зойкаючи, кинувся на подвір'я. За ним побігло ще чотири, певне, члени роду, що тепер був слабший. Вони, видно, побачили, що в цьому нерівному бою не матимуть успіху, і хотіли втекти. Переслідуювані зграсю ворогів, що з вереском погналася за ними, втікачі щасливо досягли воза, який стояв запряжений серед двору. Над спиною в коня майнув батіг, і віз заторохкотів дорогою.

Старий циган зупинився біля мене.

— Ти не втручався в бійку, авжеж? Це й краще, — сказав він. — Оті, що наживали п'ятами, то негідники. Вони з Фальтінарни та Умео... Якого дідька їм тут треба? І я трохи розім'явся, — вів далі він задоволено. — Невеличка бійка тільки на користь, дряпнуть тебе ножем — теж добре... наче банки тобі поставлять. Погану кров треба випускати, а вона є в кожного.

Через дві години я із старим подружжям трусився в автомобілі, прямуючи на південь у Вестеретланд. Маріка побажала мені щасливої дороги і запрошувала до себе, коли я захочу поміняти житло.

Вона довго тримала на прощання мою руку, а потім зайшла у хату і ще дивилася у вікно. Коли я сідав у машину, то чув, як вона співала тієї самої сумної пісні:

А хвилі, як ті гори,
Здіймаються й ревуть...

Осінь і різдвяні свята я перебув у тих старих самотніх циганів, і жилося мені непогано. Юганнес-Дольск-Югансан-Фредріксон-Фелтін — так звали старого цигана — мав за своїми плечима багато років і не менше пригод; на старість він оселився в глухому Вестеретланді і спокійно собі доживав віку. Замолоду він об'їздив усю Швецію, валашав жеребців та биків і здирав шкуру із старих коней, коли їх убивали. Про свої мандри він розповідав залюбки.

Тепер він знайшов собі інше діло — робив бляшані миски та форми на хл'б, возив їх і продавав по навколишніх селах. Був він дотепний, любив жарти, і в його товаристві я почував себе вільно.

Жінка його була жилава, худа, буркотлива і злюча — завжди всім невдоволена. Вони мали семеро дітей, усіх синів, із них тільки двоє найменших вижили. Сини тримались здебільшого верхнього Норланда, і старі вряди-годи діставали від них звістку. А все-таки циган вважав, що вони хлопці з головою і рід свій не осоромили — таких вправних валашів, гравців у покер і лудильників, запевняв він, треба ще пошукати.

Життя в старих циганів було спокійне, проте одноманітне, день від дня нічим не відрізнявся. Старий трохи ознайомив мене з бляхарським ремеслом, і я також їздив з ним по селах. Мене справді-таки втішало те спокійне життя, хоч завжди я відчував голод на книжки і не мав чим його задовольнити.

У циганів була тільки одна-однісінька книга «Луї Домінік Картауск», у якій розповідалося про злодійську ватагу, що ховалася в паризьких катакомбах за часів Людовіка XIV. Старий читав цю книгу багато разів і знав з неї напам'ять цілі сторінки. Він умів і читати, й писати, а його жінка була зовсім неписьменна і ніколи не пропускала нагоди висловити з цього приводу своє задоволення.

— На якого біса здалась вона, ота грамота, — казала стара. — Он візьми Абеля Меркена з Віннінга. Жив собі чоловік добре і мав спокій. Та ні ж, узав та з пихи навчився читати й писати. А тоді чорт і напоумив його підробити підпис на векселі одного чоловіка у Віннінзі. І от тепер сидить у тюрмі в Марієстаді.

На це старий завжди відповідав, що жінка все міряє своїм куцим розумом. Сам він пишався, що вмів читати, і з великою зневагою ставився до жінчиного глузування. Жінок, казав він, бог тільки на те й створив, аби сіяти колотнечу між чоловіків. Поки вони молоді та вродливі, їх ще, звісно, можна терпіти — дехто навіть роками дуріє через них. Та як жінці мине за середину, її треба просто знищувати. І він проголошував єлейним голосом:

Гнилі оселедці та бабу стару
Візьми собі боже, я тобі даю...

В їхній хаті була невеличка кімнатка, яку старі віддали мені. Вечорами я часто сидів собі там сам-один, дослухався, як потріскують у грубій дрова, і був задоволений цим спокоєм і своєю долею. Особливих турбот я не мав, нічого не прагнув — усе мені було добре таке, як воно є. Я так довго волочився безпритульний, що кімнатка в старих циганів здавалась мені надійним захистом й опорою, і я вважав за щастя, що потрапив сюди.

Я мав дах над головою, клаптикову ковдру, поточену шашлями канапу, і до того ж їжу, хай і не дуже добру. Багато моїх знедолених однолітків були б вдячні, аби їм хоч таке трапилось.

Погода змінилась, холод спав, дні стояли теплі, дарма, що без упину лив дощ. Старі жалілися на подагру, яка завжди дошкуляла їм теплої осені та весною, і казали, що скоро стануть зовсім немічні й не зможуть вийти навіть за поріг. Щоб хоч трохи забезпечити себе на час недуги, старий працював так завзято, що аж дивував мене. Він казав, що це конче необхідно, мовляв, ми не голодуватимемо, коли подагра прикує його до ліжка.

І якщо спочатку я здебільшого робив собі що хотів, то тепер не мав коли і вгору глянути. З самого ранку ми починали працювати у майстерні, прибудованій до хати — заготовляли матеріал на миски та форми, плавляли олово в соляній кислоті, стукали, пиляли. Раніше старий їздив «у комерційних справах», коли сам хотів, а тепер і в цьому навів лад. Два дні на тиждень ми їздили машиною продавати те, що за цей час зробили, а решту п'ять днів працювали вдома у майстерні.

Для циганів усі дні були однакові, вони не визнавали ані неділі, ані свята. Адже господь сказав, що чоловік повинен їсти свій хліб у поті чола, пояснював старий, тож, пев-

не, йому буде приємніше побачити нас у майстерні, аніж сонних на канапі у так звані святкові дні.

А одного разу й циганка підтримала його:

— Не можна в неділю байдики бити, — мовила вона. — Чоловік мусить працювати, якщо хоче мати шматок хліба, ото буде найкраще. Не голодувати ж йому... Сором тому чоловікові, що не може принести ніякого заробітку до хати... таких стріляти треба. Я завжди так казала...

Вона була скупа і трусилась над кожним ере, а старий мав щедрю вдачу. Коли ми вибиралися «у комерційних справах», вона завжди напучувала нас, щоб ми стояли на своєму і не збавляли ціни. Для неї всі не-цигани були негідниками. І ніколи вона не була в такому доброму гуморі, як тоді, коли старий, повернувшись, розповідав їй, що узав три крони за миску, яка коштує всього дві, або що йому пощастило продати форму на двадцять ере дорожче, та ще й таку, в якій дно як слід не злютоване.

— Ти глянь! Таки зумів! — вигукувала стара. — Ну й спритний!

Вона швидко ставила на плиту кофейник і в таких випадках не шкодувала зайвих зерен кави. Вона ходила кругом, примовляла, сміялася і на всі лади вихваляла чоловіка. Зате після поганого торгу краще було триматися від неї подалі.

Я ніколи не звертав уваги на її настрій, хоч і розумів, що нарікання старої на поганий торг стосувалися здебільшого мене, і як порівняти з старим циганом, я таки справді був невдатний продавець. Мені бракувало його красномовства, я не вмів розхвалювати товар.

Старий циган хитав головою, бачачи мою незграбність і невмілість. Ми звичайно заїздили до якогось села, ділили між собою хати більш-менш нарівно і йшли торгувати. Потім виявлялося, що мій виторг завжди був менший, ніж у старого. Часто я пропускав половину хат, поки зважувався заглянути до якоїсь, та зі мною легко було й торгуватися.

Старий вважав мене за слинька, але сподівався, що під його наглядом я поступово виправлюся.

— Ти не рішучий, ох нерішучий, але то від молодості. Не будемо лаятись за якусь там десятку. Треба дбати про свою користь, бути пильним і нічого не пропускати. Але ти мені й такий подобаєшся. А ще як скоро станеш меткий на язик... Дивись тільки на мене.

Якось, носячи по хатах свій бляхарський товар, я несподівано натрапив на давнього знайомого, з яким найменше бажав би зустрітись, — на свого товариша з дитячих років Еміля Релігса.

Це було у Вартофті, і, як завжди, торгівля моя йшла мляво. В будинку, до якого я вре-

шті заглянув, мене зустріла жінка десь років під сорок і почала нарікати на всяких волоцюг, що вештаються попід хатами й тільки заважають людям. Вона була худорлява й негарна, але дім мала багатий і солідно умебльований. Я не мав охоти розмовляти з такою відьмою, тому повернувся й рушив до дверей.

Із сусідньої кімнати вийшов молодий чоловік, і ми глянули один на одного.

Еміль. Еміль Релігс!

Еміль голосно зареготав. Ха-ха-ха!

— Чи ти ба! Натан! Де ти в біса взявся! — вигукнув він. — Це Натан, — звернувся він до жінки, — той, що я з ним ходив до школи і що про нього не раз розповідав тобі. Ти торгуєш? Ха-ха. От тобі й на! Був такий метикуватий, що тільки учитися...

Він змужнів, відколи я востаннє бачив його, як служив ще в армії, став дужий, широкоплечий. У нього було те саме важке обличчя, та сама зневажлива посмішка, та сама розв'язна мова й нахабність.

Жінка витріщилась на мене, як на чуму, і я зрозумів, що Еміль розповідав про мене не дуже приємні речі. Та все ж вона запросила мене до чистої кімнати і сказала, що приготує зараз каву — Еміль і я, певне, маємо що розповісти один одному.

Еміль голосно підтвердив, що вона каже правду. Не щодня ж зустрічаєш шкільного товариша, який торгує по хатах... Ха-ха-ха. Наскільки Еміль знає, лиш мені одному з усіх наших однолітків у селі ха-ха!.. так повелося.

— А я живу чудово, став господарем, — вихвалявся Еміль. — Маю власний дім, який узяв за жінкою, мотоцикл, безшумну рушницю, трирядну гармонію і ще багато дечого.

А все тому, що він у дитинстві знав, чого хоче, і не був диваком... я ж розумію, що він має на думці? Братам і сестрам теж ведеться добре, і дома в Релігсів усе гаразд. Еміль із жінкою коли завгодно може взяти мотоцикл і поїхати до них.

Він замовив коляску, до мотоцикла, і тепер вони їздитимуть, куди заманеться.

— От чорт, аж не віриться, що стрів тебе, — знову сказав він,

коли ми посідали на канапу. — Щоб мені крізь землю провалитися, коли я щось розумію... Ти ж мав таку голову! Ну й дивина... Я не мав того розуму, як був хлопцем. Та й добре, що не мав. Як же ти живеш і де тебе носило, відколи ти розпрощався з армією? Тебе звільнено, казали в селі? Так, от тобі й Натан, з яким я ходив до школи, — повторив він, як дружина принесла каву. — Ти уявляєш собі... ха-ха... Натан мав таку голову, що всі дивувалися, і ось тепер став міннялом... гм!

Він без кінця додавав оте «гм» і «ха-ха», і це була в нього єдина нова звичка. Що моя біда викликала в нього величезну втіху, мене не дивувало, так само як і те, що він анітрохи не намагався приховати її. Коли ми росли, я завжди був перший, а Еміль пас задніх, і це міцно вкарбувалося йому в пам'ять.

Жінка неспривітно зиркнула на мене і сказала, що в житті таке буває. Що гінкіше дерево, то швидше його спіяють. І це таки правда.

Еміль покірно кивнув головою. Його жінка, як він мені сказав, була удова по візникові, і я добре бачив, що вона тримає віжки в своїх руках і Емилеві лишається небагато волі. В її присутності він був мовчазний, покірний, якийсь пригнічений, і я не заздрив тому достаткові, в якому він жив.

Я був вільний і міг робити, що хочу. А Еміль ось сидить із вередливою дружиною

А. Цорн. Молода.

і, щоб приховати своє підлегле становище, намагається принизити мене. Мене пік дедали більший сором, що врешті остаточно зломив мою гідність і витримку, коли Еміль завів розмову про мого діда.

Про діда, що лишився старий, самотній, без будь-якої допомоги й підпори.

— Не показуйся вдома, дідові буде не велика радість, — вів далі Еміль. — Ти не повинен вертатися в село... Гм! Воно й зрозуміло. Був такий здібний... Твоя баба хотіла, щоб ти став священником, гм... Ха-ха-ха!..

— Священником? — перепитала жінка й скривилася. — Ти так сказав чи мені вчулося?

Вона налила в чашки кави, але не запросила мене до столу й не сіла сама. Натомість вийшла й почала оглядати миски та форми, які я покинув у снігах. Еміль витяг табакерку, але грізний жіничин погляд спинив його. Він знову спитав, як я живу — бо десь же я та мушу жити — і звідки в мене товар. У них повно мисок і форм. Але ж ми зрештою товариші з дитинства... гм!.. Ха-ха-ха! Можна щось і купити. Він же розуміє, що мені скрутно і треба заробити кілька мідяків.

— І чи їх ото вистачає на життя? Так ходити по селах, — мовив він. — Гм!.. Ха-ха-ха... Ти, що був такий здібний і мав учитися на священника... Жінка має мисок і форм більше, ніж треба, вони он валяються скрізь. Але, врешті, ми, може, щось і купимо. А звідки в тебе оцей мотлох? Не робиш же ти його сам?

Увійшла жінка і заявила, що нічого не купуватиме. Вона ніколи не купує в тих, що «вештаються попід хатами». Я підвівся. Десь у селі на мене чекав старий циган — нам час було вертатися додому. Еміль подав мені руку й попрощався, а жінка гордовито вийшла до кухні й зачинила за собою двері.

Еміль засяяв.

— Жінки — то таке чортове зілля, що... — мовив він. — Гм!.. Ха-ха!.. І ти навіть не знаєш, як будеш далі жити? Тобі треба знайти щось таке, як у мене. Ха-ха! Віллу без боргів, гармонію, мотоцикл, а скоро буде ще й коляска... Гм! І ти ніколи не заглядав до діда? Ні, звичайно, ні. Хіба то була б для нього радість?

Жінки не було поблизу, і Еміль знову став такий, як завжди — бравий хвалько, що знає, як собі зарадити. Однак йому шкода мене, і він мені співчуває і ніяк не може збагнути, як оце я до такого докотився.

— Але ж ми товариші з дитинства... І хоч моя стара нічого не хоче в тебе купити, — мовив він і поклав десять крон на шафку з дзеркалом у передпокої, — візьми ось десятку. Розумієш, мені ж легше, як тобі. Може, передати дідові привіт, як поїду додому? Сам ти туди краще й не потикайся. Шко-

да, що я тобі хоч трохи не пограв, дуже добра гармонія. І коляска скоро буде, а в неділю можна піти на полювання... треба тобі було показати безшумну рушницю — от уже стріляє!.. Гм... ха-ха!..

Знадвору на східцях почулися кроки, і до передпокою зайшов старий циган. Я, затинаючись, пояснив, що це мій господар. Еміль страшенно здивувався. Старий циган був відразний на вигляд — патлатий, у брудному одязі, — і я цього разу посоромився його. Еміль нагадав мені про десятку, та я відмахнувся від нього, швидко зібрав миски та форми і подався до дверей.

Старий ще на мить затримався, потім вийшов слідом за мною до форда, що стояв на вулиці перед ворітьми.

— Ідьмо додому, клята подагра не дає мені жити, нема вже ніякого терпцю, та й все одно в цій чортовій норі люди нічого не купують, — мовив він і вштовхнув мене в машину. — О такій порі треба сидіти дома, доки мине найгірша для ревматизму погода... Якби мороз і холод, то було б краще. А то насилу ноги волочиш.

Він завів мотор, і деренчлива машина покотилася вниз вулицею. Раптом старий засяяв і витяг з кишені гроші.

— Глянь-но, я взяв ту десятку, що її чоловік там у будинку хотів тобі дати, — мовив він. — Коли дають десять крон, то гріх відмовлятися. Забудь ти вже свою трикляту гордість. Гроші є гроші, все одно, звідки вони. От дурень! Не взяти десятки! Такого йолопа ще світ не бачив!

Зустріч з Емілем Релігсом на кілька днів порушила мій спокій і назавжди зруйнувала плани, що їх я довго плекав — колись таки провідати дідуся. Я чудово розумів, що в селі про мене ходить погана слава. Емілеві не треба було перебільшувати, коли він казав, що дідусь не дуже зрадіє, побачивши мене. А тепер йому буде ще важче.

Еміль же не буде мовчати, що бачив мене. Він усім у селі розповість, що я живу з циганами та волоцюгами і навіть, коли ніхто не скаже дідусеві всієї правди, він страждатиме від усіляких натяків.

Такі думки робили мене ще нещаснішим, я проклинав долю, що звела мене з Емілем. Врешті я вирішив покласти всьому край і більше не писати дідові. Йому буде легше, коли я не нагадуватиму про себе. А як люди в селі більше нічого про мене не чутимуть, то поступово й зовсім забудуть.

Це мене трохи заспокоїло, мені стало бай-дуже, як я живу і що мене чекає в майбутньому. Я збочив з своєї дороги в житті. Ну і що з того? Якщо осілі люди, практичні й облудні, не хочуть знати мене, я повинен три-

матися тих, що приймають мене таким, як я є.

Мандрівні цигани, що часом гостювали в моїх господарів, ставились до мене, як до рівного, і відколи подагра прикувала старого до хати, я залюбки горнувся до його родичів, що приїздили до нас. Старий давно розпустив чутку, що я з циганів, «Карлових синів з Уддевалли», і ніхто не ставився до мене вороже й не сумнівався, що старий каже правду.

Пізня осінь — найкраща пора для циганської «комерції», і до старого часто навідувалися гості. Здебільшого вони прямували на ярмарки і часто запрошували й мене з собою.

І тому я цілих два тижні їздив з різними циганами по окрузі — відвідав ярмарки в Бусерюді та Свенюнзі, Варі і Гресторпі, торгуючи мисками, формами на хліб, пісничками та ворожбитськими книгами. Між подорожами я сидів дома в своїй кімнатці, чогось учився, що старий вважав за корисне для мене — лудити, плести батоги, ворожити на гущі з кави, зливати олово, вирізувати дерев'яні ложки, скручувати збивачки і в'язати віники.

У грудні ярмарки кінчалися. Гості більше вже не приїздили, і я лишився сам із старими. Але я вже майже не помічав звичної одноманітності життя. Я віддався лінощам, спокоеві і нічим не журився. Що дужче старим дошкуляла подагра, то більше в хаті панувало безділля.

Ніхто нічого не робив, за винятком найнеобхіднішого. Цілими днями старі сиділи в кухні перед розпаленою плитою, часом лїниво ляялись, нарікали на старечі хвороби, дивилися крізь шибку на сірий світ. Я носив воду та дрова і ходив з дорученнями до крамниці. Більше ніщо мене не обходило. І що буде потім, що я робитиму, як скінчиться зима, мене теж анітрохи не турбувало. Може, я залишусь тут, а може, помандрую далі. Мене пройняла млявість, і з найбільшою охотою я йшов до комірчини й лягав собі на канапу. Писання я викинув з голови і більше не питав на пошті листів од діда. Ніякі мрії про дівчину й власну домівку більше не обсідали мене.

Відмовитися від усього, опустити руки — і край.

Однак попри все це було одне, що порушувало мій спокій і часто навіть мучило мене. Життя в циганів не тільки зробило мене тупим і байдужим, воно дало мені привід соромитися людей, і це почуття довго не покидало мене. Серед своїх господарів та їхніх гостей я почувався добре, але став боятися звичайних селян, і коли повз садибу йшов хтось із них, я відразу ховався.

Для мене стало мукою ходити до крамниці, і я завжди зволікав з цим. Та раніше чи пізніше, а йти доводилось.

Старий гримав на мене, а стара брала на глум, коли треба було йти до крамниці, і я врешті біг туди стрімголов. Циган називав мене полохливим зайцем, а циганка казала, що зроду не бачила ще такого несусвітнього ледаря, як я. Чого я боюся носа виткнути з хати? Не личить шляхетному паничеві жити в циганській хижі, га? Я завжди був гонористий, це стара одразу помітила, хай мені буде відомо, але що я таке неймовірне ледащо, вона ніколи й не думала.

— Бідолашний запишайло, — казала вона. — Хочеш сердешний скочити вище за себе. А вищим, ніж є, ніхто ніколи не стане. Це все через те, що ти письменний, так і знай. Я завжди кажу: грамота веде до гордощів і до біди.

Тоді старий не витримував. Буде там пащекувати якась стара баба, що навіть не вміє написати своє власне ім'я! Той, хто вміє читати літери й знає цифри, думає інакше.

— Ти дурна, як ступа, стара, — казав він, сварячись на жінку. — Пришелепувата ослиця. І це тобі я віддав молодість, мучився з тобою цілих п'ятдесят років. Хоч ти таки правду кажеш, у хлопця забагато гонору, що є, те є. Навіть боїться піти до крамниці. Отак тепер молодь — пихата, невдячна...

Я знизував плечима і не звертав уваги на їхні слова. Говорити з ними про це була марна річ. Тому я врешті збирався і вирушав до крамниці. Йти було далеченько. Дорога вела через торф'яне болото повз кілька убогих садиб. Щоразу, як я йшов повз них, з вікон визирали цікаві обличчя. Отже, люди там говорили про мене. Цигани і бродяги — одне кодрло, ледарі, ні на що не здатні, як тільки ходити й напускати туману.

Крамниця містилася в будинку поблизу церкви та школи, і я щоразу пересилював себе, перш ніж зайти всередину. Здебільшого там було багато людей. Вони розступалися і скося позирали на мене. За прилавком стояв пузатий крамар з ярмулкою на голові та олівцем за вухом, що до всіх, окрім найбагатіших господарів села, ставився зарозуміло й зневажливо.

Йому допомагала молода вродлива дівчина, і її я особливо соромився. Вона мала темні гарні очі, що однаково ласкаво дивилися на всіх, навіть на мене. Я знав, що по червонію, як тільки вона гляне на мене. Коли б я був тутешній, то заговорив би до неї. А так усе те ні до чого. Навіть якби дівчина, про яку я іноді мріяв, і не зняла мене на глум, коли б я запросив її на побачення, все одно нічого б з того не вийшло.

Якби виявилось, що вона хоч щось має з

таким, як я, крамар вигнав би її. А я не хотів, щоб вона через мене терпіла.

Дівчина дивилась на мене спідлоба і, пильнуючи свого діла, пасла мене поглядом. Це зігрівало мене, але водночас і збільшувало мою тугу.

Дорогою до крамниці і назад я думав про дівчину, що стояла за прилавком. Вона єдина могла вивести мене з отупіння. Круг неї я міг снувати які завгодно мрії.

Якось, вертаючись із крамниці, я знову відчув потребу взятися до пера, хоч і зарікся писати. Але цього разу я повинен створити щось гарне про кохання, надії і вірність, таке, що сподобалося б дівчині з крамниці. Прийшовши додому, я подався до своєї комірчини, дістав папір та ручку й заходився писати. Всі подальші дні я списував сторінку по сторінці банальними словами, які пам'ятав із книжок, що читав у шкільній бібліотеці, коли ще жив у діда.

— Що за чортovinня? — спитав одного дня старий циган. — Що це таке? Ти пишеш? З дияволом злигався? Може, ти не справжній безробітний? І тільки збрехав мені, га? Що це ти там у біса робиш, хлопче? Невже ти сам усе це понаписував?

Він несподівано зайшов до моєї кімнатки, коли я сидів за столом й писав, і побачив мою базгранину, розкладену на каналі. Червоніючи, я підвівся, зібрав докупи аркуші й сердито сказав, що я просто задля розваги пишу з пам'яті історію, яку десь вичитав.

— Треба ж щось робити, — мовив я. — От я й розважаюся. Кажеш, пишу? Так і ти міг би писати. Це не важко.

Старий почухав за вухом і похитав головою.

— Ні, дідька лисого написав би, — одповів він. — А якби й написав, то вийшло б чортзна-що. Хочеться почитати про королів, принцес, панів — все таке пишне, веселе... А читати й писати про життя, яке воно є, про все оте лихо, то не варт і часу гаяти. Ти не пішов би на кухню, га, і не почитав би нам зі старою те, що написав?

Він так просив і, видно, добре занудився, сидючи без діла, що я не зважився відмовитись. Спочатку мені здавалося відразним читати те, що я написав. Але ж старі гадали, що я сам десь його вичитав. Я зібрав папери й пішов за циганом до кухні. Він квапливо засвітив газову лампу і сам уместився поряд із жінкою перед грубою. Я сів до столу й почав читати. Старі слухали дедалі з більшою цікавістю.

— А трясця його матері, та ця історія, що ти її колись вичитав, справді, гарна, — сказав нарешті старий. — Таки гарна. І глянь-но, ти зумів її скласти. Аж повірити важко.

Циганці теж роман сподобався. Обом

кортіло послухати далі. Їхнє жваве зацікавлення підохотило мене, і мені вже самому стала подобатись моя писанина. В романі йшлося про простого хлопця і дівчину значного роду і було повно всіляких зітхань та монологів на зразок: «Якби я тільки мав твоє серце, о, моя кохана, я завоював би весь світ!»

Коли я скінчив читати те, що написав, старі сиділи тихо і тільки задумливо похитували головами.

Нарешті стара озвалась:

— А хлопець, скажу вам, був таки відважний, що звів очі на шляхетну дівчину. Коли це таке було? У наш час? Мабуть, бо колись бідний на таке б не зважився. Ти, старий, правду кажеш, — звернулась вона до цигана, — що тепер молодь пішла настирлива. Але написано гарно і жалісливо, хочеться й це послухати.

Старий теж мав таке бажання, отож я пішов до своєї комірчини писати далі.

Вечір сколихнув мене, я почував радість, навіть щастя. Як на те пішлося, то я, мабуть, таки маю талант, намагався я переконати себе. Я написав дві сторінки, не шкодуючи красивих слів для своїх героїв. Але на більше мене не вистачило.

Банальність стала мені поперек горла; те, що я писав, була тільки фальшива вбогість, яка не мала нічого спільного із справжнім життям.

Проте докінчувати історію я таки мусив, хоч уже й не записував її. Старим так сподобалось слухати, що вони не давали мені спокою. Вечорами, як смеркало, вони витягали мене на кухню, і я розповідав їм далі те, що нібито десь вичитав. Це блазнювання ставало мені дедалі відразніше, а вечори в кухні — все важчі.

Врешті я заявив, що не можу згадати, як далі розвивалися події в романі, але, мені здається, молоді розійшлися. Старі й нарікали, і прохали, аби я тільки розповідав ще. Можна ж таки щось згадати, а їм так приємно сидіти й слухати.

Вони виявилися впертими, і мені довелося вдовольнити їхнє прохання.

Довгі вони, осінні вечори, за вікном або йде дощ, або все вкриває біла паморозь. У плиті потріскують дрова, на сірих дошках підлоги миготять відблиски. На картатому покривалі канапи муркоче кішка. У верхів'ях дерев завиває вітер. На горіщі шкрябають миші. Старі сидять, скоцюрбившись, на стільцях, похитують головами і врочисто слухають, мій голос — втомлений і монотонний.

Часом старі перебивали мене, питали, коли чогось не могли добрати. І знову хотіли одного: слухати далі.

Двоє прикутих подагрою до стільців старих у циганській хаті. Мої перші критики. Моя перша публіка.

Роман страшенно розтягувався, і щовечора я думав, як же мені його врешті скінчити. Спочатку я планував собі, що хлопець з народу вирушить у світ, здобуде свою кохану й заручиться з нею.

Але потім, розповідаючи щовечора далі, я вже загубив слід, по якому думав повести своїх героїв спочатку. Я вплутав героя й героїню в найнеймовірніші ситуації і вже не здатен був довести розповідь до якогось вірогідного кінця.

Щоб здихатися старих і цієї ідіотської «творчості», я зробив так, що герой потонув, а в героїні з жалю розірвалося серце. Старі пошкодували, що роман скінчився. Але проти такого кінця не заперечували. Старий вважав, що цього й слід було чекати. Бідні й багаті ніколи не сходяться. А як і станеться, що бідний хлопець візьме дівчину із значного роду, то добром це не кінчається.

— Я бачив таких двох, і його, і її, — сказав циган. — Тут у селі один наймит одружився з багатиркою... І що з того вийшло? Вже на другий день після весілля він знову став наймитом і досі залишається ним.

Стара вважала, що така доля спіткала б і мого героя. А як мати таку долю, то краще вже вмерти.

— Він хоч вмер з думкою, що дівчина кохає його, — мовила стара. — Йому навіть пощастило... еге ж. Боже, які бувають історії! Але чи це правда, га? Хто його зна... Та все одно цікаво послухати...

Сам я відчув невимовну полегкість, що ці вечірні розповіді скінчилися. Водночас я, на свій подив, помітив, що позбувся сорому і вже не боявся з'явитися поза циганською оселею. Поступово мене знов пройняла байдужість, як і ранньої осені. І дівчина за прилавком уже анітрохи не цікавила мене.

Що спільного мав я з нею чи з іншими людьми в селі? Моя сором'язливість змінилася нахабним зухвальством. Коли я тепер заходив до крамниці, то вже не стояв знічений і несміливий. Селяни аж роти роззявляли, коли я, спершись на прилавок, голосно вимагав, що мені було треба. І дівчина більше не зиркала крадькома на мене.

Та мені було байдуже. Хто вона така? Сільська лялька, яка мене зовсім не цікавила. Хто ці люди, жителі злиденного села? Ніхто. Хай собі дивляться згорда чи як хочуть, мені байдуже.

Серед цих міркувань я дедалі частіше спинався на думці, що, певне, помилився, коли соромився всіх людей; щоправда, серед них були такі, що дивилися на мене згорда, але були й такі, що співчували мені. Та навіть

мені здалося їхнє співчуття? Можливо, де-хто не тільки жалів мене, але й вважав, що я прийнятний та скромний? У всякому разі, своєю теперішньою поведінкою я всіх відвернув од себе. І нехай. Я не вмів підлабузнюватися, запобігати, а показував себе таким, яким був насправді.

Навіть якщо я тішився прихильністю хоч декого з місцевих жителів, то тепер утратив її.

Я байдуже лежав у своїй комірчині. Дні спливали один по одному, такі самі спокійні та сірі. Проте мені хоч не треба було клопотатися шматком хліба.

Що буде в майбутньому і як мені жити далі, — над цим я рідко коли замислювався.

Одного січневого вечора, коли я лежав, наїжачившись, у своїй кімнатці, на подвір'ї заторохкотів віз. Мої господарі, хоч які були хворі, заквапилися до дверей. За якусь хвилину вони повернулися назад до хати. З розмови я збагнув, що з ними був іще якийсь чоловік. Після коротких переговорів, змісту яких я не міг уловити, старий циган гукнув, щоб я зайшов до кухні.

Там, мовляв, приїхав здалеку гість з поклоном до мене.

— Ходи й привітайся, чуєш? Це наш мандрівний чоловік з-під Скари! — крикнув він і постукав у стіну.

Я неохоче підвівся, злий, що мене турбують, і, насупившись, зайшов до кухні. На канапі сидів смаглявий, високий на зріст чоловік у шапці із штучного смушку і довгому, аж до самих п'ят, кожусі. Йому було десь близько тридцяти років. Мені він не сподобався. В нього були хитрі очі, скривлений рот, що надавав його темному, як ніч, обличчю глумливого й лукавого виразу. Придивившись до нього пильніше, я побачив, що в нього заяча губа і від верхньої губи шрам через усю ліву щоку.

На моє привітання чоловік кивнув головою і заявив, що він брат Маріки — циганки, яка сиділа біля мене, коли я очунав після дводенної гарячки у тій порожній хаті.

— Маріка хоче бачити тебе. Одягайся й поїдемо, — владно сказав він. — Швидше ворухись, треба поспішати, бо дорога далека.

Старі цигани переглянулися і зітхнули. Видно було, що відвідувач засмутив і дуже збентежив їх. Стара, що вічно нарікала на щось, тепер сиділа мовчки, а старий тарабанів пальцями по столу і похитував головою.

Гість закуривав цигарку з грубо нарізаного тютюну, і ядучий, аж нудний, дим заклобутився по кухні.

— Маріка хоче, щоб ти приїхав, — сказав

він і закашлявся. — Чортзна-що ти зробив з моєю сестрою. Хоче тебе бачити й край. Усю зиму ти їй з язика не сходиш. Збирайся і поїдемо.

Я вже хотів відповісти щось зухвале — мовляв, сам знаю, що мені робити, і не дозволю собою командувати. Однак благальний погляд старих спинив мене. Вони почали казати, що мені в них уже нічого робити, що вони можуть впоратися й самі — я бачив, що старі не хотіли, щоб я посварився з гостем. Старий так поглядав на мене, немов просив погодитись, і став пишномовно розписувати, яке в мене буде гарне життя в садбі під Скарою.

Він одверто підлещувався до відвідувача, коли запевняв, що я їм більше не потрібен і що буде найкраще, як я не гаючись скочу до кімнатки, зберу свої пожитки, аби швидше можна було вирушити.

Уже пізно, а до Скари світ далекий.

— От напасть. Не думай, що я або стара хочемо здихатись тебе, однак Чорний Мануель такий сатана, що краще тобі поїхати з ним, — сказав він, увійшовши за мною до комірчини, де я складав свою мізерію. — Маріка краща, набагато краща, але Мануель і його мати — суцці дияволи. Ти ж тільки не кажи, що це я тобі наговорив такого... ти й сам, мабуть, скоро переконаєшся.

Я одягся, зв'язав свого вузлика — як звичайно, мої пожитки були небагаті. Швидко попрощавшись із старими, я був готовий у дорогу. Тим часом Мануеля почастували кавою з коньяком. Він пожвавішав, підвищив голос і почав вихвалитися. Старі провели нас аж на подвір'я. Голос у них тремтів, коли вони дякували мені за приємну осінь.

Старий циган признався, що дуже полюбив мене, я став йому ніби сином.

— Якщо повернешся колись сюди, то знай, що ми завжди будемо раді тобі, — мовив він.

Господиня притакнула і погладила мене по щоках:

— Заглянь колись до нас. Пообіцяй, що приїдеш. Нам було так легко з тобою... Ти нас ні в чому не обтяжував.

— Сідай! — звелів Мануель. — Но! Поїхали!

Коли віз заторохтів подвір'ям, він хрипким голосом заспівав:

Вирушає циган у далекі мандри,
Стелеться дорога перед ним...

Вечір видався ясний, на небі мерехтіли зірки, і молодик освітлював нам дорогу. Темні садиби спали, і за весь час ми не стріли жодної підводи. Циганський кінь біг прудко, і Мануелів не доводилось підганяти його. Ми їхали полями, лісами понад пустельними мочарами, і Мануель коротає час

тим, що розповідав всілякі нісенітниці та похвалявся, як йому збувається ворожіння.

Врешті він признався, що забрав мене зовсім не через Маріку, яка нібито тужить за мною. Йому треба помічника в господарстві, і коли він почув, як сестра розповідала про мене, то подумав, що саме такий йому й підійде. Для цього Мануель, повертаючись із Ліммаредського ярмарку, де продав ополоники та дерев'яні ложки, зробив гак і завернув до старих циганів у Шугерадсбюген.

Тепер я знав усю правду.

— Маріка має стільки залицяльників, що їй не треба посилати по когось карету чи бігати за кимось, — сказав він. — Маріці начхати на чоловіків, вони самі не дають їй спокою. Замолоду її обдурих один циркач, покинув їй двоє дітей, і відтоді вона начхала на все. Я лиш так сказав, щоб ти поїхав зі мною... Нам буде добре, от побачиш. Улітку ми виберемось у Норвегію, скуповуватимемо кінський волос, мінятимемо коней і гратимемо в покер... Кінський волос збіса дешевий у Норвегії...

Я щільніше загорнувся в попону, яку Мануель витяг з-поміж мотлоху на возі, і на мене налягла дрімота. Невдовзі я заснув. Коли я прокинувся, уже світало. Мануель сказав, що ми в'їхали до Скари і до дому залишилось десь із півмилі.

Кінь, що стомився за дорогою, протрюхав вулицями Скари і виїхав на шлях, що вів до Лідчепінга. Мануель не спав цілу ніч, і обличчя в нього зблідло, очі почервоніли, а дужі руки мляво тримали віжки.

Від балакучості та бадьорості його не лишилося й сліду, і на мої запитання, чи довго ще нам їхати, він відповідав неохоче й сердито.

— Ось уже й приїхали, зараз завернемо й будемо дома, — врешті сказав він. — Вип'ємо по чашці кави й ляжемо спати. Я так стомився, що мало не падаю.

Ми завернули вбік, і спереду показала убога садиба, оточена з усіх боків густим сосняком, — подвір'я, два голі клени, за ними напіврозвалена халупа, вкрита торфом, маленька, сіра, підперта ззаду двома стовпами. Такої хати я ще зроду не бачив. Поряд стояла маленька стайня, ще не пофарбована, очевидно, збудована торік. На розі хати, над сірою криницею висів на корбі цебер. За колодязем лежала купа дров.

Ми в'їхали на подвір'я. З купи гною злетіло дві сороки, а з відчинених дверей стайні вибігла, боязко нявкаючи, кішка. На грядці чорніла яма з картоплею, а далі, аж під самим лісом, сіріла купа снопів.

— От ми й прибули, — сказав Мануель і спинив коня. — Злазь, хлопче, і почувай себе, як дома. Бачиш стайню? Чудова, еге ж?

Я сам її збудував. Угадай, скільки коштує? Три місяці у Марієстаді.

— Що таке? Три місяці в Марієстаді? — не зрозумів я.

— Авжеж, у Марієстадській тюрмі, — пояснив Мануель. — Я накрив дерева тут в лісі, розумієш? І мене спіймали. Однак стайню я збудував, перш ніж відбувся суд, і вона залишилась. Стайня за три місяці в Марієстаді! Збіса пощастило!

Кішка, нявкаючи, сіла під хатніми дверима, а сороки знову опустилися на купу гною за стайнею. Мануель випряг коня, і ми повели його до стайні. В хаті прокинулися люди, крізь шибку, либонь, з кухні, визирнуло двоє цікавих заспаних дитячих облич. Співав півень, і сокоріли курки. Мануель відчинив ляду на горище, стягнув оберемок сіна і кинув у жолоб. Потім провів рукою по спітнілій конячій спині і солодко позіхнув.

— А тепер ходімо до хати пити каву, — мовив він. — Бо я вже зовсім підупав на силі. От чорт, починаю старіти... охляв після одної-однісінької ночі...

Ми пішли подвір'ям. Мануель позіхав, і кляв далі свою втому. Відчинились двері, і на порозі з'явилася страшна відьма в довгій, аж до п'ят сорокці, в дерев'яних капцях, згорблена, худа, патлата.

— Он бачиш мою матір? Відьма відьмою, сам визнаю, — мовив Мануель. — Але ти не зважай на неї. Бо як не як, а вона моя мати, розумієш? Доброго ранку! Ось кого я привів. Це, — він показав на мене, — мій новий наймит.

Відьма щось буркнула і загорнулася щільніше в сорочку. Вона була беззуба, сліпа на одне око, гостроноса і зморщена. Стара задумливо почухала сухі груди і кинула на мене ворожий погляд. Не важко було збагнути, що я їй — небажаний гість. Однак Мануель не зважав на материну неприязнь. Він поплескав мене по плечу, сказав, що я йому сподобався і що тепер ми підемо до кімнати, де нам ніхто не заважатиме — ані мати, ані Маріка, ані діти.

— Ходімо, нам буде добре. Неси каву, стара! — гукнув він на матір. А мені знову сказав: — Почувай себе, як дома!

Ми зайшли до кімнатки. Вона була маленька, але охайна, чиста й цілком пристойна. З боків попід стінами стояли дерев'яні канапи, під вікном — стіл і два стільці, а біля дверей — пофарбована в голубе шафа. Мануель підсунув до себе ногою стільця, зняв шапку й кожуха. Потім ще раз пожалівся, що нічна їзда стомила його і почав дорікати матері, що вона так довго вовтузиться.

Він громовим голосом заявив, що, на решті, таки справді дома і дасть лад у гос-

подарстві. Жінки не вміють хазяйнувати, і я добре зробив, що поїхав з ним.

— Як там кава? Твій син голодний! — гукнув він до кухні. — Стайня за три місяці в Марієстаді — мені з біса пощастило! Знаєш, що я надумав? Ух, чорт! Ми підемо до лісу, накрадемо дерева і збудуємо хату... За це я дістану не більше, ніж півроку, якщо попадуся. Тобі ж не буде нічого або засудять умовно. Хата за півроку тюрми — та це ж чудово!

— А не зважай ти на неї, — мовив Мануель, коли мати, так само вороже позираючи на мене, принесла каву. — Вона страшенно скупа. Ти бачиш, у неї лиш одне око? Вона має й друге, емальове, але не вставляє його щодня, щоб не зношувалося, а прикрашається тільки тоді, як іде до міста. Киш звідси! Ми будемо спати! — крикнув він, коли хлопчик і дівчинка років п'яти-шести зазирнули в двері. — Підніми лишень віко канапи, там повно соломи, залазь у неї й спи, — вів далі він. — Мабуть, Маріки немає вдома, а то вона прийшла б привітатися. Вона така сама відьма, як і її мати, але щира... Півроку тюрми за хату... ха-ха-ха!

Він висьорбав каву, ум'яв два шматки хліба з маслом і, вергаючи прокльони, зняв з канапи віко. Я роздягся і заліз у солому. Мануель ще говорив про всяку всячину, про матір, Маріку, дітей, про те, як ми разом крестимем дерево.

Врешті він затих, і невдовзі я теж заснув — глибоко й міцно.

Коли я прокинувся, в кімнатці стояв напівморок, а над верхівками дерев за городом викочувався місяць. Мануель не спав, а лежав, втупившись у стелю. Він одразу заговорив про дерево та про будівництво і заявив, що завтра ж ми й почнемо.

Я не мав бажання встрявати через Мануеля в біду і поклав собі піти звідси. Хай він краде скільки влізе, але я тут не залишуся.

— Я повісив твій кращий костюм до шафи на кухні, він тобі не знадобиться в лісі, а тільки може порватися, — вів далі Мануель. — Ти ж не боїшся, га? Нема чого. Тебе засудять умовно, а то ж дурниця...

З невеселими думками про своє майбутнє прокинувся я другого ранку. Злодійство, тюрма, жорстока жебрацька доля. Проте Мануель ані словом не згадував про ліс. Він сидів на канапі, злостився, нарікав, що й досі погано себе почуває. Згодом я переконався, що він завжди мав повно всяких планів, які йому було лінки виконувати. Як же все-таки вийшло, що він наносив дерева і збудував стайню, я так і не дізнався. За весь час, доки я жив у нього, він більше не згадував про хату.

Натомість він почав стругати ополоники й ложки — буденна й одноманітна робота, зате законна, дозволена й пристойна, робота,

якої я легко навчився. За майстерню нам правила кімнатка, а сухого вільхового дерева було повно на горищі в стайні. Коли почнуться весняні ярмарки, Мануель навантажить товаром воза і вирушить торгувати. Він знав більшість ярмарків, знав, де й коли який буває.

Очевидно, ярмарки були його пристрастю, і він залюбки розповідав про них. Бійка, горілка, гра в карти, зустрічі з різними людьми. Мандруючи по ярмарках, Мануель забував про свою повсякденну, як він твердив, самотність. Він намагався переконати мене, що я конче повинен поїхати з ним, веломовно обіцяючи всілякі розваги, яких я тільки забажаю.

— На біса тобі здалась та Маріка, — казав він. — Їдь зі мною, і ти матимеш усе, що забажаєш. Така жінка, як Маріка, тьху! То суцця відьма, попереджаю тебе...

Маріка вернулась через два дні після того, як ми з Мануелем приїхали, проте я рідко бачив її. Усе-таки її прихід вніс якусь полегкість до хати, і я почував себе більш-менш вдоволеним. Дітей я привернув до себе з першого ж дня. А на буркотливу стару відьму, Мануелеву матір, яка відверто показувала, що вважає мене за непотрібний тягар, я зовсім не зважав.

Мануель мав три книжки, сховані в шафі. Я випадково знайшов їх там і почав читати. Це були «Люди безодні» та «Білий зуб» Джека Лондона і «20 000 лье під водою» Жюля Верна. Як тільки мені випадала вільна хвилина, я кидався до книг. Я й далі був байдужий до всього, лінивий і відкручувався від роботи, як тільки міг. Стара циганка завжди лаялась, що я ледащо і ненажера. Проте Мануель брав мене на захист, велів їй мовчати, і я був вдячний йому за це. Я поклав собі жити трутнем і ставитись до всього легковажно. Я волів за краще лежати в комірчині на канапі й читати.

Книги давали мені забуття і збуджували уяву. «Люди безодні» зворушили мене своїм реалізмом, але спочатку не дуже сподобались. Так само, як і в «Знедолених», у книзі йшлося про цілком чуже мені середовище, тож я не міг співставити себе з її героями. «Білий зуб» була чудова повість, проте розтягнута, а «20 000 лье під водою» — чиста фантазія, яка нічого не говорила моєму серцю.

Я нічого не знав про Жюля Верна; про Джека Лондона я лише інколи читав якісь згадки в журналах. Тепер я раз по раз повертався до цих книг, і вони мені дедалі більше подобались. Мануель глузливо спитав мене, чи не хочу я бува вивчити їх напам'ять. Він не знав, звідки в нього взяли ці книги, і ніколи в них не заглядав.

Але він сказав, що залюбки послушав би,

А. Цорн. Цигани.

якби я щось почитав у голос. Через кілька сторінок Мануель зауважив, що, певне, в житті не буває такого чортovinня. Але все-таки книжка його захопила.

— Читай ще, — попросив він, коли я скінчив. — А хай тобі чорт, почитай ще хоч трохи...

Взагалі ж тут було не таке тихе життя, як у старих циганів у Шугерадсбюгдені. Садиба лежала на узбіччі шосейної дороги, до того ж, у цій місцевості мешкало багато циганів. Дуже часто приїздили мандрівні родичі Мануеля й зупинялись відпочити в нього. Одні прибували самі, інші — цілою сім'єю, і тоді в хаті було тісно й гомінко.

Мануель невдоволено бурчав, коли бачив, що з дороги завертає якийсь родич. Він був великий страхополох і завжди боявся, щоб гості не взяли його на глум. Коли ми були самі, він ходив веселий, ступав розмашисто, покрикував на матір, на дітей, глузував з Маріки, намагався приголомшити мене вигаданими розповідями про всі ті криваві бійки, в яких він брав участь.

Та коли з'являвся гість, Мануель миттю зникав з хати й залазив на сінник. Аж як гості від'їздили, він заходив до кімнати й починав лаяти матір за гостинність, а Ма-

ріку лаяв за її легковажне й розпусне життя.

— На чортових баб треба наганяти страху, щоб вони не сіли тобі на голову, не забудь про це, як матимеш жінку. Попустиш раз, і все пропало. Щоб я піддався якійсь бабі — та ніколи такого не буде...

Маріка на противагу Мануелеві була лагідна, щира, але завжди сумна і вічно співала журливих пісень. Вона часто відлучалася з дому, і бувало, що й по кілька днів не приходила. Поверталась вона мовчазна, стомлена й виснажена. В такі дні вона накидалась на роботу: шкребла підлогу, прала білизну, носила дрова, збивала сінники. Мати допікала їй образливими словами і всілякими натяками на її поведінку. А Мануель кричав, що тримає у себе в хаті повію.

Маріка ніколи й словом не озивалася на ту лайку, а мовчки й стомлено робила своє діло. Через кілька днів вона починала співати й розповідати, що чула від родичів і знайомих. До мене вона ставилась приязно й послужливо, але не більше. Я не міг її збагнути.

З усього було видно, що поведінка Маріки далеко не бездоганна, і Мануель, певне, не дуже перебільшував, коли називав її повією. Та все одно мені вона чомусь здавалась чистою і морально здоровою. Маріка не терпіла всяких двозначних історій, що їх любили розповідати гості, і як вони вкладалися спати, пильно стежила, щоб між ними не було ніяких інтимностей.

Двічі я заставав її заплакану. Обидва рази вона тримала на колінах дітей, пригортала їх до себе і гірко ридала.

Я питав, що з нею.

— Нічого, нічого, дякую, що ти турбуєшся про мене, — казала вона.

Часом додому навідувався батько, бродячий годинникар, маленький тихий дідок років сімдесяти, лисий, з дитячим обличчям і несміливими очима. Ніхто, крім дітей, не радів його появі. Стара циганка мовчала, Маріка співала своїх пісень, Мануель вихвалявся, погрожував батькам, лаявся, кляв усіх і не приховував своєї зневаги до старого.

— Той старий шкарбан, — казав Мануель про нього, — справжня лемішка, він ніколи не був мужчиною.

Старий теж уперто мовчав, як і його жінка, і не зважав на те, що його неприязно зустрічають. Удень він вештався по лісі, а вечорами сидів перед плитою в кухні, усміхався, знизував плечима і дивився на вогонь або на дітей, що горнулися до нього. У скринці з годинникарським причандаллям завжди було щось смачне — пакуночок карамельок, льодяників або родзинок, якими він пригощав малечу.

Діти страшенно любили його і були, ма-

буть, єдиною його втіхою. Від гостей я чув, що старий походить з міщан-ремісників. Одруження з циганкою перевернуло все його життя. Жінка замолоду була легковажна і, певне, мала багато любовних пригод. Чоловік брав її невірність близько до серця і помалу занехаяв годинникарську майстерню, яку був відкрив, коли одружився.

Тепер він жив сам, його рід давно відцурався від нього, а жінчин ніколи не хотів визнати за свого.

Додому старий навідувався ненадовго: не більше, як на дві доби. До мене він і словом не озивався, але як приходив чи йшов собі, то приязно кивав головою і, здавалось, не дивувався, що заставав мене там.

Діти завжди плакали, як він ішов. Зате стара циганка, Маріка й Мануель тільки раділи, що збувалися його.

Щосуботи Мануель виряджався до міста, і мені доводилось іти з ним. Хоч я там не мав чого робити, але все одно йшов. Крім цих днів, я рідко кидав садибу. Я ставав дедалі байдужіший до свого майбутнього, не мав ні до чого потягу і вважав, що життя добре й таке, як воно є.

— Причепурись та підемо до міста, не сидіти ж нам вічно дома, — наказував Мануель. — Одягайся. Де ти там!? — кричав він матері. — Не можеш швидко вставити те своє око, щоб нас не затримувати? Я не буду чекати!

Здебільшого стара йшла разом з нами. Мануель лаявся, командував і давав їй поради на день. Стара стріпувала головою і бурмотіла, що хай він залишить ті поради для себе. До жєбрів вона була спритна, як ніхто — метка, хитра і жадібна. В місті вона невтомно ходила від крамниці до крамниці і, хоч би куди зайшла, всюди їй щось перепало. Кістка від різника, шматок м'яса, хліб, обрізки ковбаси, покришене печиво, вишкребки паштету, кава, цукор, борошно, риб'яча голова кішці чи цукерки дітям.

Мануель просторікував, аж поки ми доходили до Рогатки. А тоді наставало його свято:

— Ти сьогодні, мамо, добре проси, чуєш? — казав він. — Твій син голодний, і йому треба чогось такого, що додало б мозку в кості. Може, тобі пощастить напросити всього так багато, що ми ввечері влаштуємо справжній бенкет, га?

Сам Мануель твердив, що гордує жебрацтвом і вважає за негідне себе марнувати на нього той день, коли він виривається з дому. І взагалі, дбати, щоб на столі була їжа, — то жіноча справа, і він не раз нагадував мені, щоб я не забував цього, як зустріну жінку, котра мені сподобається. А то

ще сяде тобі на голову і зробить з тебе ганчірку — і жінка, і, можливо, майбутні діти.

Мануель усе хвалився, що ніколи не цікавився жінками. Тому він такий і є. Вільний чоловік, який може робити, що йому заманеться. Однак хай мати пильнує, щоб мала повний мішок, коли ми зустрінемось.

В суботу в Скарі був базар, і туди наїздило повно селян. Шосе кишіло возами, велосипедистами, перехожими. Мануель ішов перевальцем, засунувши руки глибоко в кишені і високо піднявши плечі. За ним дріботіла стара циганка — худя, маленька, але моторна. А ззаду вже ступав я. Мануель ще не віддав мені святкового костюма, і я був обірваний, зарослий, брудний і занехаяний.

Після того, як ми перед Рогаткою розлучалися з старою, Мануель завжди прямував на базар. На базарі йому часто траплялися родичі — тоді він цідив крізь зуби прокльони. Як і в себе дома, Мануель на ярмарку не дуже любив зустрічатися з іншими циганами і швидко відходив од них. Широко ступаючи і просторікуючи, він ходив у натовпі й голосно вітався з кожним поліцаєм, на якого тільки натрапляв. І щоразу нагадував мені, коли ми були в місті, що нам можна не боятися поліції. Ні тут, ні в околицьніх селах — і все завдяки Маріці.

— Маріка спала з кожним міським лягавим і ленсманом в Аксевалі, — казав Мануель. — Тому я й не боюся жодного з них. Ні, не боюся. Марічин брат може робити, що хоче. Лягаві нічого не скажуть. Ти думаєш, моя мати могла б отак ходити й жебрати в місті, якби вона не була Марічиною матір'ю? А тепер щось вип'ємо. Мені зовсім пересохло в горлі за дорогу. Та й ногам треба спочити. Ходімо, я пригощаю...

Він засовував руку до кишені куртки й бряжчав мідяками, які щоразу, коли ми збиралися до міста, витягав з потаємних сховків у комірчині. Удома Мануель завжди скаржився, що не має жодного ере навіть на тютюн, і мати всім постачала його. Однак у місті він ніколи не був без грошей. Ми заходили до пивниці коло базару, і Мануель замовляв Аксевальського пива. Не Шведського, чи Люкгольмського, чи Пріпенського, а справжнього Аксевальського. Чи воничують? Отож-то, сто чортів їхній мамі...

Мануель розходився, нахвалявся, що нікому не дасть попуску; аж ось до пивниці з'являвся хтось із його родичів. Тоді він злякано замовкав і забивався десь у закуток. Коли цигани виходили, він знову розгулювався. Ух, сатанинське кодро, він їм покаже! Та його погрозливі слова ні на кого не діяли. Міцні, середнього віку жінки, що обслуговували пивницю, та й більшість гостей зна-

ли Мануеля, і ніхто не зважав на його вихватки.

Мануель, просторікуючи, випивав два кухлі пива і цього було досить, щоб голова йому пішла обертом. Він тоді підводився і горлав, що тепер усі мешканці Скари і всі селяни-зłodії з навколишніх сіл полетять під три чорти, бо в місто приїхали мандрівні люди... Ух! І кожному, хто навернеться йому на очі, дістанеться як слід.

Врешті підходили офіціантки і виштовхували його. На те, що він пручався й кричав, ніхто не зважав. Офіціантки, видно, були вправні і неабиякої сили, бо Мануель борсався й просився, коли вони, схопивши його за комір, випихали в двері.

На вулиці він знову починав своєї і клявся, що зрівняє пивницю з землею. Мене він називав тварюкою за те, що я не втручався й не допомагав йому повиганяти всіх з приміщення. Та, врешті, на мене нічого й розраховувати, адже я не з мандрівних людей.

— Ходім тепер поглянемо, що робиться на базарі, — казав він. — Ходім, побачиш, що зараз буде, коли тільки насмілиться хтось виступити проти мене.

Мануелева бравада звичайно не йшла далі уханья й крику. Проте двічі я таки бачив, як він виконав свої погрози — і то в найганебніший спосіб.

Один раз він помстився широкоплечому селянинові з Гангелеса, з яким був у сварці і який колись надухопелив його. Мануель якось побачив свого ворога серед базарного натовпу і відразу накинувся на нього. Селянин стояв до нас спиною і не сподівався нападу. Мануель схопив віжки, що лежали на возі за чоловіком і луснув його ззаду по голові товстим залізним кільцем. Селянин застогнав і повалився на землю.

— Він, певне, зомлів, — звернувся Мануель до людей, що стояли навколо. — Догляньте його. — І, ухваючи, пішов своєю дорогою.

Вдруге Мануель зчепився з парубком, на якого теж мав зуб. Та цього разу йому повелосся гірше. Він теж підкрався до своєї жертви ззаду. Та раптом парубок обернувся. Наступної миті дужий кулак влучив Мануеля в підборіддя. Мануель заревів, і його крик перекрив іржання коней, людський гомін, вереск свиней, мукання корів на базарі.

Геть закривавлений, він хутко, як заєць, чкурнув від небезпечного супротивника, гірко дорікаючи мені, що я не допоміг йому. Та хай той парубок почекає. Він своє неодмінно дістане.

— Я колись прийду і вб'ю його, чуєте, мамо? — казав Мануель, коли ми, повертаючись додому, зустріли біля роздоріжжя стару циганку. — Уб'ю, хай навіть доведеться цілий вік сидіти в тюрмі. Гляньте, мамо, що

зробили з вашим сином. Це той негідник таке вчинив...

Мати почала голосно жаліти його, і він слухав з великим задоволенням. Страшений егоїст, він багато де в чому скидався на розбещену дитину. Повернувшись додому з міста, Мануель сідав у кухні до столу і стривожено стежив за шматками, що їх мати витягала з торби. Часто він невдоволено дорікав матері, що вона нажебрала мало харчів. Сердито примовляючи, він водночас жадібно запихав у рот шматки м'яса, ковбасу, недоїдки пирогів, хліб, і його обличчя сяяло від задоволення.

Коли сестрині діти пробували взяти щось собі або мати простягала свої схожі на пазури пальці, щоб укинути якийсь шматок до рота, Мануель перестережливо гарчав.

— А трясця вашій матері! Не можете почекаати? Знаєте порядок за столом, тож дотримуйтеся його.

Мати й діти боязко відсувалися; Мануель реготав і жер далі. Він один самочинно правував тут, а всі інші повинні були коритися йому.

Аж тоді, як Мануель наїдався так, що мало не лускав, він дозволяв матері й дітям підійти до столу. Мені в такі вечори він не казав ні слова, а на Маріку, як вона була дома, лиш покрикував і обзивав її всякими прізвиськами.

Врешті він підводився з-за столу, потягувався і позіхав. Потім брав з ліжка подушку, кидав її на виляючий ганчірняний килимок і лягав на підлогу.

— Ох-ох-ох, — стогнав він, — От і минув ще один день. І ця неділя пішла до дідька. Добре, що скоро весна...

Неділі для Мануеля були святом, а для нас — звичайним буденним днем.

Проте раз на місяць ми всі мали свято. Кожного першого числа Маріка йшла до управління по забезпеченню бідних і діставала допомогою на дітей. Тоді Мануель був у найкращому гуморі, а стара — ласкава та усміхнена.

Рано-вранці Маріка збиралася, милася, старанно чесала коси і одягала найкращу сукню. Вона довго видивлялася у дзеркало, що висіло на стіні в кухні. Мануелеві уривався терпець, і він кричав, щоб вона перестала вже викаблучуватися.

— Та йди вже, щоб швидше вернулась, — казав він. — Ти й так гарна. Удень же ти не ляжеш у постіль з головою управління. Не буде як, інакше ви б лягли, сто чортів вашій мамі!

Стара також підганяла Маріку. Діти сиділи й дивились на матір блискучими очима — вони теж хотіли, щоб мати швидше повернулася. Весь час, поки Маріки не було, діти вибігали надвір, напружено видивлялися на

дорогу і жваво обговорювали, що мати їм може принести з міста. Стара висипала з кофейника гущу, поралась у кухні і чекала так само нетерпляче, як і діти. Мануель лежав на канапі, дивився в стелю і кляв сестру, — Маріка негідниця, тьопаеться десь і не думає повертатися додому. Всі жінки такі, він давно це знає.

— Жінки — то справжні відьми, що тільки дратують чоловіків, — казав він. — Геть з розуму зводять, сатанинське насіння. Пам'ятай про це, якщо колись злигаєшся з жінкою. Переспати з нею можна, але потім тримайся від неї якнайдалі і будь обачним.

Я сонно лежав на канапі і лінувався навіть відповісти йому. Тепер я зрідка озивався на Мануелеві звертання. Але Маріку я теж чекав. Справді чекав. За той час, який я прожив з циганами, я став цілком схожий на них.

Врешті знадвору долинав гомін. Мануель і я блискавично схоплювалися на ноги, стара теж вибігала з хати. Подвір'ям йшла Маріка, усміхаючись до дітей, які щебетали і підстрибували навколо.

— Що ти нам даси? Що ти купила? Покажи! Покажи, чуєш! — не вгавали діти.

Маріка сміялась, потішена тим нетерпінням. Я ніколи не бачив її такою радісною, як у дні, коли вона одержувала гроші і могла справити нам свято.

— От чорт, як же ти забарилась, — казав Мануель, як завжди злий і насуплений. — Тут лежиш і ніяк не можеш дочекатися. Ти таки й не думала поспішати, скажу я тобі.

Маріка відповідала, що вона спішила, як тільки могла, і ми всі заходили до кухні. Стара витрушувала Марічині торби й пакунки. У них було багато ласощів, а на дні щоразу лежала літрова пляшка горілки. Мануель відкашлювався, скалив зуби і ставав напрочуд покірний сестрі.

— Ух, Маріко, та ти ж просто золото, — казав він. — Таки правда, і діти золото. Якби ти лиш мала їх більше, га? Було б набагато краще. Ти про це не думала? Хлиснемо раз, га? Мені так пересохло в горлі і щось морозить. Тільки ледь-ледь, га, Маріко? Можна покуштувати?

Стара вже йшла до буфету, Мануель не повинен чекати. Коли він вже тримав у руці штопор, його нападала звична чванькуватість. Один ковток — еге ж, зараз він хильне цього зілля. Такого, що й зігріє і в горлі подере, і змусить забути все лихо, всі кривди на цьому світі.

Маріка сідала на канапу, брала до себе дітей — вона завжди так робила, коли поверталася з грошима з міста, — і спокійно витягала все те, що накупила їм — пакуночки з ласощами, дешеві цяцьки. Стара задоволено варила каву й смажила котлети. Ко-

ли в будень вона, як і Мануель, здебільшого ображала дочку, називаючи повією й негідницею, то в такі дні була з нею лагідною і зустрічала зичливо, майже з повагою.

Сьогодні, завдяки розпусному життю її дочки, справляли в хаті бенкет. Стара усміхалася й потирала руки, пильнуючи сковороду з м'ясом та каструлю з картоплею. Мануель, що вже встиг пережилити кілька чарок, гримав на матір, мовляв, надто довго та вовтузиться й ніколи не може вчасно приготувати страву.

Врешті вона ставила все на стіл, і ми сідали їсти. В такі дні я міг не боятися ворожих поглядів старої і явних натяків на те, що вона вважає мене за ненажеру й ледаря і за непотрібний тягар для себе. Маріка не пригощалася з нами. Вона садовила дітей пильнувала, аби їм перепало всього, що стояло на столі, і знову верталася на канапу. Горілки вона теж не брала до рота; стара ж була страшенно ласа до неї. Мануель з матір'ю пили й закусували, і Мануель насміхався з мене, що я не пристаю до них. Чоловік, який не п'є горілки, — то баба й гнида, хоч краще — йому з матір'ю більше залишиться.

Діти їли, скільки могли. Мануель вихвалявся й кричав. Стара теж підвищувала голос і в кухні ставало гамірно.

— Цитьте, он чуєте? — казала Маріка. — Щось тупцює надворі. Хтось наче прийшов. Може, гість?

Мануель затихав, робився сумирний, як ягня, і боязко тікав од столу. Стара циганка поспішала до сіней, потім, бурмочучи, верталася назад. Надворі не було ані жигої душі. Мануель полегшено зітхав і знову сідав на стілець. Маріка скидала на мене оком і сміялася.

— Дивно, — казала вона. — А мені здалося, наче хтось іде. Ну й добре, що нікого немає, можемо спокійно бенкетувати далі.

Мануель відказував, що він на те й мужчина, щоб оберігати спокій у хаті, і вирядить до бісового батька кожного, хто поткнеться до них цього вечора. Він був уже п'яний, клював носом і мимрив щось нерозбірливе. Стара теж упивалася; руки її безсило опускалися на стіл, і вона сиділа, скоцюрбившись на стільці, ніби купа сірого лахміття. Здебільшого вона мовчала, але часом починала вимахувати руками й бурмотити слова, яких я ніколи не міг збагнути.

Мануель хилився й засинав, поклавши голову на застелений старенькою клейонкою стіл. Потім засинали діти. Маріка стягала покривало з ліжка, роздягала дітей і клала в постіль. Тоді підходила до дзеркала, пудрилася й поправляла волосся.

— Я вийду ненадовго. Тільки на хвильку. Зараз повернуся.

Вона кивала мені і йшла. Я знав, що та «хвилька» може тривати і день, і два. Після такого щомісячного бенкету вона завжди зникала і могла довго не повертатися. Я сидів за столом, і мене огортав смертельний сум. Діти спали. Мануель хропів. Стара сиділа, безсило обвиснувши на стільці. Врешті я підводився і виходив. Десь опівночі Мануель мав прокинутись і, похитуючись, ввалитися до комірчини. А стара залишиться скніти над столом цілу ніч.

Крізь плавучі хмари визирали зірки. Я йшов подвір'ям, обминав стайню і виходив на город. Ішов навмання, намагаючись усвідомити своє становище, — просто йшов і все. Чи довго я витримаю?

Мені треба було рухатися.

Я йшов далі, обходив город і не мав ніякої охоти повертатися до хати.

В половині березня прийшла весна.

Теплі дні і ночі. Ртуть у термометрі під хатою тільки коли-не-коли опускалася нижче нуля. Набубнявілі пуп'янки підбілу і волохаті котики на лозах. Ключі диких гусей і нячання котів.

Сніг майже розтанув, і в лісових балках утворилися маленькі блискучі озерця. Фіалки розстелили свої зелені килимки під вільхами біля пагорка за хатою. Ворони та сойки кружляли, шукаючи місця на гнізда. Ранками мене будили дроздові пісні в заростях ялівцю на лузі за стайнею.

Мануель казав, що такої ранньої весни в них давно не було.

— От чорт, скоро настане літо, ото буде радість, — говорив він. — Літо... Норвегія... ех, і дешевий же там кінський волос, ти б ніколи не повірив. Незабаром у Варі буде ярмарок, і я поїду туди. Як збіса швидко летить час. Не стямишся, як настане й липень... І робишся вже старий. Гай-гай, як збігають роки...

Теплі вітри. Зливи. Уже минули перші громилиці, що вигнали з землі мерзлоту. Все зробилося вологе, насичене водою, брудне, але ночами підсихало, і вода в канавах спадала.

Рання весна, довге літо, а яка буде осінь і зима — ще рано думати.

Мануель готувався до ярмаркових подорожей і водночас заявив, що влітку посправжньому візьметься за хату. Маріка й діти здебільшого проводили дні в лісі, і стара залишалася у хаті сама. За зиму вона схудла і вже не була така в'їдлива й зла, стала говірливіша і шукала, з ким би побалакати. Часто стара вирушала до міста, навіть серед тижня, і почала жаліти свого чо-

ловіка. Вона дедалі частіше згадувала минуле й інколи розповідала випадки з своєї молодості. За її словами я відчував каяття і розумів, що вона не дуже вдоволена своїм життям.

А я почав думати про те, щоб попроситися й піти звідси. Мене посів неспокій і туга, я став погано спати. Мануель вважав, що взимку я розледачів і мусить минути якийсь час, доки я знову втягнуся. Сам він був у найкращій формі і завжди мав якесь діло рукам.

О такій порі року йому багато дечого треба було зробити. Переглянути упряж, пофарбувати воза та змастити колеса. Ложки й ополоники запакувати в ящики із стружками, що стояли на горищі в стайні. До того ж він почав плести на продаж батоги і взагалі став раптом дбати про господу і про сім'ю. Слід було попідбивати черевики дітям, перш ніж він поїде, і навитягати з ями картоплі, щоб кільчилася. Та й город скопати треба комусь і дров наносити з лісу. Мануель порався з ранку до вечора.

— Поїдеш зі мною на ярмарок, а на початку травня вернемось додому, — казав він. — Потім ще виберемося в Норвегію, гратимемо в покер і скуповуватимемо кінський волос... ти не повіриш, який він там дешевий. Ні, ти навіть уявити собі не можеш...

Він був повний сподівань і радів, як дитина, майбутнім звабленим ярмарковим пригодам. Від зимового невдоволення й хвалькуватості не лишилося й сліду. Мануель не лаяв дітей, не казав лихого слова сестрі, а в його ставленні до матері часом були проблиски такої ніжності, якої я від нього аж ніяк не сподівався. Він почав також трохи більше дбати про себе: підстригся, не лінувався щодня голитися. До мене він ставився з тією самою галасливою сердечністю, що й у перші дні, коли я тільки приїхав, і без кінця розписував мені, яке в нас буде веселе літо, скільки всіляких розваг нас чекає. На його щедру балаканину я відповідав ухильно, твердо поклавши собі піти звідси геть, і тепер мене вже не лякала думка, що доведеться красти дерево. Я знав: то все тільки пусті балачки, і не вірив у будівництво. З мене було вже досить такого життя, як останні півроку, весна збудила мене. Я мусив піти геть, і почував, що в мені наростає непереборний потяг до чогось нового. За мною залишилися згаїні марно півроку, і цього було доволі.

Під деревами полискував мох, дрібні пташки пурхали між купинами та кущами ялівцю. Тієї ранньої весни я багато ходив по лісі, що оточував садibu, але не відчував, як колись, цілющої втіхи від прогулянок. Я йшов, слухав, як дзюрчав струмок,

милувався зеленню, що прокидалася зі сну, однак мене ніколи не покидала журба: що робити далі? Я безробітний волоцюга — це так, але хіба я не молодий і не маю попередити цілого життя? Навіть коли світ жорсткий і коли я ні на що не здатний, все одно я тримаю життя у своїх руках і від мене залежить, як повернеться моє майбутнє.

Восени та взимку я вдовольнявся тим, що випало на мою долю, і думав, що примирився з цим назавжди. Однак я помилявся. Я мусив іти до чогось нового, все одно до чого, хай навіть воно буде гірке й нестерпне, — але я мусив зламати пута, які так довго зв'язували мене. Якщо я залишусь чи поїду з Мануелем, то більше ніколи не буду вільний. Я ставатиму дедалі тупішим і байдужішим — а це не життя... Я тільки був, перешав тут, і все сприймав таким, як і належить. Але тепер, з весною, все те змінилось, стало чуже, жалюгідне, брудне. Стара циганка, Маріка, Мануель, діти не належали до мого світу, а до їхніх поглядів на життя я теж ніколи не міг би пристосуватися.

Я знову почав уявляти себе солдатом у ворожій країні — колись же я здолаю всі труднощі і таки буду дома.

Дома. Мені здавалось, це слово втратило свою принадність. Дома. Я не мав дому. Я був подвійно бездомний. Я не став справжнім волоцюгою, але й не мав нічого спільного із «звичайними» людьми — осілими. У мені поєднувалися колишній неспокій з пізнішим прагненням улаштувати собі затишне, забезпечене життя.

Я вже більше не плакав мрії про щире кохання в убогій хатинці. Я був винятком, якоюсь «серединою» і ніколи не міг би стати інакшим. Замість мріяти про жінку, домівку, я хотів волі й визволення.

Волі — піти звідси. Визволення — в самому собі.

Жити в злагоді з собою і дошкукуватися, яке мені доля дала призначення. Берегти свій дух, розвивати його, не зупинятися в рості, як досі робив. Я не знав, як маю досягти того визволення, проте здогадувався, що воно є і що я мушу далі шукати його. Все, що досі оточувало мене — і в дитинстві, і тоді, як служив у армії, — було докінчене, незмінне, раз назавжди дане, і я вже цього більше не хотів.

Весна. Нова прорість; відродження. Все, що я досі мав, пов'язане з мороком і осінню. А тепер весна, а весна — то пора, коли все скуте морозом відтає і поривається до нової мети.

Ночами я лежав без сну і сушив собі голову цими думками. На канані під другою стіною хропів Мануель, а з кухні чути було,

як уві сні стогнуть і перевертаються з боку на бік стара, Маріка та діти. Блідий місяць-молодик заглядав крізь вікно до кімнатки, безжально освітлював сумну і злиденну картину. Ще ніколи за все своє бурлакування я не був сповнений такої рішучості назавжди вибратися з порожнечі, в яку попав, і спробувати знайти шлях до чогось змістовнішого.

Я повинен піти звідси, моя воля ще не зовсім зламана, а Мануель хай собі каже, що хоче.

Так я думав уночі, а як наставав день, мені бракувало снаги здійснити свій намір. Тоді я тікав у ліс, і ніхто мені нічого на те не казав. Стара не колола вже мені очі тим, що я ледачий і недолугий. Мануель теж мовчав. Очевидно, йому було конче треба, щоб я поїхав з ним по ярмарках, тож він і не хотів сваритися зі мною.

Ліс був прекрасний. Тут я бачив чистий, не фальшивий світ. М'який мох під блискучим чатинням, розквітлі фіалки на галявинах. Густі зарості ліщини й осики, смолисті пеньки і висохлі кущі малини на невикорчуваних вирубках. Дзюркотливий потічок, що вився між примхливо розкиданим камінням, бездонна трясовина між порослими мохом купинами. Руїни якоїсь хати, вгрузлий у землю димар. Подвір'я, заросле бур'яном, травою і здичавілим агрусом.

Руїни оточувала сонячна галявина, і я часто ходив туди. За городом, що поріс маленькими смереками, здіймався пагорок, під яким лежав довгастих плаский камінь, і я подовгу сидів на ньому. Внизу за хатою поблискувало озерце, що нагадувало мені ставок у селі, де жив мій дідусь. Я з Емілем Релігсом часто купався в ньому як ще був малим.

На одній майже всохлій яблуні перед руїнами чорніло сороче гніздо, а на смереці біля озерця круки й собі мостили житло. Пуп'янки конвалії на городі, гусяча цибулька і бляклий яр-цвіт на дворищі. Квіти вбогості, квіти злиднів. По всохлому глодовому стовбурі вився плющ.

Я сідав на камінь, і линув думками далеко-далеко. Скреготали сороки, гріло сонце, на смереці каркали ворони. Іноді до мене долинав спів — то Маріка співала своїх монотонних сумних пісень — та дитячий гамір і сміх. Більше нічого не було чути.

Потім я сховався униз до озерця. Там густо росла мар'янка, а при березі звішував сухе листя очерет. В'юнкі лози, облямовані ялівцем коров'ячі стежки і ледь помітна доріжка, що її колись протоптали люди від гостинця до цієї самотньої хатини.

Якось, коли я прийшов до розвалені хати, то застав на камені під горбом Маріку. Моя

поява не здивувала її, і я зрозумів: вона знала, що я люблю сидіти тут. Маріка кивнула мені, і я сів поряд. Вона не озивалась, і я теж мовчав. Я чомусь зрадив, що вона тут, і не міг утриматись, щоб не стежити за нею крадькома.

Вона сиділа, спершись підборіддям на руки. Обличчя в неї було сумне, постаріле й стомлене. Замолоду вона, певне, була набагато вродливіша. Вона мала приємно окреслений чистий профіль і чорні буйні коси з синюватим блиском. Руки в неї були вузькі, красивої форми, а тіло — струнке й гнучке.

Раптом Маріка випросталась і обернулась до мене.

— Я знаю, що ти ходиш сюди, — сказала вона. — Ти любиш це місце, і я теж. Коли я була мала й ходила до школи, то влітку гуляла тут цілими днями. Тоді хата ще була ціла, а восени скільки було яблук на отій яблуні з сорочим гніздом. Я сиділа на цьому камені... Ніколи не думала, що, як виросту, теж сидітиму на ньому...

«Хтось так само оплакує своє змарноване життя, як і ти», — думав я.

Маріка кивала головою і вела далі:

— Еге ж, не думала, що так воно буде. Я гадала піти в світ, а вийшло все інакше... Рідко потім буває так, як собі замолоду міркуєш...

Маріка вирвала пучок сухої трави і задумливо зважувала його на долоні. Її життя лишилося позаду. Може, вона відчуває відразу до нього? Чи як Ельна з вар'єте Стаді витає в безглуздій фантазії і фальшивій романтиці?

Я не знав цього і не бажав знати. З мене було більше ніж доволі себе самого.

— Гай-гай, — казала Маріка далі. — Не виходить так, як гадаєш, ніколи не виходить. Ось ти ходиш і думаєш, — вона почала ламати собі пальці. — А думати не треба, від думок тільки лихо. Он Мануель не думає, і йому добре живеться. Я так боюсь, що діти мої почнуть думати... Що вони тоді подумують про свою матір?..

Маріка встала і обернула до мене біде обличчя. Очі її непорушно застигли. Я не мав що сказати їй, не мав, чим потішити, і вона повільно пішла дворищем. Я провів її поглядом. Перш ніж схватись між деревами, вона обернулась і кивнула мені. За якусь мить я підвівся й пішов до озерця.

Мука, що відбилась в її очах, коли вона йшла, схвилювала мене і довела до розпащу. Раніше Маріка ніколи й словом не прохплювалася про себе, і я дуже рідко говорив з нею.

Хоч було ще рано, я повернувся до садиби. Мені навіть здалося, що ліс утратив свою принадність.

Дома мене зустрів розлючений Мануель:
— До дідька! Що ти собі думаєш? Тепер,
коли на порозі весна, не маєш нічого іншого
робити, як бігати в ліс?

Він покликав мене до себе в дровітню, де
набивав обручі на балію, яка матері була
потрібна до весняного прання. Раніше він не
хотів силувати мене до роботи, сказав Ма-
нуель, бо думав, що я сам зрозумію, що
людина живе не лише для того, щоб вешта-
тися по лісі. Та, видно, я цього ніяк не хочу
взяти до тями.

— Мені тут рук не стає, товчуся з ранку
до вечора, а що ти робиш? — вів далі він,
вставляючи заклепку в обруч. — Не береш-
ся й за холодну воду. Але тепер я тобі вже
не дам більше байдикувати. До ярмарку у
Варі залишилось три тижні. А влітку поїдемо
до Норвегії, купимо кінського волосу — по-
бачиш, який він там, у Норвегії, до біса де-
шевий... Та не бійся, це я лиш так жартую...

Настрій у Мануеля змінився, як тільки
мова зайшла про ярмаркові виїзди, і він ра-
дісно усміхнувся до мене. Але йому справ-
ді в ті дні була потрібна моя допомога, і він
таки дотримав свого слова — поклав край
моєму байдикунанню.

Щоб спорядитися до ярмарку, ми мали
багато дечого ще зробити. Ложок та опо-
лоників було вже настругано вдосталь, і ба-
тогів теж наплетено, але ще треба нарізати
березового гілля та нав'язати вибивачок.

Тепер береза саме пускає сік, і з гілок
легко здирати кору. Ялівець теж зараз доб-
рий на вибивачки. Хоч звідки мені це знати.

— Треба бути мандрівною людиною, щоб
збагнути це, а ти ж не нашого роду, — ка-
зав Мануель. — Та я можу тебе навчити,
коли хочеш. А тепер підемо й принесемо
гілля. Балія тече, але з цим уже стара сама
впорається. Я не маю часу доглянути всьо-
го, і так повно роботи...

Мануель викотив балію з дровітні і поста-
вив під хатою. Взявши ножі, ми пішли в зар-
ості за город. Мануель не гаючись почав
зрізати березове віття і здирати з нього ко-
ру; потім узявся до ялівцю на узліссі. Вод-
ночас він показував мені, які гіллячки треба
вибирати, і розповідав далі про свої плани
на літо. Йому замало було ярмарків; він
хотів у базарні дні завертати ще й до різних
Вестер'етландських міст, містечок та вели-
ких сіл у Вермланді, коли ми вирушимо до
Норвегії по кінський волос.

Він жалівся, що тепер завжди голодний, і
шкодував, що мати не може більше ходити
в суботу до міста жебрати. Сам Мануель ось
уже кілька тижнів не мав часу вибратися до
міста. Мені здавалось, що він схуд, та й сам
він казав, що охляв і почувається недобре.

— Маріка щойно подалася кудись. Вона
теж була в лісі, як і ти, — сказав Мануель і

спитав, чи я не зустрів, бува, її. — Тепер десь
із тиждень не з'явиться. Вона дуже моторна
в таку пору року і бігає за кожним, як коза.
Такі всі жінки, не забувай цього, якщо ко-
лись захочеш женитися. Маріки довго не
буде, ось побачиш, та це й краще, менше
треба їжі...

Я стояв над кущем ялівцю і вибирав кращі
гіллячки. Звістка про те, що Маріки немає
дома, чомусь засмутила мене. Раніше мені
було байдуже, вдома вона чи ні, а тепер хо-
тілося, щоб вона була тут.

В наступні дні Мануель часто говорив про
сестру, і щоразу, коли він називав її ім'я, я
відчував, що мені її неvistачає. Після нашої
зустрічі біля розваленної хати мені здава-
лось, що ми стали близькі одне одному, я
розумів її, а вона мене. Я уявляв собі, як
зрадію, коли вона вернеться, і мені було
приємно тужити за кимось.

— Якого ти чорта ходиш, як сновида? Про
що ти думаєш, га? — не раз питав Мануель. —
Тиняєшся сам не свій. Чи не жінка запала
тобі в душу?

Ми сиділи на осонні перед стайнею, обди-
рали кору з гілок і плели вибивачки. Ману-
ель робив своє діло спритно, я теж більш-
менш навчився плести. Від кори з обструга-
них березових та ялівцевих гіллячок здіймав-
ся запашний терпкий дух, плести вибивачки
було легко, не доводилось напружуватися.
Та все одно ця робота не подобалась мені,
і як ніколи хотілося піти геть.

Маріка вернулась швидше, ніж думав Ма-
нуель. Я зустрів її байдуже, як завжди, і не
відчував тієї радості, яку сподівався відчу-
ти, коли побачу її.

Опівдні я вирушив до лісу, але не пішов
до розваленної хати. Що Мануель подумає,
ніби я уникаю роботи, було мені байдуже,
так само мене не турбувало, що він скаже,
коли я повернусь додому. Я ходив уздовж
потічка і повернувся до садиби аж увечері.

Мануель сидів на канапі насуплений, лю-
тий, та я не зважав на те — хай собі сер-
диться, скільки йому влізе.

На другий день я теж не лишився в'язати
мітли, а знову пішов у ліс. Однак лісова тиша
не давала мені більше задоволення, і я не
міг спекатись думки, яка з'явилась у мене,
відколи повернулася Маріка: що я не маю
нікого, ані єдиної людини, до котрої в мене
було б якесь почуття.

Опріч як з дідом, я ні з ким у світі не мав
зв'язку ось уже протягом багатьох років.
Хоч скільки я вертався назад думкою, лише
до діда я відчував справжню ніжність.

Під час служби в армії я захоплювався
різними дівчатами, а підлітком дуже зале-
жав від Емілія Релігса, та все те давно вже
минуло. Я ніколи не почував синівської чи
братньої любові і ні з ким з товаришів, що

їх мав за останні роки, довго не приятелював.

У світі моїх почуттів слово «дружба» існувало лише як поняття. Сам я нікому не був другом, а тих, що пропонували мені свою дружбу, відштовхував. Хоч я був надміру вразливий, але водночас і байдужий, довше, як на якусь часинку, мене ніщо не зворушувало.

Отак воно було. І я мусив піти звідси геть — до чогось нового. Не тільки щоб покинути Мануеля та циганську садибу. Передусім я повинен був утекти від беззмисловності життя. Від такого становища, коли не маєш за що міцно вчепитися і не маєш для чого жити.

Хіба не відразу до всього і облудна байдужість, серед якої я жив останні роки, вбили чи, принаймні, уже докінчують вбивати мою душу?

Якось уранці я відчув себе готовим у дорогу. Сьогодні або ніколи!

На мій подив, Мануель не дуже стримував мене. Того ранку я вийшов на подвір'я одягнений у свій святковий костюм, який Мануель уже давно витяг із шафи на кухні і повісив на стіну в комірчині. Від того я відчув себе бадьорішим, і світ видався мені гарним і принадним.

На купі гною біля стайні підстрибували дві сороки, білі латки на них блищали, ніби щойно випрані. На смереку опустилась ворона з гілочкою в дзьобі. Коло хати дзижчали мухи, над бур'яном на подвір'ї кружляв у пошуках їжі джміль, жовтий метелик марно силкувався залетіти до хати крізь зачинене вікно.

Я зупинився біля Мануеля і сказав, що вирішив піти геть, бо не маю охоти їздити по ярмарках. Мануель, що стругав затички до хомутів, на мої слова тільки похмуро скривився. Потім відклав ножа і затичку, подав мені руку і буркнув, що, може, це й краще.

— Роби, як знаєш, — сказав він. — Поїду й без тебе ярмаркувати, досі ж їздив сам.

Більше не було що казати — Мануель знову взявся до затичок.

Я зайшов до кімнатки, забрав свої речі, а тоді заглянув до кухні — попрощатися з старою циганкою. Вона побажала мені щасливої дороги і попросила не гніватись за те, що часто сердилась на мене. Коли я знову вийшов на подвір'я, Мануеля там не було.

Маріки й дітей я не бачив цілий ранок, але тепер почув її пісню в лісі. Вона співала про розбиті мрії, понівечену молодість, самотні роки каяття і жорстокий світ.

У коліях від коліс блищала вода, осики над яром вивісили довгі сережки. Повітря

було напоєне запахом прілого листя, сухої трави й затхлої води з калюж. Небо було чисте, ані вітерця. Десь довбав дерево дятел, а з-поміж березового віття визирнула білка. На кущах шипшини цвірінькали горобці, з рудого горбочка над картопляною ямою за першим поворотом дороги знялася зграйка галок.

Там кінчався ліс і стелилася рівнина. На нивах чорніли лискучі борозни. На одному подвір'ї на палиці метлявся прапорець.

Я йшов спочатку помалу, потім прискорив крок — мерщій звідси. Не тому, що я передчував, що мандрівка, яку я почав того дня, буде вирішальною для мене і зовсім інакшою, ніж дотеперішнє бурлакування.

Я просто був у доброму гуморі, і мені було цікаво, що я зустріню на своєму шляху.

ДІТТЕ — ДИТЯ ЛЮДСЬКЕ

Ніколи ще озеро Веттерн не було таке гарне, як того травневого дня.

З пагорбів над Дункегаллою я бачив Іенчепінг і всю місцевість за ним аж до Гускварни й Гренни. День був сонячний і теплий. Веттерн блищав, немов у казці. Я згадав, що старий циган із Шугерадсбюгдена розповідав мені про різні озера, а з Веттерном він пов'язував всілякі дива.

Веттерн не має дна, твердив старий, і з'єднується із швейцарськими альпійськими озерами. А чом би й ні? Я ніколи не бачив жодного альпійського озера, проте охоче вірив, що Веттерн з'єднаний з ними. Чарівне озеро, що його таємничу глибину ніхто ще не виміряв і не сягнув її.

Вигляд озера мене полонив. Я сидів при дорозі й відпочивав. Я був стомлений, у поганому гуморі і не мав ні до чого бажання. Однак, цю мить я намагався забути свої турботи, а їх з'явилось в мене дуже багато, відколи я пішов од Мануеля.

Байдужість до всього і відносна ослість минулої осені та зими, те, що не треба було вечорами турбуватися про ночівлю, а вдень про їжу, зробила мене майже таким самим безпорадним, яким я був на початку свого бурлакування. Мені було страшно знову принижуватись і жебрати.

Селяни у Вестер'стланді, через який я проходив, своєю неприязню перевершили всіх, з ким мені доводилось зустрічатися

за свої бездомні роки. Та й у містах та робітничих селищах, куди я завертав, мене часто зустрічали вороже.

— Ні. Не маємо що дати.

Часто випадали дощові дні й холодні ночі — і тоді я до ранку ніде не зупинявся. Цієї пори обороги стояли здебільшого порожні і не могли захистити від холоду, а клуні при дорогах усі без винятку були зачинені на засув і замкнені. Стіжків сіна на полях, як улітку, теж, звісно, не було, а проситися на ніч до хати я навіть не пробував.

Я сидів і примруженими очима дивився на блискучу поверхню Веттерна. Яке мене чекає літо? Оптимізм, що надихав мене, коли я йшов від Мануеля, давно розвіявся. Я був розгублений, як і колись давно.

За зиму безробіття трохи зменшилось, частина старших бродяг знову повернулася на свої місця біля машин, зате молоді, що не мала фаху, ставало тяжче й тяжче, терпіння, здавалось, вже досягало своєї останньої межі. Мої однолітки, яких я багато зустрічав після того, як покинув циганів, мали понурий настрій. І мене з кожним днем теж дедалі більше опановувала безнадія. Моїм сподіванням на те, що я житиму в злагоді з самим собою і знайду якийсь призначення в житті, очевидно, не судилося

здійснитись. Я хотів якось сколихнути себе, стати кимось іншим, ніж був досі. Але не спроможний був того зробити.

Ні. Життя того чудового дня більше не здавалося мені милосердним.

Мої роздуми перебив чийсь кашель, і я обернувся вражений. За канавою з куща з'явилася скуйовджена хлоп'яча голова, потім худе смагляве лице з великими чорними здивованими очима. Хлопець підвівся й спитав, чи можна перебраться до мене. Це був циган років сімнадцяти-вісімнадцяти, худий, довгов'язий, одягнений у лахміття.

В одній руці він тримав книжку.

— Здоров, мене звуть Міко, — сказав він. — Я циган. Живу з циганами, що стали табором біля Сандарне. Але зжитися з ними не можу. Дуже мені сумно. Хочеш мати товариша? Як тебе звати і хто ти?

— Звусь я Юнатаном, а сам — бродяга, — відповів я. — Здоров, Міко. Якщо хочеш, то сідай.

Він перестрибнув через канаву, закурив і сів біля мене, поклавши на коліна книжку. Я зиркнув на заголовок: Андерсен Нексе, «Дітте— дитя людське», книжка датська і на вигляд досить нова.

Циганчук спитав, чи не маю я бажання купити книжку, і не встиг я відповісти, як

К. Вільгельмсон. Червнева ніч у Вермланді.

він заявив, що дарує її мені. Сам він читати не вмів, а звідки в нього книга — не хотів сказати. Він знай твердив, що не може зжитися з своїм табором і понад усе бажає покинути циганів.

Я, мабуть, одразу сподобався йому, і він попросив попередити його, коли я залишати Іенчепінг. Якщо я хочу мати його за товариша, то він залюбки піде зі мною куди завгодно.

Дні він звичайно просиджує на березі цього озера, за Сандарне. Тож я можу легко знайти його і повинен пообіцяти, що зроблю це. А може, я захочу піти з ним зараз до табору? Міко сам боїться йти додому, але зі мною йому буде легше.

Він почав просити мене й пожвавішав. Чи не хочу я стати його другом? Він би так хотів приятелювати зі мною!

Чому нам не триматися разом?

— Міко ніколи не мав друга. Міко завжди був самотній, — мовив він. — Міко ніде не почуває себе вдома. Він табірний циган. Табірні цигани не мають осель, тільки намети, і переїздить з місця на місце.

Ми пішли дорогою через Дункегаллу повз станцію Стургатан у напрямку Сандарне. Зустрічні позирали на нас, і я зрозумів, що мене вони теж вважають за цигана. Власне, в Сандарне я не мав що робити. Але Міко мені дуже сподобався, тож я й пішов з ним.

Його відданість, що її він став виявляти з самого початку, якось зміцнювала мене, мені треба було мати когось поряд. Весь той час, відколи я покинув Мануеля, я не мав товариства, і мене вже гнітила самотність. Я відчував потребу говорити до когось і тепер міг її вдовольнити.

Циганський табір зустрів мене строкацією, відомою мені з інших таборів, що їх я бачив під час моїх мандрів. Посеред моріжка здіймалося велике шатро, оточене з усіх боків розхлябанними возами з халабудами, довкола яких товклися напівголі діти. Перед шатром стояв схожий на патріарха дід з бородою, що викликала до себе повагу, із золотими сережками у вухах, у чорній атласній куртці, чорних вишиваних штанях та чорних чоботях.

Побачивши Міко й мене, він покликав нас до себе.

— Де тебе носить цілими днями? Ти тільки й знаєш, що ганяти десь. Ніколи нічого не робиш, ніколи немає тебе під рукою, все ганяєш. Ні, немає з тебе, бовдуре, ніякої користі. Навіть їжі на тебе шкода. Ледащо!..

Міко зіщулився від цих слів і, немов перепрошуючи, позирав на мене. Старий циган здвигнув плечима, повернувся і зник у шатрі.

Міко пояснив мені, що то їхній отаман; він добрий, але дотримується твердого порядку й суворо виховує циганів. Старий пильнував, щоб усі робили своє діло, а для Міко це важко, скаржився він. Міко не має хисту до коней і не любить красти та жебрати, на що інші циганські хлопці такі мастаки.

Він найбільше хотів би вирости в звичайному селі, бути осілим, мати роботу і жити собі в спокої.

Діти, що галасували біля возів, збіглися й оточили мене. Старші кричали одне перед одного, що хочуть мені поворожити — хай я тільки покладаю їм на долоню монету і буду знати, що мене чекає. Міко гримнув на них, і вони гуртом накинулись на нього й зняли на глум, що він нездатний заробити собі на хліб. Менші діти, що стояли кружком, ссали пальці і не зводили з мене очей. На лузі, за возами, двоє старших циганів пасли коні. Один пастух щось гукнув дітям, і ті наввипередки помчали на луг.

Пастух витяг з-під куртки торбину і почав витрушувати з неї яблука. Діти жадібно накинулись на них. Вони штовхали одне одного, билися, плакали, верещали.

Навпростець повз шатро до нас ішли дві молодіці у барвистому одязі, з золотими сережками й блискучими каблучками, і зважливо всміхалися до мене. Міко сказав їм щось своєю мовою, і усмішки зникли з їхніх щойно таких улесливих облич. Так само подіяли його слова і на кількох потворних старих циганок, що зразу після того заспішили до нас.

Міко пригнічено глянув на мене й пояснив:

— Їм аби тільки поворожити, аби одержати гроші, гроші. Коли я сказав, що ти їх не маєш, вони одразу перестали цікавитись тобою. Тільки й думають що про гроші!..

Я відповів, що не розумію, чому цигани не повинні думати про гроші. Гроші — це єдине, з чим рахуються в цілому світі — і осілі люди, й безробітні, і я — геть усі. Якби в мене були гроші, міркував я, хіба б я так поневірявся і підлещувався до людей, як остання тварюка. Якби я мав гроші, то міг би купити все, навіть прихильність отих молодих циганок. Вони були вродливі, і я стежив за ними жадібними очима. Міко здвигнув плечима.

— Не думай про дівчат, про циганських дівчат, — мовив він. — Циганки не такі, як інші дівчата. Вони тримаються тільки циганів!..

Потім він сказав, що коли я згоден піти з ним до озера, він покаже мені, де любить

сидіти вдень. Ми покинули табір. Я знав, що Міко казав правду про циганських дівчат. Та хіба я не можу пристати до циганів, жити з ними і бути таким, як вони? Я спустився з Міко до берега і думав, що, власне, тільки життя з циганами й підходить мені. Серед них, певне, я почував би себе вдоволеним і влився б у громаду, чого досі зі мною ніколи не було.

Міко сів на лавку над водою і я поряд нього. Попереду виднівся острів Вісінгсе, осяяний сонцем, а далеко на обрії мерехтіла Гренна.

Мікові треба було повертатись до табору. Він пішов, узявши з мене обіцянку, що ми скоро зустрінемось. Хлопець був сумний і казав, що почуватиметься нещасним, якщо я обдурю його і більше не прийду.

Я ще трохи посидів, дослухаючись до гамору в циганському таборі і клекоту хвилі, що напливали на берег. Сади навколо хат у Сандарне відцвіли, і тільки вздовж вулиць та в сквериках ще доцвітали. Я глянув на дорогу, що вилася по східному березі Веттерна. Нею я за кілька днів знову піду звідси. Може, найкраще буде податися назад у гірничу округу? Тепер і там стало тяжче, але принаймні хоч матиму спокій.

Сонце сідало, стало холодніше, тому я підвівся й рушив до міста. Я раніше двічі був у Іенчепінзі. Місто мені подобалось, і якби я мав роботу, то, мабуть, і залишився б тут. Дорогою я згадав, що два тижні тому послав дідові листа, зазначивши зворотню адресу — Іенчепінг, до запитання. Живучи в Мануеля, я не написав дідові ані рядка і тепер каюся. Хтозна, як він це сприйняв.

Я пішов на пошту й спитав листа. І справді там чекав на мене лист.

Адреса була написана не дідовою рукою, і я, передчуваючи недобре, розірвав конверта. Лист був короткий: у ньому повідомлялося, що дід у лікарні в місті. Його мучила подагра, а, може, й ішіас, і лікар вважав, що дідові найкраще лягти в лікарню.

Лист писала дідова сусідка, що доглядала тепер його хату, годувала корову, курей і кішку. Дідові ніщо не загрожує, навіть, коли доведеться й довше полежати в лікарні, писала жінка. Ідеться до літа, а як добре потеплішає, подагра його відпустить.

А взагалі, дід такий, як і був. З Америки надходять самі лише добрі новини. Маргарета й Софія живуть щасливо з своїми чоловіками, Юганові теж страшенно поталанило. Він працює на будівництві у Ванкувері і заробляє великі гроші. Проте в Шта-

тах теж не всім солодко, як пишуть мої тітки.

Безробітних повно, багато великих фабрик позакривано. Там, видно, так само добре, зауважувала сусідка, як і в нас.

Про Марію, мою матір, як звичайно, в листі не було ні слова.

«Ми в селі й досі не відчуваємо безробіття, — писала стара. — Але в місті та й взагалі скрізь, кажуть, дуже скрутно. А як тобі живеться? Я чула, що не дуже солодко, відколи ти покинув армію».

Вона чула...

Читаючи ті недоладні рядки, я знову відчув гіркоту. Я немов бачив село, дідову хату і чув, як люди шепочуться про мене.

Я вийшов з пошти, подер листа на дрібні клаптики й пустив за вітром. Мені здалося, що на кожному кроці життя підставляє мені ногу. Труднощі за труднощами. Здебільшого з моєї власної вини — це правда. Та що я можу вдіяти? Дома знають, напевне, все. Може, то й краще, що мені нічого таїти, коли б я повернувся в село.

А чому б мені й не повернутися?

Дід хворий, і я йому потрібний. Він, правда, й чути про таке не хотів, коли я запропонував йому це, як був ще в армії. Але тепер це мій обов'язок. Хай собі дід каже, що хоче.

Та думка запалила мене, однак лиш на якусь мить. То був якийсь обов'язок, мета. Та відразу ж прийшов сумнів — що я робитиму в селі? Так само, як я не мав ніякого призначення в світі, я був непотрібний і в селі дідові. Для нього я став би тільки тягарем, завжди нагадував би йому, що з мене могло б вийти, якби я шанувався в школі, і що сталося після того, як я пішов таким шляхом.

Пригнічений, замислений, я зійшов униз вулицею і сів на східцях біля одного будинку на Естраторгеті. Ні, я не можу повернутися додому, бо не маю домівки. Дід живе спокійніше без мене, а радощів я йому ніколи ніяких не принесу. Нехай собі тішиться Маргаретою й Софією, моїми тітками. І Юганом — братом моєї матері, що живе в Штатах. Я для діда той, кого він волів би зовсім забути, так само, як мабуть, хотів забути Марію — мою матір.

Повз мене проходили люди, вечірнє сонце освітлювало фронтони й дахи будинків. Під пахвою в мене була книжка, подарована Міко. Я почав гортати її. Книжка зацікавила мене, і я поклав собі негайно ж прочитати її. В кишені я мав кілька крон і міг заплатити за ночівлю. А вранці піду далі.

На північ? Куди завгодно.

Позіхаючи, я підвівся. На північ? Вранці

ж і вирушу. Хоч я не був цього цілком певний.

Того вечора я ступив кілька несміливих кроків на довгій дорозі до самого себе.

Я зупинився на ночівлю у заїзді на Смеґатан в тому районі Іенчепінга, який нагадував мені Старе місто в Стокгольмі і Норстад у Гетеборзі. В кімнаті було четверо ліжок, але, на мій подив, троє з них так і лишились незайняті. Я ліг рано, узяв книжку й почав читати.

І сталося щось незвичайне.

Роман відкрив мені новий світ, бідний, і водночас такий багатий, що змусив мене забути себе самого. Я був богусланець і тому читав по-датському легко, хоч і не розумів деяких слів та висловів. У книзі зображено людей, яких я знав, і середовище, що було близьке мені. Найбільше зачарувала мене мова. Такої книги я ще ніколи не читав. Усе в ній було шире й просте. Дещо в романі шокувало мене своєю відвертістю, а дещо здавалось відразним. Але роман захопив мене, і я не міг одірватися від нього. Коли я дочитав книжку, був уже ранок.

Кріз щілини в шторах пробилось сонце, на вулицях уже відчинялись крамниці. Я встав, одягся й пішов до кав'ярні на Естреторґет. Я не переставав думати про те, що вичитав уночі. П'ючи каву, я повторював речення, які запам'ятав. Мені було радісно думати про книгу і про те, що вона моя. Але нічне читання також роз'ятрило мене і збило з пантелику. Що я знав про книги? І що досі читав? Я згадав імена авторів у шкільній бібліотеці сільської школи: Руна¹, Марія Кореллі², Ернест Цан³. Усі ті книги — а їх було дуже мало — я читав ще в шкільні роки. Життя в них було шляхетне й чисте, з відтінком побожності.

Дійсність чи фальшива підробка? Навіщо й питати?

За роки свого бурлакування я сам доволі пережив усього, щоб мати змогу відрізнити правдиве, непідроблене — хай навіть воно буде брудне й відразне — від фальшивого, що через те мусить огортатися покровом позолоченого лицемірства. Відтепер я хочу навчитись пізнавати твори, що зображують дійсність як вона є, без прикрас. Я здогадувався, що зустріч із «Дітте — дітям людським» матиме значення, якого я ще не міг збагнути, і я вирішив, що спробую познайомитися із авторами, які пишуть правдиві книжки.

Коли я вийшов з кав'ярні, то побачив у вітрині букіністичної крамнички книгу Горь-

кого «Мої університети». Я зайшов і купив її за одну крону, хоч то були для мене великі гроші. Про Горького я знав тільки те, що він росіянин, і, як я десь випадково вичитав, належить до письменників, котрих називають пролетарськими; я здогадувався, що самому йому довелося досить-таки скрутно і що він побачив суспільство знизу, тому вважав, що такого автора треба прочитати й пізнати.

Цілий день я лежав на березі озера поблизу Сандарне і читав уголос Горького: захоплено, з радістю, зворушено і з жалем — залежно від того, як мінялися події. Поряд лежав циганчук Міко й стежив за мною блискучими очима. Часом він скрикував, коли картина в книзі нагадувала йому те, про що, бувало, розповідали найстаріші цигани, які походили з берегів Чорного моря. Часто він перебивав мене, аби ще раз сказати про своє бажання попливти зі мною цим озером і пошукати десь відлюдного острівця, де б ми могли осісти далеко від його родичів, від табірної і міської метушні.

Він був страшенно вразливий і глибоко переживав те, про що я читав. Часом він ратував руками обличчя, немов у великому розпачі, і казав, що я мушу навчити його читати, щоб він сам міг розуміти, що пишеться в книгах. Та найбільше він хотів, щоб я узяв його з собою в мандри. Він не уявляв, як далі житиме без мене, і вимагав обіцянки, що я назавжди стану його другом.

— Міко любить тебе... а ти спробуй полюбити Міко. Ти дозволиш Міко піти з тобою, коли вирушатимеш? Не покинеш Міко тут?..

Час минав, і коли я дочитав книгу й попрощався з Міко, був уже вечір. Я не їв цілий день, але не відчував голоду; те, що я був обідраний, неохайний і нестрижений, теж мало турбувало мене.

Мої труднощі і все, що мене оточувало, здавались дріб'язковими. Перед очима в мене поставала могутня галерея образів із «Моїх університетів»; те, що я пережив, стало моїм щастям і здобутком. Я хотів читати й писати книги, що пахнуть тяжкою працею, гіркотою та ненавистю і водночас надихають упевненістю та вірою в майбутнє, показують маленьких і знедолених, зображують дійсність такою, як вона є.

Увечері допізна я знову читав «Мої університети». Тепер уже повільно, роздумуючи. Часто я губився, коли міркував, який довгий і тяжкий шлях маю пройти, доки зможу викласти свої думки на папері.

Я заснув із книгою в руці і моя остання

¹ Руна — псевдонім популярної на початку ХХ ст. шведської письменниці Елізабет Бесков (1870—1928).

² Кореллі Марія (1864—1924) — англійська повістярка надзвичайно плодотворна, твори її не мають літературної вартості.

³ Цан Ернест (1867—1952) — швейцарський письменник, відомий повістями на біблійні та казкові сюжети.

думка була про завтрашній ранок. Завтра я повинен читати далі. Але звідки брати книги?

Як бродяга без постійної адреси, я не міг брати книжок додому з міської бібліотеки. Проте все-таки другого ранку, як тільки її відчинили, я пішов туди й почав перебирати книжки на полицях. Але я майже нічого не знав ані про письменників, ані про їхні твори і зовсім розгубився, не уявляючи собі, до чого взятися.

Врешті я спинився на «Гравцеві» Достоєвського. Я зайшов до читального залу, розгорнув книгу і сидів над нею, аж поки бібліотеку зачинили на обід. Коли надвечір її знову відчинили, я чекав уже на східцях і читав далі до самої ночі.

Два наступні тижні я просидів у бібліотеці, далекий від свого буденного життя. Я цілими днями читав або шукав нових авторів. «Голод» Гамсуна¹, «Чудовий божий світ» Мартіна Коха², «Тарас Бульба» Гоголя.

Яскраві гоголівські картини зачарували мене. «Голод» здався мені чималою мірою перебільшенням. Насамперед той епізод, де герой віддав за заставу гудзики. Та після того, як я прочитав ще «Беноні», «Розу» і «Під осінніми зорями», Гамсун назавжди полонив моє серце.

Романи Гамсуна знову оживили в моїй пам'яті ті дні, коли я влітку кілька років тому мандрував на «Північному сяйві» до Тромсе, Гарстада і Гаммерфеста. Мова цього письменника давала насолоду. Мені його стиль нагадував мову сільських оповідачів, яких я чув у дитинстві. Я часто задля розваги навіть пробував «перекладати» його назад на норвезьку, і справлявся з цим досить легко. Мені ще ніколи норвезька мова не здавалась такою близькою до північно-богусландської говірки, як тоді, коли я читав «Жінки біля колодязя» і «Містечко Сегельфос» — романи, що їх я теж знайшов у бібліотеці.

Ті два тижні в Іенчепінзі були найдивовижнішими в усьому моєму житті.

Опівдні, коли бібліотеку зачиняли, та пізно ввечері мені доводилось ходити жебрати на їжу й ночівлю. Але я більше не страждав від приниження і не звертав уваги, що хтось ставився до мене поблажливо чи говорив неприємні слова. Роздвоєність у моїй душі дійшла, здавалось, своєї найвищої межі. Жебрак був одна особа, а шукач книг і письменників — зовсім інша. Перша була мені абсолютно байдужа, і я не від-

чував сорому за її вчинки, а друга — це був я сам — цілком заволоділа мною.

Думки мої були далеко-далеко, їх нітрохи не цікавили чадні сходи, скупі господині, глузливі діти чи буркотливі господарі. Все це стосувалось жебрака — а його життя не було моїм.

Якось увечері я побачив у букініста на Естраторгет роман Ептона Сінклера «Король-вугілля». Вона коштувала крону, як і «Мої університети», і хоч я знав, що залишусь без ночівлі, все-таки зайшов і купив її. В заїзді на Смеєгатан ліжко коштувало дві крони, а після того, як я придбав книгу, в мене залишилась тільки одна.

Я зайшов до кав'ярні, випив чашку кави і купив кілька сигарет; коли я виходив звідти, то не мав уже ані ере.

Ночувати я пішов під накриття на березі Веттерна, де стояли човни. Там я трохи поспав, хоч і часто прокидався від холоду. Коли зійшло сонце, я викупався, потім вибрав собі спокійне місце, простягся на траві, з якої ще не спала роса, і розгорнув книгу.

Світило сонце, щебетали пташки. Вузькоколієюю з Іенчепінга до Густаварни пішов перший ранковий поїзд. У Сандарне з деяких будинків чоловіки виходили на роботу, а біля інших сім'ї пили на веранді або в альтанках вранішню каву.

За якийсь час з'явився Міко. Побачивши мене, він страшенно зрадів, але почав гірко докоряти, що останні тижні я не навідувався до озера.

Я привітався і став читати далі. Він слухняно сів поряд зі мною.

— Міко любить тебе. Міко не хоче бути в циганів. Міко хоче з тобою, — жалівся він.

Я цитнув на нього й почав читати вголос. Хлопець слухав, як завжди, з великою цікавістю. Інколи він схоплювався на ноги і простягав до неба руки, повторюючи, що мусить піти геть від своїх родичів. Тільки я один йому дорогий, і він хоче надалі бути зі мною разом. Він благав не зрадити його, ці два тижні він був такий нещасний, що не бачив мене.

Я повинен подбати про нього: навчити його читати і допомогти стати шведом.

Я опустил книгу і відповів йому щось непевне. Думками я полинув у пережиті роки. Те, що я останніми тижнями прочитав, повело мене трохи вперед. Мені здавалось, що моє життя набирає змісту, і я більше не лякався майбутнього. Пора бездомного бурлакування, служба в армії — порожні роки в моєму житті, але навіть вони мали своє значення, були зв'язані з моєю майбутньою долею.

— Ні, Міко, — сказав я і підвівся. — Ме-

¹ Гамсун Кнут (1859—1952) — норвезький письменник, прийняті глибоким психологізмом романи якого набули великої популярності. Пізніше перейшов на реакційні позиції.

² Кох Мартін (1882—1940) — шведський письменник, відомий повістями та романами з життя пролетаріату.

ні дуже шкода, але я не можу взяти тебе з собою. Розумієш, я мушу щось здійснити, а тому повинен бути самотній. Я люблю тебе, та нічого не вдієш, ми мусимо розлучитися. Ти, напевне, зустрінеш когось іншого, хто захоче потоваришувати з тобою. Я зараз же йду звідси. Бажаю тобі щастя.

Я стояв і водив по обкладинці книги пером, яке завжди тримав у руці, коли читав, щоб позначати діалоги чи уривки, до яких хотів потім повернутися, або які мене особливо вразили. Міко теж підвівся. Обличчя його було сумне, а на очах виступили сльози.

— Міко теж завжди був самотній,— тихо промовив він. — Я йду... Ти хочеш бути сам. Я розумію, але мені прикро, дуже прикро... Проте я йду...

Він пішов, а я здивовано глянув на слова, які мимоволі вивів на обкладинці великими синіми літерами: «Einmal kommt der Tag»..

Якось восени, три роки по тому, я зайшов до під'їзду на Шельгортгатан у Старому місті в Стокгольмі. Під пахвою я обережно тримав свій рукопис. Я нічого не знав про видавців та видавництва і не мав уявлення, до кого мені звернутися. Але я почувався щасливим та вдоволеним, і мені здавалось, що життя моє набуло сенсу.

Рукопис я назвав «Життя бурлаки». Наступної весни книга вийшла друком.

З шведської переклала Ольга СЕНЮК

Шановні читачі!

РЕДАКЦІЯ ОДЕРЖАЛА ВЖЕ ЧИМАЛО ВІДПОВІДЕЙ НА АНКЕТУ «ВСЕСВІТУ», АЛЕ МИ ПРАГНЕМО ПОЗНАЙОМИТИСЯ З ДУМКАМИ І ПРОПОЗИЦІЯМИ ЯКНАЙШИРШОГО КОЛА ЧИТАЧІВ.

ПРОСИМО НАДСИЛАТИ І ДАЛІ ВІДПОВІДІ НА АНКЕТУ:

- 1. Ваша загальна оцінка журналу «Всесвіт».**
- 2. Які із вміщених в ньому художніх творів, прозових і віршованих, Вам сподобалися, а які ні.**
- 3. Ваші зауваження щодо інших розділів журналу, критичних і публіцистичних матеріалів, у ньому вміщуваних.**
- 4. Ваші зауваження щодо оформлення «Всесвіту».**
- 5. Що вам не подобається в журналі.**
- 6. Ваші побажання на майбутнє.**

3 ПОЕЗІЙ РОБЕРТА ФРОСТА

Смерть не владна над долею справжніх поетів. І мудрі вірші живуть ще довго після того, як зупиняються серця творців. Це закон безсмертя справжнього мистецтва і в цьому сила його.

Вірші американського поета Роберта Фроста (1874—1963) ідуть нині шляхами планети вже без автора. Їх ще багато лишилося, тих шляхів, несходжених сивоголовим майстром, — а він жив довго і ніколи не знав спокою у своїм житті. Просто на планеті є надто багато доріг, щоб їх спромоглася пройти одна людина. Навіть коли та людина живе майже дев'яносто літ.

Незадовго до смерті він приїхав до Радянського Союзу. Він не міг сюди не приїхати, цей поет з долонями професійного лісоруба. І він не приховував своєї радості — бути в країні, де так цінують працю, де любов до праці стає наймогутнішим з джерел натхнення.

...Він все своє життя працював. Народжений у сім'ї шкільних вчителів, ніколи не знав спочинку в шуканні нових шляхів, потрібної людям роботи, вірних друзів. Робота на фермі, на взуттєвій фабриці, праця вчителя, журналіста... Я згадую біографії двох інших великих майстрів американської літератури — Джека Лондона, Ернеста Хемінгуея. Згадую життя Максима Горького. Справжні митці завжди ішли межі люди. І саме тому ставали вони справжніми митцями.

Роберт Фрост вмів розмовляти з травою, вивчав мову птахів. Він жив, усе знаючи про життя. Фрост дуже любив землю своєї не завжди справедливої до нього країни і вмів розповідати про красу її так щиро, як роблять це тільки закохані. Навіть у сумі своєму поет залишався собою — життєлюбним мислителем з хитрувато примруженими очима.

Він був простим. І писав просто. Це була простота чіткої конструкції, де ми вже не зважаємо на витонченість попередніх розрахунків. І навіть надзвичайна складність строфічної побудови, яку подеколи вживав Фрост, не впадає в око. Це — як квітка, коли блюзнірством здається оцінка її за кількістю жилок, помітних у пелюстці під мікроскопом. Він знав закони мистецтва і ніколи не знущався з них. «Анахронізм», — зітхав дехто. А Роберт Фрост творив поезію.

Мистецтво лягає між народами, як найміцніший з мостів. І нині, коли світ таврує Америку расистів з Алабами та пентагонівських вояк, Фрост приходить у кожен дім посланцем трудової Америки. Країни, де люди вміють працювати і слухати пташині пісні, писати мудрі вірші та дарувати їх світові.

Хай завжди буде сонячно, Роберте Фросте, над усією планетою, яку ви так любили!..

Віталій КОРОТИЧ

ЗОЛОТИЙ ПІСОК

Над містом стовпами здіймався пил,
Його океан водою кропив.
Казав мені батько: «Крізь пил іди —
В ньому — піску золотого сліди».

А пил той над нами злітав увись,
Від сонця він був золотий увесь.

А батько казав: «Ти не бійся — йди,
В тій куряві — золота є сліди».

Я жив біля Золотих Воріт,
Був з пилом навпіл мій щоденний
обід.

Я думав — які ж вони, чи значні —
Сліди золотого піску в мені?..

Р У Х

Ліс тишею дзвенів. А серед тиші,
Під листям, що над травами звиса,
Лунала пісня про сонячне полум'я —
В траві, що на узліссі, все гучніше
Її моя виводила коса.
Я сам не знаю слів тієї пісні —
То щось про працю, радісну й важку,
Принаймні — не про легке золото
в долоні ельфа.

І падали стеблини прямовисні,
Мов промені, на темнім моріжку.
Яснішають проблеми безнадійні.
Під ноги вогко падає роса.
Я вірю, що праця — найвище, на що
ми здатні.
О найсолодша мріє моя — дійсність!
Свисти, коса! Співай, моя коса!

Є ЗОНИ ЧІТКІ

Ми сиділи в кімнаті. За вікнами люто гримів
Скрижанілий норд-вест і куйовдив свої

снігографі.

Ми про дерево думали. Кожен в цю мить
розумів,

Що за вікнами дерево, наскрізь промерзле,
вмирає.

Ми вже знали про все. До нестямно сліпучих
снігів

Деревце ми принесли. Що в тім —
самолюбство бездонне?

Честолюбство, можливо? А, може, я знову
хотів,

А, можливо, хотіли ми всі, аби кожен з нас
жив,

Ігноруючи вітру, морозу та часу кордони.
Як живуть лиш думки. Як живе лиш

пташиний спів.

Як живуть наші марення, злиті в надій грона.
...Здобуваємо нині Арктику, не думаючи про
втрати.

І чому так нелегко засвоюємо ми,
Що між правдою та неправдою не просто
шлях обирати —

Не існує кордонів, крім вигаданих людьми?
Та існують чіткі зони і між ними — несхитні
грати,

І дерево за вікном не розквітне над морем
трав.

Ми не в змозі завадити нині йому вмирати
І себе ми повинні за ту зраду карати,—
Ми ж бо люди...

А раптом вітер життя у бруньок не вкрав?!
Нам чекати весни потрібно, щоб все до кінця
пізнати,

І гілки пізнають, замерзаючи, закони
людських справ.

ПУСТЕЛІ

Сніг падає і наповнює ніч шалом свого бігу.
Білість холодна лягає на темне поле та світну
кригу.

І все вкривається шаром білим та рівним,
Лише брунатна стерня стирчить де-не-де
з-під снігу.

Ліси насичені снігом, що ліг навколо,
Сховано під снігами барлогові чорні кола.

Я не можу ні про що думати нині — я тут
відсутній.

Мене розчинила в собі тиша ця охолола.
Одинокість ця неймовірна, тиша ця

безтілесна,

Коли цілий промерзлий світ мовчить
і ані шелесне.

Здається, що це — навічно, що світ став
папером білим

І річка, вмерзла в ґрунт, віднині більше
не скресне.

Під зорями неживими кам'яніють кристалі
клени.

Нічого зараз не видно — лиш снігів маяття
шалене.

Та я не боюся пустелі, що ніч її стелить біло.
Я нині себе боюся, бо пустельно в душі

у мене.

ДАР ОСТАТОЧНИЙ

Вона давно вже нашою була.
Тубільцями її ми ще не стали,
Але вона вже нашою була.
Належав нам давно Массачусетс,
Вірджинія —

Бо ми — американці,
Нам ця земля належала давно, —

До того ще, як здобули її ми.

Ми володіли тим,

Чого не мали,

Ми — піддані країни,

В котрій досі ще не були...

І слабшали від того,

Що хотіли все зберігти собі —

старе й нове.

Ми зрозуміли згодом, що ж бо наше,
І відреклися ми від зайвини,
І порятунок був у цій відмові.

Нас віддано навіки цій землі.

Ми — остаточний дар.

(А скільки мертвих
життя свої подарували їй?)

...Земля лягла на захід невиразно,

Велика, не відтворена в мистецтві,

Незорана іще як слід.

Вона такою є,

Такою і пребуде.

*З англійської переклав
Віталій КОРОТИЧ*

Швейцарські «свободи»

Швейцарія — країна традиційної італійської імміграції. Тисячі й тисячі італійських робітників, які не знаходять собі роботи у власній країні, тікають сюди, шукаючи порятунку від злиднів і безробіття. У середньому в Швейцарії постійно перебуває близько півмільйона італійських робітників, які зберігають за собою права італійського громадянства й користуються виборчим правом у себе на батьківщині.

З давніх-давен Швейцарія набула репутації країни «гарного капіталізму». Демократичні свободи тут, мовляв, оберігаються і законом, і багатолітньою традицією. Однак при цьому замовчується, що певні категорії швейцарських робітників позбавлені права на страйк, що жінки не беруть участі у виборах тощо.

Дуже умовні «свободи» виявляються ще умовнішими для італійських іммігрантів. Справа в тому, що серед них дуже поширений вплив Комуністичної партії Італії. Під час останніх парламентських виборів в Італії майже 80 процентів італійців, які перебували на той час у Швейцарії, незважаючи на посилену пропагандистську кампанію, розгорнуту християнськими демократами, голосували за кандидатів Компартії.

Політичні погляди італійських іммігрантів аж ніяк не подобаються швейцарським властям. Швейцарська газета «Вуа уврієр» прямо писала: «У нас сьогодні намагаються позбавити італійських та іспанських робітників можливості виявляти симпатії, які не збігаються з поглядами італійських християнських демократів або іспанських франкістів».

Незважаючи на урочисту заяву міністра внутрішніх справ Швейцарії, що в країні «громадяни інших держав можуть вільно дотримуватися тих чи інших політичних поглядів і мають повну свободу об'єднуватися в будь-які спілки»,—

Вони живуть скучено, в окремих гуртожитках.

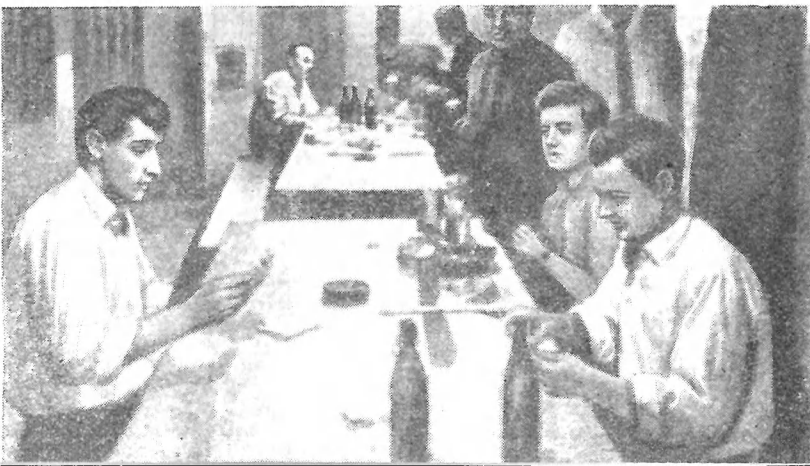
швейцарська реакція вдається до гострих репресій.

У Швейцарії створено нову «партію», метою якої є «звільнення країни від червоної небезпеки прибулих з Півдня». До складу цієї «партії» увійшли особи, які в свій час співробітничали з гітлерівцями. Тепер, при підтримці поліції, члени нової «партії» переслідують прогресивних італійців.

У країні почалися арешти італійських іммігрантів, обшуки, конфіскація літератури. При цьому забули, що швейцарська конституція дозволяє провадити репресії лише проти тих осіб, «підірвана» діяльність котрих скерована на «повалення швейцарського уряду» або «порушення безпеки й громадського порядку». Поліцейські переслідування вже привели до висилки із країни п'ятнадцяти активних діячів прогресивного руху італійських іммігрантів.

Так в «класичній країні демократичних свобод» грубо порушуються елементарні права людини.

Для іноземних робітників існують окремі «дешеві» їдальні.

КАЛЕНДАР
ВСЕСВІТУ

ПІДВИЩЕННЯ ЦІН НА... РАБІВ. В газеті «Фатат-аль-Джедіра» (Аден) було вміщено об'яву про те, що уряд Саудівської Аравії встановив нові підвищені ціни на рабів. Тепер чоловік коштуватиме 250, а жінка — 350 англійських фунтів.

ПАСАЖИРИ - МУРАШКИ. Нещодавно з генуезького порту відпливло кілька десятків мільйонів... мурашок. Незвичайні пасажери подорожують у Сардинію, де мають знищити шкідливих комах, які загрожують лісам цього острова.

ТЕОРЕМИ В РИТМІ ТВІСТУ. В Сполучених Штатах змушені були визнати, що діти завчають тексти модних пісенок набагато краще, ніж шкільні уроки. Тому в Нью-Йорку запровадили новий спосіб навчання. Найбільш важливі речення учбового тексту подаються в ритмі рок-н-ролла або твісту.

ПЛОДИ «ДРАКОНІВСЬКОГО РЕЖИМУ». Найважчою людиною в світі до останнього часу був 63-річний шотландець Вільям Дорвард: він важив 218 кг. Після стаціонарного лікування «драконівським режимом» (800 калорій на добу) він тепер важить лише 101 кг.

ТАБЛЕТКИ ДЛЯ БОЛІЛЬНИКІВ. Цікавий випадок панує на стадіоні «Естадіо Вергес» у Аргентині. Якщо болільник, перш ніж ступити на територію стадіону, проковтне заспокоюючу таблетку, що їй працівники стадіону роздають безкоштовно, він зможе придбати квиток на матч за зниженою ціною. Виявляється, що витрати на таблетки значно менші від того збитку, якого завдають стадіону температури болільники.

Тут спочиває прах святого Сіді Ахмеда ель Мгхені, заступника всіх закоханих.

Ромео і Джульєтта

В Марокко живуть войовничі племена берберів. В одному з них було проголошено святим Сіді Ахмеда ель Мгхені, і відтоді щороку у період осіннього рівнодення люди з цього племені, по-святковому вдягнені у біле вбрання, вирушають на могилу свого патрона. Вона розташована поблизу Агудала, в самому серці Атлаських гір, у так званому Високому Атласі.

Люди йдуть вузькими доріжками, які видаються вгору і в'ються між прямовисними гірськими скелями та стрімкими кручами. І хай на їх шляху зустрічаються найшаленіші гірські потоки — все одно мостів тут немає. Річки доводиться переходити вброд. А що робити, коли води розливаються? Тоді залишається тільки чекати, доки річка знову ввійде в береги.

Скрізь тут і досі панує незаймане середньовіччя. Воно відчувається в усьому, і в першу чергу у похмурих сторожових вежах, що тягнуться вздовж усього шляху, несподівано виникають на неприступній скелі чи біля якогось карколомного гірського гребеня.

Ось невгамовні сльози легендарних закоханих Іслі і Тісліта. Вони течуть і дотепер, утворюючи лагідний гірський струмок.

Картину середньовіччя доповнюють і людські житла, що трапляються час від часу. Досить тільки глянути на них, і ви переконаєтесь: знамените прислів'я «мій дім — моя фортеця», безперечно народилося саме в цих краях, а не в Англії, як вважається. Будинки обнесено високими стінами, а з усіх боків на вас грізно і пересторожно дивляться бійниці. Гігантська праця багатьох поколінь відчувається в кожній такій похмурій споруді, майже повністю позбавленій вікон. І не менших зусиль вимагають затиснуті поміж гірськими річками і кручами клаптки землі, щоб примуси-

Майже кожна сільська жінка в Марокко прикрашає своє обличчя витатуюваними знаками. Їх можна побачити на підборідді, на щоках, на чолі... Ці знаки вказують також на належність до певного роду.

шів, розважаючи одночасно свою клієнтуру найсвіжішими плитками.

І все це відбувається навколо мавзолею Сіді Ахмеда ель Мгхені. Що ж спільного між цим базаром і святим, який багато століть вважається заступником закоханих, звхисником численних Ромео і Джульєт?

Справа в тому, що це місце з давніх-давен примиряло ворогуючі роди і племена, які у старі часи вели постійну міжусобну криваву війну. Періоди взаємного знищення щорічно повторювались, і від цих чвар особливо терпіли молоді закохані, які часто належали до різних родів. Єдиною втіхою для

них залишалися численні сумні легенди, що їх тут переказували довгими зимовими вечорами біля вогнищ будинків-фортець. Такі, як, наприклад, легенда про Іслі і Тісліта, котрі зустрілися біля кри-

З ДИСОКОГО АТЛАСУ

ти їх вродити трохи картоплі та кукурудзи.

Сутеніє. А рух не припиняється ні на хвилину — сьогодні до святого місця йдуть юрби пішоходів. Вони змішалися з прочанами, які разом з поклажею лівиво погойдуються на верблюдах, ослах, мулах. І весь цей неквапливий, але певний своєї мети потік прямує в долину, звідки звабливо підморгують міради вогників містечка благочестивих богомольців.

Коли ж нічні чари далеких вогнів розвіються і з першим промінням наступного дня ви нарешті дістанетесь цього містечка, перед вами відкриється не така вже й романтична картина: ви просто опинитесь на величезному східному базарі. Незважаючи на ранній час, його заповнюють галасливі покупці й продавці, котрі торгуються, лаються, сміються, домовляються, щось говорять одне до одного і зрештою лічать гроші.

Бородаті селяни критично обмацують кустарні лемеші, величезні замки і засувки, важкі віконні грати, з усіх боків розглядають олов'яні чайники і пузаті каганці.

Оточені юрбою зівак, шевці-лагочники щосили гупають молотками по підшвах старомодних безнадійно стоптаних сандалів і бабу-

Залишається ще тільки домовитися про розмір посагу.

ниці, коли напували свої отари, і палко покохали одне одного. Але вони не могли побратися, бо їх розділяло прокляття кривавої помсти між їх сім'ями — свого роду Монтеккі і Капулетті з Високого Атласу.

З горя закохані так довго і нестримно плакали, що нарешті від них нічого не залишилося, окрім двох невеликих озерець, які пізніше були названі їхніми іменами. І те, що з часом уся долина не була затоплена сльозами нещасних закоханих, бербери вважають виключною заслугою Сіді Ахмеда. Доля двох нещасних дуже схвилювала майбутнього святого. Він відчув, що його покликання — бути захисником, покровителем закоханих. Сіді Ахмед невдовзі став чимось на зразок радника, повіреного у любовних справах. Слава його ширилася, і звідусіль до бідної хижі поспішали численні Ромео і Джульетти. Особливо людно тут бувало восени, в період, коли після збирання врожаю звичайно з новою силою спалахувала міжродова ворожнеча. А оскільки навіть закохані хочуть їсти, то з часом сюди прийшли торговці харчами. Вони второпали, що можуть мати тут неабиякий зиск. За ними потроху потяглися і більш поважні купці з палатками і верблюдами. Отак після жнив люди почали займатися торгівлею, замість того щоб шматувати одне одного у кривавих сутичках. Тим більше що, за переказом, Сіді Ахмед навчив своїх співвітчизників деяких секретів землеробства, які значно підвищили врожайність, і заборонив криваву помсту, ввівши систему грошових штрафів, якими люди мали спокотувати свої провини.

Щорічні грандіозні зустрічі закоханих і купців у горах Високого Атласу стали традиційними і продовжувалися також після смерті святого. Але з часом співвідношення між їх духовною і діловою стороною неухильно змінювалося на користь останньої. Любов, хоч саме вона спричинялася до розквіту торгівлі протягом століть, відступала на задній план. І тепер мавзолей святого Сіді Ахмеда ель Мхені відкривається лише на третій день після початку базару. Про це подбали купці з досить зрозумілих міркувань: якщо святиню відкрити раніше, то це відволікатиме покупців від їх прямих обов'язків — витратити гроші... А щоб догодити релігійним почуттям своїх співвітчизників, вони поширили чутку, ніби святий каратиме людей за передчасне відкриття його мавзолею пісчаними бурями і смерчами...

Закохані пари, що вирішили побратися, з'являються на третій день базару. Їх дуже легко розпізнати в рухливому, галасливому

людському морі. Молоді спроквола крокують вуличками базару: вона — з тихою посмішкою, опустивши очі додолу, він, навпаки, — з гордо піднесеною головою. Обличчя жінки відкрите, на голові смугаста синьо-червона хустка, щоки густо нафарбовані рум'янами, повіки з допомогою сурми набули найчорнішого кольору, а на підборідді — кілька витайованих рисок; кінчик носа прикрашають чотири чорних цяточки.

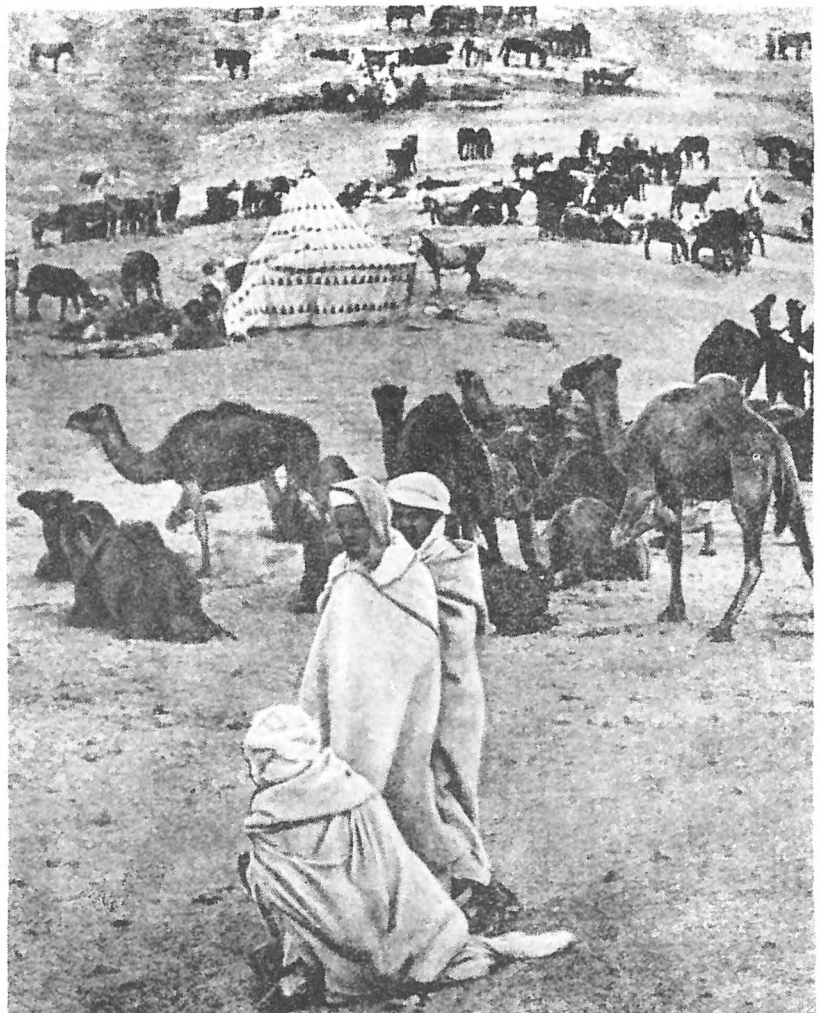
Інокли хустка на голові жінки пов'язана незвичайно — у формі чепчика. Це коли наречена — вдова або розлучена. З часів, що сягають ще в доісламську давнину, в гірських долинах Високого Атласу й досі живе звичай, за яким молоді спочатку одружуються на один рік. Якщо ж такий своєрідний іспитовий строк не витриманий успішно, то подружжя більш-менш мирно розлучається.

Слідом за молодими невідступ-

но крокує статечний літній чоловік — батько або близький родич нареченої, повірений у її справах. Він стійко торгується з женихом за весільні гроші. Звичайно, це невелика сума, яку наречений в момент шлюбного контракту повинен сплатити для придбання необхідного домашнього начиння. Якщо ж у домі вже є все необхідне, то ця сума буде своєрідним резервом, який на випадок розлучення стане власністю дружини.

Нарешті, коли про все домовлено, молоді йдуть до кадія, де під тим же невиспущим оком повіреного нареченої писар оформляє шлюбний контракт, звичайно, з абсолютною точністю занотовуючи обумовлену суму. Сплативши кадію і писареві належні податки, наречений поспішає до найближчого торговця прикрасами, і незабаром молода стає власницею масивного срібного намиста, старовинних монет і кільчок, також срібних, наручних кілець.

Кораблі пустелі — головний транспорт у Високому Атласі.

СЛОВО ПРО ШЕКСПІРА

23 квітня 1564 року примхлива рука долі вказала на невеличкий двоповерховий будинок в містечку Стратфорд на річці Ейвон в англійському графстві Уорікшир, і там у просторій білій світлиці народився великий драматург, чия творчість знаменувала собою новий етап у художньому розвитку цілого людства, один із найбільших художників, яких будь-коли породжував рід людський, — Уільям Шекспір.

Нашадки віддавали і віддають Шекспірові данину благоговійної пошани й захоплення.

«Перша ж сторінка Шекспіра, яку у прочитав, — говорив Гете у своїй юнацькій промові, присвяченій великому драматургові, — покорила мене на все життя, а після перегляду першої його п'єси я стояв, немов сліпонароджений, якому чудодійна рука раптом подавала зір».

«Коли перед його зором постає наймізерніший уривок із світу явищ, він розкриває весь світовий зв'язок цього уривка з цілим; йому немов би відомі закони обертання й центри всіх

речей; він усвідомлює всі речі в їх найширшому обсязі й їх найглибшій сутності» — казав Гейне.

Флобер писав: «Читаючи Шекспіра, я стаю більшим, розумнішим, чистішим. Коли я сягаю вершини його твору, мені здається, що я опиняюся на високій горі — все зникає і все з'являється в новому вигляді».

«Другом натурн» називав великого драматурга Карамзін, а Рилєєв ставив його поруч із Данте. Пушкін пише свого «Бориса Году-

нова» «за заповітами батька нашого Шекспіра» й присвячує кілька геніальних за своєю глибиною зауважень особливостям його творчості, способам зображення людських характерів. Російські революціонери-демократи устами Белінського, а за ним Чернишевського й Добролюбова і після них великий пролетарський письменник Олексій Максимович Горький висловлювали найглибшу повагу і найбільше захоплення безсмертною творчістю Шекс-

Кімната в домі на вулиці Хенлі в Стратфорді-на-Ейвоні, в якій народився Шекспір. Малюнок англійського художника Денніса Флендерса.

піра, називали його твори «дзеркалом героїчної боротьби», а великого драматурга — «неперевершеним майстром драми».

Нарешті видатному діячеві радянської культури Анатолію Васильовичу Луначарському належить одне з найбільш влучних і повних визначень ролі Шекспіра для всіх епох і для всього людства:

«Він був закоханий у життя. Він його бачить, як ніхто до нього й після нього не бачив. Він бачить на диво широко. Він бачить усе добро й зло, він бачить минуле й можливе майбутнє».

До нас, на Україну, Шекспір прийшов спочатку в російських перекладах і зразу ж завоював найглибшу любов найбільшого літературного генія України Тараса Григоровича Шевченка.

Іван Якович Франко залишив блискуче визначення Шекспірової творчості і її ваги для нашої української культури: «Його твори, обчислені не на одnodенну моду, будуть і в українській мові робити свій вплив, повільно, але певно».

З іменем Франка пов'язаний початок наукового українського шекспірознавства, але ще раніше почалася праця українських письменників над перекладами творів Шекспіра на нашу мову. Можна без перебільшення сказати, що українські переклади великого драматурга — свідоцтво змужніння й визрівання української літературної мови, яка перевіряла себе на цих перекладах, як сталь перевіряється на кремені.

Якщо переклади творів великого драматурга були свідоцтвом зростання нашої літератури, то постановки п'єс його на українській сцені свідчили про змужніння й зростання театрів України. Уже наші корифеї захоплювались п'єсами Шекспіра. Із постановок радян-

Школа, в якій навчався Уїльям Шекспір. Малюнок Денніса Флендерса.

ського часу слід вказати зокрема на «Макбета» Леся Курбаса, який відтворив стиль постановок англійського театру XVII сторіччя, на «Сон літньої ночі» в театрі імені Івана Франка, на «Гамлета» в Львівській і Харківській постановках, і на багато-багато вистав в інших театрах республіки.

Приємно і радісно усвідомлювати, що народи нашої країни, всі без винятку (бо Шекспіра ставлять в усіх 15 радянських республіках), віддали йому шанобливу данину свою. Нездарма ж нашу країну називають «другою батьківщиною Шекспіра». Неважко підрахувати, що за кількістю спектаклів або виданих творів великого драматурга ми стоїмо чи не на першому місці в світі, випередивши, з незалежних від англійського народу причин, саму Англію.

* * *

Коли приїдеш на батьківщину великого англійця до міста Стратфорда, перш за все хочеться побувати в будинку, де він народився.

Незабутнє враження залишає світлиця, де народився Уїльям Шекспір. Тут стоїть ліжка, на якому породила його мати, дружина досить заможного стратфордсько-

го ремісника-рукавичника, коліска, в якій вона колісала малого Уїльяма, і дуже своєрідна споруда, яка трохи нагадує наші сільські колодязні журавлі: жердина, мабуть метри в три завдовжки, з мотузкою на кінці, а на кінці мотузки — ремінці, в які просувалися руки дитини. Тримаючи в руках кінець жердини, мати скеровувала перші, непевні кроки свого малого сина. Навчався Уїльям у місцевій школі, де викладали грецьку та латинську мови і звідки він набрався античної ерудиції для майбутніх п'єс. А потім швидкі ноги занесли його неподалік, до будинку, цілого й сьогодні, де жила дівчина на ім'я Анна Хесуей. Там, у хатні, критій, як наші українські хати, очеретом, відвідувачу покажуть і шкіряний посуд тих часів, і єдину, за клятвенними свідоцтвами гідів, справді збережену з тих часів річ — дошку від лави, на якій сидів майбутній драматург, сімнадцятилітній юнак, освідчуючись в коханні своїй майбутній дружині, матері трьох його нащадків, Анні.

Ми знаємо надто мало фактів із Шекспірової біографії. Нам невідомо, під чий вплив покинув він і Стратфорд, і Анну, і дітей

своїх і чому опинився в Лондоні і став у двадцять дев'ять років актором на вихідних ролях, а може, й суфлером у театрі, керованому якимсь Бербежом. Ми знаємо тільки, що ще до того він почав переробляти для численних англійських театральних труп п'єси інших авторів і робив це з таким талантом, з такою мірою самостійного творчого підходу, що незабаром його прізвище із «Шекспіра» — «того, хто потрясає списом», переробили на «Шексена» — «того, хто потрясає сценою».

Ми нічого не знаємо, крім легенд і маловірогідних переказів, про лондонський період його життя, яку участь він брав у діяльності славнозвісного театру «Глобус». На надгробках пишуть дату народження й дату смерті, а між ними ставлять ризик. І в цій горизонтальній паличці, в цьому тире і міститься все життя людини. В біографії Уільяма Шекспіра це тире так і залишається німою позначкою, за якою криється, очевидно, яскраве й повнокровне життя геніального письменника. А втім про це життя вичерпно розповідають його геніальні

п'єси, дві поеми й понад сто п'ятдесят сонетів.

За межами Стратфорда, в церкві «Святої Тройці», куди веде алея високих дерев, похований Уільям Шекспір, який повернувся до рідного міста за чотири роки до смерті і, хворий, прожив в ньому до весни 1616 року. Помер він, коли йому було всього п'ятдесят два роки.

У холодній церкві тихо, ніщо не тривожить вічного сну великого драматурга. Тут, перед олтарем, кам'яна дошка і ліворуч від неї всім відомий бюст драматурга. На дошці напис: «Хай буде проклятий той, хто насмілиться порушити мій спокій». Ці слова написав сам Шекспір — плебей за походженням, який мав підстави думати, що його прах можуть перенести до іншого, не такого почесного місця, щоб поховати перед олтарем когось із місцевих можновладців. Ні, спокій Шекспіра не був порушений. Однак, якщо уважно вдиватись в дошку, починає здаватися, що на ній є якісь ледь помітні подряпини. Років сто тому американка міс Бекон намагалася потайки розкрити Шекспірову могилу, сподіваючись знайти в ній якісь письмові

В церкві «Святої Тройці» похований Уільям Шекспір. Малюнок Денніса Флендерса.

докази того, що не «чорна кістка» Уільям Шекспір, а її однофамілець, славетний англійський філософ Френсіс Бекон, барон і віконт, писав Шекспірові твори. Отакі, як міс Бекон, ще довго чіплялись і досі ще чіпляються за різні «гіпотези» й «докази», намагаючись довести, що то не Шекспір, виходець з простого народу, а барон Бекон, або граф Ретленд чи хтось інше із тогочасних аристократів писав геніальні твори, а Шекспір, мовляв, лише продав їм своє ім'я. Тільки зневажливої усмішки і варті ці даремні жалюгідні силкування аристократів відібрати в простого народу Англії виразника його ідеалів, його почуттів, його світорозуміння.

На виході з церкви погляд відвідувача повертає кричущий образливою несподіванкою великий аркуш ватманського паперу, на якому намальовано щось на зразок термометра, з написом нагорі: «Без твоєї допомоги не обійтися. Жертвуй на ремонт Шекспірової усипальниці. Потрібно двісті тисяч фунтів стерлінгів». А червоний стовпчик, який має зображати так би мови-

Будинок Анни Хесуей. Малюнок Денніса Флендерса.

ти температуру грошових внесків, вказує тільки десяту частину потрібної суми.

Англіє, Англіє, стара весела Англіє, владичице морів, недавня господарко половини світу! Невже ти мушиш стояти з простягнутою по-жебрацькому рукою перед заїжджими туристами, щоб належним чином вшанувати могилу одного з найбільших твоїх синів?!

Іноземні туристи, які приїждять сюди переважно із Сполучених Штатів, ті 230 тисяч людей, які щороку відвідують Стратфорд-на-Ейвоні, породили цілу галузь промисловості, офіційно названу «шекспірівською туристською індустрією». Я не хочу обвинувачувати їх у тому, що вони профанують пам'ять великого драматурга, і що для них купити півний кухоль з профілем Шекспіра важливіше, ніж побувати на спектаклі в Меморіальному шекспірівському театрі, але офіційна статистика свідчить, що іноземні туристи витратили на відвідання Меморіального театру тільки сім процентів залишених у Стратфорді сум, а більша частина іде на сувеніри, на готелі й ресторани.

На цьому фоні заслуговують на тепле почуття ті англосакси, які проносять світле Шекспірове ім'я через лихоліття капіталізму, імперіалізму, світових воєн, гонитву озброєнь і атомні випробування. Бібліотекар у стратфордському музеї крадькома витер набіглу слезину, коли я розповів йому про чергу, регульовану міліцією, що утворилася в Києві на передплату нової збірки Шекспірових творів. Слід віддати данину захоплення Шекспірівському меморіальному стратфордському театрові, його акторам і режисерам, геніальним сучасним інтерпретаторам творів великого драматурга Алеку Гіннесу.

Полу Скофілду, Лоуренсу Олів'є, Пітеру Бруку.

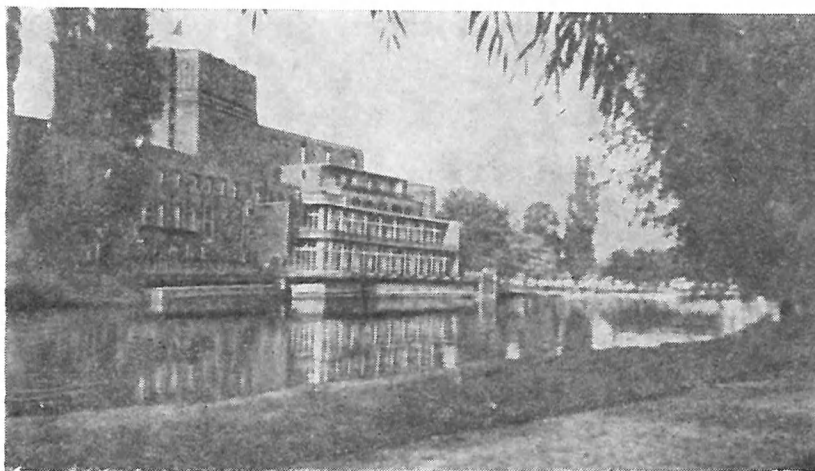
Мені пощастило познайомитися з англійськими інтерпретаторами великого драматурга не на його батьківщині, а далеко за океаном, в одному із трьох Стратфордів, які існують на світі і стоять на трьох Ейвонах, — в Англії, Канаді та Сполучених Штатах. Історія канадського Стратфорда на канадському Ейвоні досить красномовна, щоб тепло згадати її.

Цей театр народився із звичайної брезентової халабуди, на зразок тих, в яких дають свої вистави мандрівні цирки, а тепер він, по суті, є філіалом англійського, і там гастролюють ті самі Пол Скофілд і Лоуренс Олів'є. Лише згодом, після низливого випрохування жертв у таких відомих шекспіролюбів, як фабрикант канадського віскі Сігрем, купка акторів-ентузіастів побудувала справжній театральний будинок, де нині й відбуваються протягом трьох-чотирьох місяців на рік під час туристського сезону шекспірівські вистави. Кожен з меценатів отримав на пам'ять по шматку брезента із покрівлі того першого меморіального шекспірівського театру.

Я дивився там «Макбета» в дивовижно реалістичній, часом навіть підкреслено-натуралістичній постановці. Зал на три тисячі глядачів був переповнений, і в ньому панувала благоговійна, майже церковна тиша.

Збитки від сезону були заздалегідь заплановані на суму в двадцять тисяч канадських доларів, отже кошти знову довелось вимолювати в уже згаданих спирто-горілчаних шекспіролюбів, які від щедрот своїх, з чисто рекламною метою щорічно виділяють якусь там децину на покриття дефіциту.

Ніхто не насмілиться сказати, що народ, який породив такого великого драматурга, не шанує його і не дбає про те, щоб вічно горів вогонь його генія і його слави. Вогонь творчого духу Шекспіра ніколи не згасав на його батьківщині, може, часом він трохи слабнув, але знову й знову спалахував і глаголом палив серця людей. Просто потрібні інші соціальні умови, щоб англійський народ не на озброєння і не на примхи своїх панівних класів, а на культурний добробут свій міг віддавати належні кошти. Такий час прийде рано чи пізно, і слава Уїльяма Шекспіра на весь голос звучатиме на його першій батьківщині.

Шекспірівський меморіальний театр в Стратфорді-на-Ейвоні.

* * *

В чому ж полягають причини Шекспірового безсмертя? Чому, читаючи якусь із давно знайомих його п'єс, через силу відриваєшся від неї і обов'язково відкриваєш у ній нові й нові до того не помічені риси, нові скарби думки?

Причин цих багато. От деякі з них.

Неперевершена драматургічна майстерність. Фрідріх Енгельс, а після нього Максим Горький вказували на мистецькі якості Шекспірових творів. Беручи історичну хроніку або якийсь твір прозового чи поетичного жанру чи слабеньку п'єсу іншого драматурга, Шекспір торкався її своїм пером, і виникало диво з див: немов живою водою покроплений, поставав новий, цілком самостійний твір. Ніби в покладах кімберліту раптом знаходив великий драматург природний алмаз, що починав світитися дивовижним промінням, як світитися й нині легендарний діамант «Кох-і-нур» з скарбниці англійського королівського дому. Його твори — це дійсно новий етап у художньому розвитку цілого людства, і вже самого цього було б досить, щоб Шекспірове ім'я навіки залишилося в історії мистецтва.

Недарма Пушкін писав про нього: «Что за человек этот Шекспир! Не могу прийти в себя! Каждый человек любит, ненавидит, печалится, радуется, но каждый на свой лад — читайте на этот счет Шекспира. Читайте Шекспира — таков мой припев!» Згадаймо, як вказував Пушкін на те, наскільки багатосторонніший Шекспірів Шейлок за мольєрівського Гарпагона. Дійсно, в досягненні головної мети мистецтва — змалюванні людини в усій складності її психології — Шекспіра, мабуть, і досі ніхто не перевершив.

Уже й самого цього також

було б досить, щоб ім'я Шекспіра засяяло поряд з іменами найбільших мистецьких геніїв усіх віків і народів.

Та цього мало: є в його творчості, і насамперед в 37 його п'єсах, щось особливе, що робить англійського драматурга незмінним сучасником кожного нового покоління впродовж трьох з половиною віків і — сміливо можна сказати — робитиме його сучасником далеких-далеких наших нащадків.

Що ж це за особливість і в чому вона полягає?

Згадуються слова іншого великого письменника й драматурга, сказані про Пушкіна, слова настільки глибокі й проникливі, що, на мою думку, можна нагадати їх, коли мова йде про Уільяма Шекспіра. «Пушкін у своїх творах такий, — писав Гоголь, — яким буде росіянин у своєму розвитку років через двісті».

Це блискуче визначення можна з повним правом віднести й до великого Шекспіра. Весь скарб його творчості — це справжнє чудо, яке творить іноді геній, показуючи, якими будуть люди в прийдешні віки, коли свобода стане усвідомленою необхідністю, і коли людство із своєї передісторії перейде в справжню, осяяну сонцем, історію.

Згадайте про генеральну, всевладну тему цілої творчості Шекспіра: боротьба прекрасної, чистої душі людської проти всього потворного — проти жорстокості й варварства Середньовіччя, проти егоїзму, злоби, нетерпимості, своєкористя новонародженого на той час суспільства буржуазного. Боротьба людства проти нелюдського, сил добра — проти сили зла.

Справді, досить згадати всі три періоди Шекспірової творчості.

Період перший — осяяні сонцем і радіщами комедії великого драматурга та наприкінці його ще названий

комедією «Венеціанський купець» і повість, сумнішою за яку немає на світі — «Ромео і Джульєтта». Тут і історичні хроніки — трилогія «Генріх IV», «Генріх V», «Генріх VI», страхіття «Річарда III» та інші хроніки, завершені славнозвісною драмою «Юлій Цезар».

Далі — «Сон літньої ночі». Почуття любові бореться проти деспотизму батьків і подекуди перемагає його, але тут іще веселощі й радість кохання не затьмарені похмурою дійсністю, сліпою, безпричинною ненавистю й злобою.

Уільям Шекспір піднімає свій нищівний спис проти егоїзму в «Багато галасу з нічого», проти зради в «Двох веронцях», проти лицемірства в «Дванадцятій ночі». Благородні герої «Венеціанського купця» перемагають скупість і жорстокість Шейлока. В ньому персоніфікований буржуазний устрій, який тоді ще народжувався, але вже ніс з собою в новій, іще потворнішій трансформації все негативне, проти чого боровся Шекспір, коли виступав проти решток віджилого феодального ладу.

Велич Шекспіра як художника полягає в тому, що його герої — це універсальні образи, вони як перший член метафори — порівняння, другий член якої можна знайти в кожній нації і в будь-яку історичну добу. І це стосується навіть його творів, пов'язаних з певною добою, — історичних хронік. Але зірвіть з його Джонів, Річардів і Генріхів корони й мантиї — і що залишиться? Ідеї, близькі всякому часові, в тому числі й нашій сучасності.

Керівник держави мусить бути добрим і гуманним. Деспоти можуть силоміць утриматися при владі, але кінець кінцем їх засуджує народ. Держава мусить бути єдиною, і основна сила, з якою повинні рахуватися можновладці, щоб держава

Ескізи костюмів в Канадському шекспірівському театрі; як бачимо, частина з них модернізована.

квітла й розвивалася — це нація, це народ.

Такий в найкоротшому викладі зміст славнозвісних історичних хронік Шекспіра. Однак, так само, як ранні комедії Шекспіра завершуються трагедією Ромео і Джульєтти, так цикл його хронік передує похмурому песимізму «Юлія Цезаря», трагічна ідея якого — ствердити, що в світі немає умов для здійснення високих гуманістичних ідеалів. Чорні крила песимізму уже кидають свою зловісну тінь на п'єси першого періоду творчості Уільяма Шекспіра, вони нагадують пориви вітру, який вістє початок справжньої бурі.

Чому так сталося? Чому трагічні мотиви починають переважати наприкінці першого періоду Шекспірової творчості і чому весь другий, найславніший період його творчості, забарвлений у похмурі, песимістичні тони?

Марксистське шекспірознавство дало на це питання цілком ясну й недвозначну відповідь: великий драматург епохи Відродження бачив відчайдушні спроби віджилого суспільного ладу, феодалізму, знову повернутися на історичну арену. Водночас і новонароджений суспільний лад, капіталізм, ніс із собою не правду й справедливість, а нове гноблення, егоїзм, хтивість і неволю.

Його доба не могла підказати Шекспірові виходу із цього, здавалося б безпросвітнього становища, і тим більше не могла показати вона і тих соціальних сил, які пізніше поведуть людство до іншого, щасливішого життя, розкриють перед народами сторінки нової, справжньої історії роду людського. Але в мороці ночі Шекспір не складає зброї, він піднімає меч проти зла і громадських пороків, які розкладають людину і заважають торжеству гармонійних форм життя.

Дивовижний «Гамлет», твір, саму появу якого не можна назвати інакше, як чудом історичного прозріння... Благородний юнак, який несе в своїй чистій душі всі кращі риси справжньої людини, опиняється в страхотливому кублі злочину й лицемірства, підступності й підлабузництва, пороків і облуди. Він передчуває, що загине в боротьбі із тими людьми, які оточують його, і все-таки бореться з ними, іде назустріч власній загибелі і гине в борні, бо не може жити на колінах.

Інша чиста людина, чия довірлива душа обдурена так само підступно, — венеціанський мавр Отелло. Він також гине в боротьбі проти егоїзму, підступності, людиноненависництва Яго. Незвичайна своєю моральною врівноваженістю трагедія короля Ліра. Він був примхливим можновладцем і себелюбцем. Життя кинуло його в безодню страждань, і він зазнав на собі муки гнаної і зневаженої людини. Тепер він зрозуміє справжню ціну добра.

І в останній трагедії цього другого періоду творчості Шекспіра, в «Макбеті», де стверджується потреба боротися проти тиранії, звучить нова, осяяна благородством і справжнім гуманізмом ідея: щоб боротися проти кривди, люди повинні об'єднуватися, спільні їх зусилля можуть перемогти зло. Так об'єднуються проти Регани, Гонерільї і Едмунда Корделія, Кент і Едвард в «Королі Лірі», так шотландські тани спільними зусиллями перемагають Макбета і його підступну дружину.

«Зло—неминуче, на жаль», — в цьому песимістичний висновок драматурга. Та поряд з цією розпачливою думкою виростає й інша, горда й непокірлива: «Але неминуча й потреба боротися проти зла». Якого іще мужнішого й досконалішого висновку

могли б вимагати ми від творця ідей та образів, чне життя відділене від нашої доби благородних перетворень трьома з половиною сотнями років? І хіба ми, комуністи, яким нова дійсність дозволила відкинути, як спростований історичним розвитком, песимістичний висновок про неминучість зла, хіба ми не повторимо слідом за великим драматургом другу половину його мудрої ідеї: «Потреба боротися проти зла — неминуча й необхідна»? І нащадки всього кращого, що створило людство, з мужністю й самовідданістю і з благородством Шекспірових героїв борються й перемагають сили зла, які ще залишилися і в суспільному житті народів земної кулі, і в душі окремої людини.

І, нарешті, третій і останній період Шекспірової творчості, який часто називають періодом романтичних драм («Перикл», «Цимбелін», «Зимова казка», «Буря»). Дехто говорить про ці твори, як про доказ примирення великого драматурга з навколишньою дійсністю. Здається, воно ніби й справді так: боротьба добра і зла закінчується в цих драмах перемогою позитивних героїв, носіїв гуманістичних душевних рис. Але як саме здобувають перемогу позитивні герої в п'єсах цього останнього періоду Шекспірової творчості? Хіба вони знаходять сили для цього в якихось реальних соціальних шарах того часу? Ні — шукати такі сили було справою явно безнадійною.

Шекспір і не сподівається знайти джерела для перемоги добра над злом в реальних обставинах свого часу. Перемога здобувається, наприклад, в його знаменитій «Бурі» за допомогою надприродних сил, магії, до якої вдається герой «Бурі» Просперо й слухняні йому духи.

В свою добу великий дра-

матург не може бачити реальних сил, які забезпечили б перемогу добра. Але в нього існує, за виразом Енгельса, «фантастичне передбачення майбутнього». Він вірить в остаточну перемогу світла над темрявою — і в цьому полягає його історичний оптимізм, який і робить його твори останнього періоду свого роду поетичним заповітом наступним поколінням.

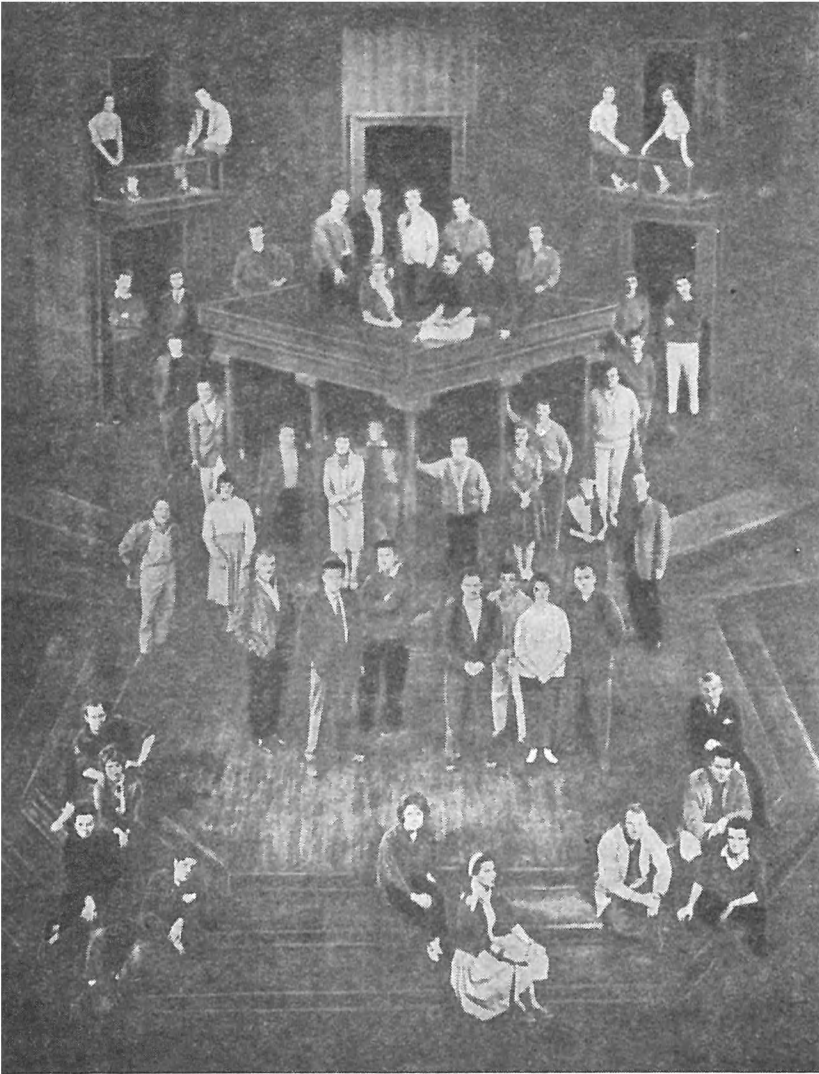
Звичайно, сказане вище, це лише узагальнена, простолінійна схема ідейного розвитку безсмертної творчості Шекспіра. Неможливо вмістити в подібну схему весь океан думок і почуттів, якими сповнені не тільки всі його твори в цілому, а навіть кожний окремих монолог. Але ми не змогли б скласти собі вірного уявлення про справжній океан, якби не подивилися на звичайну географічну карту, де показано береги, що їх омивають води океану, і де стрілками позначено течію його хвиль.

А от і відповідь на поставлені вище запитання: чому Шекспір особливо близький і дорогий нам, сучасникам, чому він по-праву може бути названий великим супутником роду людського — від дня створення першої своєї п'єси і наперед, поки на Землі живий буде хоч один піт.

Своєю творчістю Уільям Шекспір розв'язав одне питання, що тривожить людство, мабуть, в усі часи його існування: якою мусить бути справжня людина, і якою мусить бути людська громада. Він дав вичерпну відповідь на це питання з незвичайною силою образного узагальнення, з незрівнянною душевною чистотою і мудрістю, з найглибшим проникненням у найпрекрасніше, що існує на світі, — у звичайну людську душу. І раз у раз не схибив він зі своєї благородної дороги. А час,

Ескізи костюмів в Канадському шекспірівському театрі.

Актори-ентузіастів, засновники Шекспірівського театру в канадському Стратфорді.

коли Шекспір жив, був жорстоким часом. Приблизно тоді ж було страчено за його переконання великого утопіста Томаса Мора, дещо пізніше від чорної іпохондрії помирає Джонатан Свіфт, від руки підсланих аристократією найманих злочинців гине сучасник і колега Шекспіра Крістофер

Марло. І в таких жорстоких умовах Уїльям Шекспір не здається, весь його творчий шлях — чесний, прямий, безкомпромісний. Нас вражає стійкість великої людини — наші сучасники схиляють голови перед її незламною мужністю і героїзмом, як далекі наші нащадки шануватимуть пам'ять револю-

ційних героїв, безприкладну сміливість перших переможців Космосу.

* * *

Чотириста років минуло з дня, коли примхою долі в маленькому англійському містечку народився найбільший драматург світу. Хто їх зрозуміє, ці примхи долі? Чому вона раптом обирає для своїх благодіянь родові людському поміщицьку садибу Ясна Поляна в Тульській губернії? Або хагу вбогого кріпака в українському селі Моринці на Звенигородщині? Але довгі віки після народження світочів людства, їхнє натхненне слово й їхні благородні звершення луною віддаються в серцях людей. Шанобливо згадують великого драматурга радянські люди, які вже виборили нове життя, новий справедливий громадський лад, і зараз створюють суспільство повної гармонії, суспільство комуністичне. І на шляху до цього суспільства Уїльям Шекспір з нами, він з усіма людьми світу, хто бореться проти Калібанів сучасності, з тими, хто виступає проти деспотизму й влади грошей, проти расизму, гноблення, ненависті, себелюбства й підступності. І довгі, довгі віки визволене людство з почуттям найглибшої пошани і з невимовною гордістю згадуватиме, що чотириста, тисячу, багато тисяч років тому в містечку Стратфорді на річці Ейвон рід людський породив гіганта з гігантів, генія із геніїв, — драматурга Уїльяма Шекспіра.

ІЗ СКАЛЬПЕЛЕМ У РУЦІ

Тадеуш Бреза — один з найпопулярніших письменників сучасної Польщі. Його перша книга «Адам Гривальд» вийшла друком ще напередодні другої світової війни, і вже тоді цей письменник-початківець привернув до себе увагу читачів і критики. Та справжнє визнання прийшло до нього після опублікування другого твору — «Стіни Ієрихона». Цей твір, так само як і його продовження — двотомний роман «Небо і земля» — розповідає про роки «санациї», тяжкий і похмурий період у житті Польщі, коли наскрізь прогнила правляча верхівка країни найжорстокішими методами придушувала прогресивно-демократичний рух і відверто загравала з німецьким фашизмом. Книжка Брезі «Стіни Ієрихона» розповідає про життя і звичаї верхівки санацийного режиму. В ній виявилась риса, характерна для Брезі критика, історика і побутописця своєї епохи. Письменник майже ніколи не висловлює прямо своїх авторських оцінок. Показуючи санацийний режим зсередини, глибоко й всебічно розкриваючи психологію представників цього режиму, Бреза за допомогою найрізноманітніших художніх засобів, дбайливого добору деталей, нарешті, найтоншої, всепроникаючої авторської іронії підводить читачів до цілком певних висновків і оцінок.

Приреченість наскрізь прогнилої польської буржуазної держави, стовпами якої є персонажі «Стін Ієрихона», не декларується, а переконливо доводиться на фактах і образах.

Аналізуючи «Стіни Ієрихона», треба нагадати про деякі особливості прози Тадеуша Брезі взагалі і 40-х років зокрема. Такі слова, як «точність», «всебічність», «науковість» можуть бути застосовані для характеристики прози Брезі.

Все написане ним ґрунтується на широкому і всебічному знанні предмета, на скрупульозному вивченні життєвого матеріалу. Деякі факти біографії письменника допомагають нам зрозуміти, чому Бреза обирає для своїх творів ті, а не інші теми, які саме сторони дійсності він знає найкраще.

Тадеуш Бреза народився в 1908 році, вчився в університетах у Польщі і закордоном, деякий час був у новіціаті чернечого ордену бенедиктинців у Бельгії, по тому відмовився від духовної кар'єри і в передвоєнні роки перебував на дипломатичній службі, водночас працюючи і в галузі літератури. Після війни письменник багато часу віддає творчій праці. З 1955 року він знову радник польського посольства у Римі, потім — на Кубі, а зараз — у Парижі. Саме в останні роки Бреза створює найбільш цікаві і значущі свої тво-

ри — італійський щоденник «Бролова брама» (1959 р.), роман «Лабіринт» (1960 р.) і книгу про Острів свободи «Кубинський щоденник» (1962 р.).

Коло образів та явищ, що лягли в основу «Стін Ієрихона» й «Неба й землі», добре відоме письменникові, оскільки він, чиновник міністерства закордонних справ буржуазної Польщі, був вхожий у політичні й соціальні сфери «санациї», у світські салони і міністерські кулуари. Втім, головне в книзі не тільки і не стільки досконале знання матеріалу, точність деталей, прикмет часу, того, що зветься «ароматом епохи» (в даному разі це можна було б назвати скоріше «душком епохи»), а глибина проникнення в психологію всіх цих варшавських та провінціальних діячів «санациї», поліцейських офіцерів і міністерських чиновників, клерикальних політиканів і політичних проповідників, світських розпусниць і проституйованих кар'єристів. Бреза широко застосовує у книзі форму непрямої мови. Іноді це ускладнює сприймання, відбувається своєрідне психологічне перенасичення тексту. Але в основному цей прийом, як і інші прийомі психологічного розкриття образів, успішно допомагає виконати головне завдання, яке полягає в нещадному викритті й засудженні правлячих класів

Польщі часів так званої «єпохи двадцятиріччя». Розкриваючись перед читачем у своїх вчинках, думках, спогадах, суперечках, персонажі романів «Стіни Ієрихона», «Небо і земля» викривають самі себе і в соціально-суспільному, і в моральному плані.

Найбільш відомий твір Брези — італійський щоденник «Бронзова брама» — трактує найрізноманітніші аспекти діяльності Ватикану, від його ролі у суспільно-політичному житті Італії до політики в Африці й Азії, від його спроб узурпувати владу судді й головного цензора в усіх жанрах італійського мистецтва до вторгнення в особисте життя віруючих.

В «Лабіринті» письменник докладно зупиняється на окремих проявах антикомуністичної політики Ватикану під час понтифікату Пія XII, а саме на його політиці щодо народно-демократичної Польщі.

«Бронзова брама» — твір, жанр якого важко визначити одним терміном. У польській критиці зазначалося, що цю книгу скоріше можна назвати серією художніх, часто сюжетних нарисів або драматизованих есе. Але й таке визначення буде неточним. У книзі є й хронікерські нотатки, і насичений дією репортаж, і психологічний портрет, і переказ або запис чужої думки, і притча, й анекдот.

Жанр «Лабіринта» визначається просто — це роман, роман соціальний, хоч у ньому й нема широкого суспільного фону.

Отже, і за охопленням явищ дійсності, і за жанром обидва твори різко відмінні один від одного, та водночас вони дуже близькі за основною ідеєю, за темою, за принципом типізації, за загальною стильовою спрямованістю і за цілим рядом художніх прийомів, характерних для Тадеуша Брези. Зріла проза письменника відзначається більшою простотою і ясністю, більшою організованістю й легкістю в порівнянні з романом 40-х років. Це не лише результат зрелого досвіду в галузі форми, але й великої ідейної зрілості, яка прийшла до Брези як наслідок його літературної й гро-

мадської діяльності за роки будівництва соціалізму в демократичній Польщі. Письменник добре знає свого читача, знає проблеми, що його хвилюють, тому «Бронзова брама» і «Лабіринт» були зустрінуті з таким жвавим інтересом і так високо оцінені найширшими колами польських критиків та читачів, у тім числі і читачів-католиків.

Ставлення Ватикану до Польщі протягом століть було недружнім. Ватикан постійно щось нав'язував полякам на шкоду національним інтересам країни.

Бреза згадує про антипольські випадки, які дозволяв собі пронімецьки настроєний папа Пій XII, колишній папський нунцій у Берліні, і які різко посилились з моменту встановлення народної влади у Польщі. Усе це не могло не викликати гіркоти й протесту серед віруючих поляків, духовно підвладних Ватикану. Переважна більшість польських католиків — віддані патріоти своєї батьківщини, які беруть активну участь у будівництві соціалізму в країні. Вороже ставлення Ватикану до Народної Польщі не може викликати у цих людей нічого, крім протесту й осуду.

Сюжетна зав'язка «Лабіринта» — конфлікт між мракобісом єпископом Гожелинським і адвокатом торунської єпархії. Гожелинський люто ненавидить нову Польщу і не може примиритися з тим, що церква і церковники втрачають свою владу. А старий адвокат — аж ніяк не палкий прихильник нового устрою — ясно бачить його міцність, його нерозривний зв'язок з народом і лояльно співробітничав з народною владою. Для Гожелинського навіть цей вельми консервативний католицький службовець — втілення ненависної йому «м'якотілості». Єпископ прагне оточити себе шаленими фанатиками-контрреволюціонерами, що активно боролися б проти Польської Народної Республіки. «М'якотілі» йому не потрібні, і він усуває адвоката від роботи в єпархії, фактично позбавляючи його засобів до існування.

Це — вихідна точка роману. Щоб захистити права старого адвоката, добитися справедливості,

до Рима їде його син, молодий учений, фахівець з історії права. Зміст роману і складають перипетії його ходінь по різних церковних канцеляріях. Нарешті остання надія розбита — підступний, брехливий маневр ватиканських крутіїв залишає прохача ні з чим, і молодий поляк, змучений і сповнений гніву, залишає «священне місто».

Поряд з основною лінією роману розвиваються й інші, другорядні. Це стосунки героя з польськими емігрантами, насамперед у пансіоні «Ванда», де він живе, і його коротка, але щира дружба з опальним священником Піоланті.

Сюжет роману нескладний, але автор весь час тримає читача у напрузі, примушуючи його з неослабим інтересом стежити за пригодами свого героя. Розв'язка, яку читач передчуває, але ніяк не може цілком передбачити, настає лише на останній сторінці твору. Та не тільки вміння автора цікаво розвивати фабулу привертає увагу читачів до «Лабіринта». Найцікавіше в книзі — це образи людей, перш за все священнослужителів різних рангів, що уособлюють величезну машину Ватикану. Отут хотілося б зупинитись на одній аналогії, яку часто проводять польські критики, аналізуючи «Бронзову браму» і «Лабіринт», і яка здається нам силуваною і формальною. Річ у тім, що у Ватиканській бюрократії в зображенні Брези вбачають подібність до Замку з роману Кафки, а в поневіряннях молодого вченого з Польщі — ту ж саму безмістовну і виснажливу боротьбу, яку веде нещасний пан К. проти зловісних анонімних сил Замку. Причому «Лабіринт» якимсь чином пов'язується з кафківською концепцією життя. Це глибоко невірно. Якщо брати до уваги лише зовнішню схожість, то можна було б з таким самим успіхом виводити «Процес» Кафки з похмурої сатири Сухово-Кобиліна «Справа», хоч абсурдність такого твердження абсолютно ясна. «Замок» Кафки — це алегорія про трагічне й безвихідне життя людини у страшному і лякаючому письменника капіталістичному світі. «Лабіринт» — ясний реалістичний твір, позбавлений

будь-яких ірреальних, містичних рис. Як і б сумні думки не виникали у героя під час його невдалих намагань добитися справедливості в папських куріях, в яких би складних зримих образах не уявлялась йому ватиканська бюрократія (лабіринт, карусель тощо), все це впливає цілком природно із реальної, життєво-правдивої ситуації, що виникає внаслідок зіткнення інтересів окремої людини й політики реакційної суспільної організації.

Можна заперечити, що пан К. — також окрема людина, природне бажання якої жити спокійно й мирно заходить у протиріччя з анонімною, але всевладною колективною силою Замка — суспільства. Втім, ця подібність суто зовнішня. Конфлікт між молодим польським ученим і Ватиканом не трагічний по суті своїй саме тому, що Ватикан не має влади над цим громадянином Народної Польщі. Підкреслюємо: в особі вченого зображена не самотня безпорадна людина, а представник великого соціалістичного світу. У цьому світі він живе й працює, цей світ навчив його мислити й діяти широко й одверто, вірити у справедливість і логічність суспільних відносин.

Участь соціалістичного ладу та його ідеології у формуванні індивідуальності молодого поляка ніде не підкреслюється Брезею, і навряд чи його герой повністю усвідомлює всю міцність зв'язків, які з'єднують його з новим ладом. І ці зв'язки ще переконливіше розкриваються перед читачем внаслідок того, що герой Брези — не типовий представник молодого покоління соціалістичної держави, а вельми далекий від життя кабінетний вчений, вихований батьком — ревним католиком, досить наївний у питаннях політики й соціології. Та навіть його нова польська дійсність привчила мислити категоріями, що зовсім відрізняються від напрямку думок буржуазно-клерикального ділка, адвоката Кампіллі чи польських емігрантів, які втратили і батьківщину, і самих себе. Сама наївність героя під час його зустрічей, скажімо, з тим самим Кампіллі, характеризує молодого людину в якійсь мірі позитивно. Що ж в спільного

між таким рішенням конфлікту й трагедією кафківського пана К.?

Отже, молода людина зазнала невдачі в своїй місії; не вдалася також її спроба завершити розробку однієї наукової гіпотези у бібліотеці Ватикану, де зберігаються необхідні вченому архівні матеріали, бо його як громадянина Польщі позбавили права працювати там. Та чи означає це, що герой зазнав краху як людина, що ватиканська машина зламила його? Звичайно, не означає. Навпаки, незважаючи на гіркоту особистої невдачі, герой вийде з конфлікту прозорим духовно і політично, менш наївним і простодушним.

Герой «Лабіринта» вже не вірить широко в бога — автор ненастирливо констатує це кілька разів і нарешті підтверджує устами священника Піоланті. Відвідування церкви або цілування кардиналової руки — це для героя позбавлена змісту формальність: просто до цього його привчили в дитинстві, але зараз такі речі не мають для нього ніякого реального значення. І ця байдужість до шитань релігії з боку сина, службовця єпископської канцелярії, ще раз підкреслює той факт, що церква Польщі поступово втрачає свої позиції, свій вплив на молоде покоління.

Образ героя «Лабіринта» — трохи суперечливий. Оскільки розповідь ведеться від першої особи, авторові доводиться передавати йому частину своїх функцій. Тимто іноді молодий учений видається надто спостережливим і вдумливим для своєї наївної вдачі, і читач тоді не розуміє, як же герой може до кінця вірити в успіх своєї місії. Втім, як би там не було, перед читачем проходить ціла галерея живих, різноманітних, психологічно переконливих портретів слуг та прислужників Ватикану. І серед них чи не найцікавіший образ адвоката трибуналу святої Роти Кампіллі.

Хитрий і лицемірний Кампіллі збагатився (у нього розкішний будинок у Римі, вілли в Остії та Аbruццо) насамперед тому, що він завжди знає, куди вітер дме і почувує себе у хитромудрошах ватиканських судових інстанцій, як риба у воді. Для нього право і

справедливість — фікції, які можна наповнити будь-яким зручним і вигідним змістом. Пройдисвіт Кампіллі зовні — щиросерда, привітна людина. Але як гнівно й нещадно розкриває письменник його боягузливу й зрадницьку вдачу!

Ось Кампіллі розповідає, чим він займався під час другої світової війни; всього лише кілька слів, але вони характеризують адвоката як колабораціоніста й пристосованця. Ось Кампіллі запрошує до себе молодого вченого, сина свого старого приятеля — це означає, що у ватиканських інстанціях схильні вирішити справу поляка позитивно, та минає якийсь час, і адвокат під пристойним приводом виганяє його з свого дому; це вже свідчить про те, що вітер почав дуть в інший бік і справу, очевидно, програно. В образі Кампіллі найсильніше відчувається притаманна письменникові тонка і зла іронія.

Цікаво виписані образи церковних діячів. Зажирілий «монументальний» монсеньйор Ріго дуже схожий на Кампіллі своїм лицемірством, нещирістю, хитрістю. Старезний глухий кардинал Травіа зі своїми молодими, прекрасно вишколеними єзуїтами-помічниками, що вміло й спритно тлумачать туманні висловлювання немічного отця церкви і використовують у власних інтересах його безмежну владу й авторитет у трибуналі Роти. Єзуїти-бізнесмени новітньої формації, отець Дуччі та отець Мірос, дуже далекі від справ небесних у своїх конторах, що нагадують скоріше шпигунські центри...

Найбільш доброзичливо ставиться до молодого поляка отець де Вос. Він по-людськи добрий і чесний, але доброта його безсила, він не може допомогти ні молодому поляку, ані опальному священнику Піоланті.

Образ Піоланті змальований автором з теплою і м'якістю і викликає найбільше співчуття. З першої ж появи Піоланті на сторінках роману нас цікавить ця дивна, соромлива, вайлувата людина в блаженській сутані і латиних-перелатаних черевиках. Весь вигляд Піоланті свідчить про те, що в житті священника трапилось щось надзвичайно тяжке, зробивши його парією серед чистеньких

і гладеньких священників-клерків ватиканських курій. Піоланті живе за містом у колишньому депозитарії і чекає вирішення своєї долі, чекає довго і безнадійно. Чому його уникають, як прокаженого? В чому полягає вина цього священника-злидаря? У тому, що він насмілювався замислитися над гіркою долею своїх парафіян, жителів однієї з найбільш бідних в Італії гірських парафій. І не лише замислювався, а й спробував розповісти про їхні злидні, безправність і страждання. У книзі «Моя маленька парафія» Піоланті дійшов до несподіваних висновків: більшість священників служить не простому народові, а багатіям і «щирість з пастирем може бути небезпечною» для бідної людини.

Піоланті викликали до Рима, а саму книжку заборонила ватиканська цензура. Лише в Римі опаль-

ний священник зрозумів, що долю його парафій поділяють сотні тисяч італійців.

В романі діють власники й мешканці пансіона «Ванда», польські емігранти, довгі роки відірвані від батьківщини. Бреза переконливо показує, як ці люди обікрали самих себе. І найтрагічніше те, що, обдурені буржуазною пропагандою, ці люди розпалюють у собі ненависть до Народної Польщі, зі страхом і недовірою ставляться до всіх, хто говорить їм правду про їхню батьківщину. Лікар і мистецтвознавець, офіцер і вдова учасника Варшавського повстання живуть на кошти церковної благодійності, прислужують багатим туристам або займаються спекуляцією. Життя їхнє безнадійне і безпросвітне, вони непотрібні навіть самим собі.

Багато сучасних польських

критиків пишуть про об'єктивність Брези, про те, що він прагне не нав'язувати читачеві своїх поглядів, а дозволяє йому самому робити висновки. Почасти це вірно. Однак неправильно було б зображувати справу так, ніби Бреза безпристрасно і безсторонньо аналізує життя.

Якщо провести аналогію з діяльністю медика, то перо в руці у Брези — це скальпель талановитого хірурга, який приступає до операції, чітко визначивши наперед своє завдання.

Остання книга Брези про героїчний народ Куби — «Кубинський щоденник», уривки з якої 1962 року друкувалися у «Все-світі», ще переконливіше доводить високу ідейність і партійність цього талановитого і тонкого письменника і мислителя.

К. ШАХОВА

КАЛЕНДАРНОТ ВСЕСВІТУ

ВСЕ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД НАЗВИ. На офіційних паперах та рекламах курортного містечка Бюд в графстві Корнуелл (Англія) надалі не писатимуть додаткової назви «Північний Корнуелл». Власники готелів дійшли висновку, що любителі морських купань завжди поєднують слово «північ» з холодом і тому рідко приїждять у Бюд. А клімат тут м'який, багато сонячних днів. Віднині слово «північ» у Бюді заборонено.

ЧЕРЕЗ КІЛЬКА РОКІВ.

За постійні порушення правил вуличного руху 35-річну жительку Нью-Йорка Кетрін Маккінік притягнуто до судової відповідальності. Її обвинуватили в їзді без свідoctва, перевищенні швидкості, неправильних поворотах, ігноруванні наказів полісмена тощо. Кілька років тому місис Маккінік була інструктором автомобільної їзди.

АЛАБАМСЬКА ПРИСТОЙНІСТЬ.

Згідно з конституцією штату Алабама, під час прилюдних танців між партнерами завжди має зберігатися така відстань, крізь яку можна побачити світло свічки. До речі, відстань між гумовими кийками полісменів та головами негрів конституцією Алабами не регулюється.

КОЛЬОРОВІ ТАБЛЕТКИ.

Фармацевтичні фірми США дійшли висновку, що білі таблетки не справляють на хворих потрібного психологічного враження. Тому вирішено забарвлювати аспірин та інші ліки масового споживання в різні кольори. Йдеться тут звичайно не про інтереси хворих, а про бутки фірм.

ЕЛЕКТРОПОБУТОВА СИМФОНІЯ.

Симфонічний оркестр міста Річмонд (США) «освоює» зараз електропобутові прилади. Адже для виконання «Великої симфонії» композитора Малколма Арнолда потрібно чимало нових інструментів. Так, наприклад, в цьому музичному творі є пасажі для вентилятора і навіть сольна партія електричного натирача підлоги.

ПІТЕР РАЙГІНЕР

Пітер Райгінер.

ТАК ЛОВЛЯТЬ ДИКИХ ЗВІРІВ

Я полював на горил у Камеруні, на орангутанів на Борнео, на носорогів у Індії, на ягуарів в Південній Америці і на королівських кобр у Таїланді. На моєму рахунку ловця диких звірів сотні спійманих слонів, тигрів, тапірів, жирафів, кенгуру, гіпопотамів, крокодилів, кайманів, ведмедів, пум і безліч птахів різних видів.

Після другої світової війни на екзотичних тварин був великий попит.

Зоопарки тривалий час не

одержували нових експонатів, і тому для нас — ловців диких тварин — відкрилося широке поле діяльності. До того ж, у нас з'явилася могутня помічниця — авіація. Тепер ми могли транспортувати звірів на літаках, і подорож до найвіддаленіших куточків світу, що раніше тривала місяці, скоротилася до годин.

Дуже часто мене запитують: «Як ви ловите диких тварин?»

Техніка полювання вельми різноманітна, так само, як і знаряддя мисливця.

Деяких звірів ловлять у тенета, інших у пастки чи капкани; буває, що за твариною доводиться гнатись в автомобілі з ласо в руках.

Та майже в усіх випадках найтяжчу роботу виконують місцеві мисливці, бо іноземець просто не може змагатися з ними в майстерності. Йому ж залишається, головним чином, годувати й доглядати спійманих тварин.

Звичайно, полювання на звірів — робота небезпечна, але небезпека полягає, здебільшого у різних тропічних захворюваннях. В природних умовах дика тварина взагалі рідко нападає на людину. Зате дуже небезпечним буває звір, що втік із залізничного вагона або з клітки на пароплаві.

Я особисто ніколи не вживав рушниці (за винятком одного-єдиного випадку) і взагалі не користувався вогнепальною зброєю, бо в нашій справі, на мою думку, вона взагалі небезпечна: можна ненароком влучити в когось з своїх помічників-тубільців або поранити рідкісного звіра, якого треба взяти живим.

Тварини, яких я ловив для зоопарків та наукових закладів, принесли чималу користь науці. Крім того, в зоопарках люди приємно проводять час, особливо діти.

Якби звірі в зоопарках були нещасливі, вони ненавиділи б людину, винну в їх стражданнях. Але спіймані мною звірі не ставилися до мене вороже. Чотири тигри, яких я вивіз з Індії, впізнали мене через два роки. Вони підбігли до ґрат своєї клітки, муркотіли й підставляли мені спину, щоб я їх попестив. Леопард у Цюріхському зоопарку впізнав мене аж через чотири роки. Я міг спокійно заходити до нього в клітку. А кілька шимпанзе, які потрапили до цейлонського зоопарку в Коломбо, вітали мене радісним вереском аж через шість років.

Деякі види диких тварин зовсім зникають, і винні в цьому, звичайно, не ловці, а мисливці. Американський бізон і австралійський коала, наприклад, уже вимерли б, якби кілька цих тварин не збереглося у зоопарках.

Якщо підрахувати, скільки тварин знищують щороку виключно «заради спор-

тивного інтересу», то кількість тих, що потрапляють до зоопарків, буде до смішного малою.

Я відчував докори сумління, коли вивозив з Індії шістьох молодих носорогів, бо там залишилося не більше 350 екземплярів цих рідкісних тварин. А через кілька місяців я почув, що в Непалі двоє якихось приїжджих політиканів, полюючи протягом одного тижня, забили двадцять шість чудових носорогів. Що ж до спійманих мною носорогів, то вони почувують себе добре і вже навіть мають потомство.

Леви в наш час так добре розмножуються у зоопарках, що ловити диких майже немає потреби. Мабуть, колись так само буде і з іншими видами рідкісних тварин.

Як я став звіроловом

Я народився в Базелі у 1920 році. Батьки мої твердо вирішили, що я повинен оволодіти якою-небудь респектабельною професією. Мені ж до вподоби було зовсім інше. Я мріяв стати мандрівником, а найбільшою моєю пристрастю були тварини. Я населяв весь дім своїми улюбленицями і весь час возився з ними, що, звичайно, позначалося на моїх шкільних заняттях.

У 19 років мене призвали на військову службу, в кавалерію. Я з великою охотою доглядав коней і незабаром уже давав уроки верхової їзди.

Через деякий час стало ясно, що Швейцарія не вступить у війну, і нас розпустили по домівках. Довелося обирати собі професію. Втім, цю справу взяла на себе мати. Вона влаштувала мене на роботу у відомій швейцарській хімічній фірмі «Р. Гейджі». Тільки одна лабораторія цієї фірми мала

зв'язок з тваринним світом — і то вельми віддалений: експериментальна лабораторія, де виготовлявся порошок ДДТ. На мільйонах комах, зібраних тут у величезних скляних колбах, перевіряли ефективність дусту.

Але я без будь-якого ентузіазму спостерігав агонію москітів та іншої комашні і навіть твердження нашого керівника, що ДДТ має велике майбутнє, не надихало мене. Тоді нас у лабораторії було тільки троє (тепер вона виросла у велике підприємство), і якби я сумлінно працював, то сьогодні був би вже багатою людиною. Але я не цікавився своєю роботою, байдикував. Я розумів, що мене не звільнять лише з поваги до моїх батьків, які були у добрих стосунках з хазяїном фірми.

Так було, доки я не познайомився з Хансом. Ханс також служив у Гейджі. Йому часто доводилося бувати в Африці у справах фірми, і він скуповував там у тубільних мисливців екземпляри рідкісних змії і птахів, а також невеликих тварин і перепродував їх з великим прибутком у Базелі.

Хансу потрібна була людина, яка доглядала б тварин, годувала їх, знала їхні звички, і я з радістю запропонував свої послуги. Так ми стали компаньйонами.

На той час війна скінчилася, зоопарки були напівпорожні і конче потребували поповнення. Наші справи пішли добре. Більш того, Ханс не встигав виконувати замовлень всіх наших клієнтів, отже ми щосуботи вирушали то в Марсель, то в Геную, то в Антверпен і купували потрібних нам тварин у матросів, що поверталися з далеких рейсів.

Та співробітництво з Хансом тривало недовго. Річ у тім, що для мене тварини були цікаві самі по собі, і як тільки ми натрапляли на якийсь особливо рідкісний

екземпляр, я залишав його собі, починав вивчати, звикав до звички і вже не міг з ним розлучитись. Це надзвичайно дратувало Ханса, який був перш за все ділком і в нашій справі вбачав лише бізнес.

Кінець кінцем ми посварилися.

Настрій у мене був препоганий. Саме в цей час я був закоханий у дівчину, яка не відповідала мені взаємністю, і життя здавалося мені безглуздим, а майбутнє — безнадійним.

Пізно ввечері після сварки я з своїм приятелем — художником Жаспом — сидів у нічному клубі над бозна якою чаркою і скаржився на свої кепські справи. Поряд, на дивані, спали кілька п'яних членів клубу. Кинувши погляд на них, Жасп глибокодумно зауважив:

— Хіба це люди? Це ж тварини...

— Так, але, на жаль, продати їх я не можу, — сумно пожартував я.

І тут на Жаспа нашло натхнення.

— Чому ж? — вигукнув він. — Візьми запакуй цих йолопів у порожні скрині, знаєш, оті що в підвалі, і надішли їх своєму Хансові, сказавши, що це якісь рідкісні мавпи.

Ідея видалася нам дуже смішною.

Жасп негайно подзвонив (це було опівночі) Хансу і повідомив, що продається партія шимпанзе по 800 франків за кожного, бо власник терміново від'їжджає з Швейцарії.

Шимпанзе на той час коштував 3400 франків, і я почув, як Ханс схвильовано забубонів щось у трубку. Він просив негайно привезти мавп до нього, мовляв, він забере всіх.

Ми з Жаспом запакували шістьох п'яниць у великі ящики з дірками, склали їх у фургон і привезли до Хансового будинку. Він зустрів нас на сходах і кинувся допомагати. І ось ящики в кім-

наті, і Ханс обережно відчиняє перший...

Боже, що зчинилося, коли з ящиків почали з'являтися розлючені хлопці у вечірніх костюмах! Кінець кінцем сусіди викликали поліцію, і решту ночі ми провели за ґратами.

Вранці Ханс повідомив мене, що віднині ми не компаньйони, а на службі чекав новий удар: звільнення з роботи.

Так на мене одразу звалилися всі тридцять три нещастя, й мені більше нічого було робити в Швейцарії. Я вирішив залишити батьківщину. Частина своїх чотиринадцяти пестунчиків я віддав до зоопарку, решту роздарував друзям. Мій шлях лежав у Аргентину, де я сподівався стати, нарешті, справжнім ловцем тварин. Мені було тоді двадцять п'ять років.

Африканські горили

Кілька років провів я в Аргентині, працюючи на Беренда — відомого в той час ловця тварин, доброго знавця своєї справи, який багато чого навчив мене.

А потім я вирушив до Ріо-Муні — далекого селища на західному узбережжі Африки — із завданням привезти кількох горил.

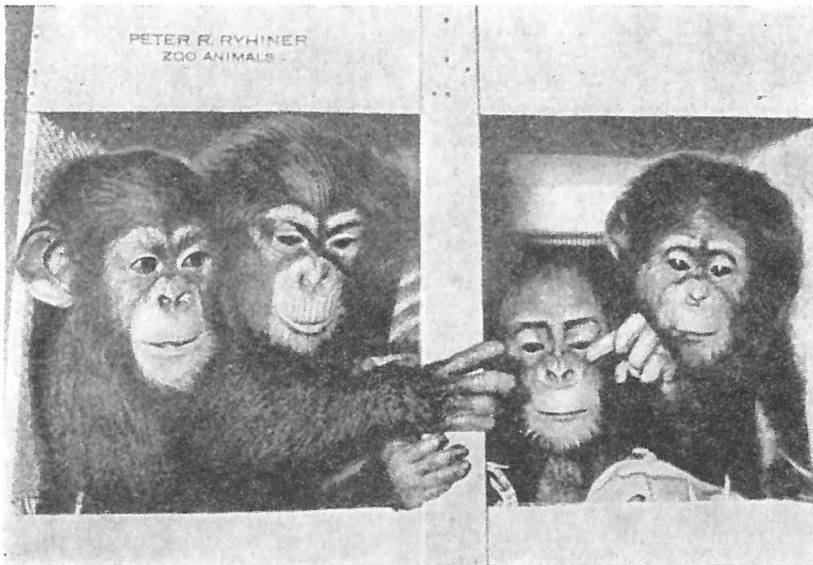
Тут на мене вже чекав Фернандес — аргентінець, який працював агентом Беренда.

Коли я пояснив йому мету свого приїзду, Фернандес спохмурнів.

— Це важка й жорстока справа, — сказав він. — Щоб впіймати дитинча, треба знищити батьків. Іншого виходу немає. Одного разу мені з мисливцями пощастило впіймати маленьку горилу. Вона заверещала, і з кущів щодуху вибігла її мати, вихопила дитину у мене з рук, і я на мить побачив її очі. Цього погляду не можна

Дружина Райгінера Мерсія годує трьох шимпанзе.

Так перевозять мавп.

забути! Мисливці випустили в неї кілька стріл, самка закричала, і враз до нас, ніби смерч, понісся крізь хаші горила-самець. Боже, яке це було страховище. Майже два метри на зріст, довжелізні ручиська... Стріли мисливців влучали в нього, але він не зупинився. Довелося випустити в нього кілька куль. Самку також убили, а дитинча забрали. Воно весь час плакало за своїми батьками і незабаром померло.

Втім, одну мавпочку Фернандес все ж здобув напередодні мого приїзду. Це було серйозне маленьке створіння, аж ніяк не схоже на завжди веселих і грайливих шимпанзе. Щоб розважити її, я дав їй ганчір'яну ляльку, і вона бавилася цілими днями й навіть спати лягала з нею.

Я назвав мавпочку Мпонж. Вона довгий час не насмілювалася вийти з дому, очевидно, вважаючи, що за дверима на неї чатує небезпека, і я був гордий, коли мені вдалося нарешті вивести її на прогулянку, причому вона міцно тримала мене за руку.

Одного разу, продираючись з невеликою експедицією крізь африканські джунг-

лі, я побачив на невеликій галявині сімейство горил. На жаль, мавпи майже одразу помітили нас і кинулися тікати.

Ми спробували переслідувати їх, але даремно. Час від часу до нас долинали тільки глухі удари, ніби хтось бив у барабан, і провідник пояснив, що це старий горила б'є себе в груди. Це означало, що він знає про переслідування і застерігає людей, мовляв, краще дайте спокій. Я подумав, що старий має рацію, і припинив гонитву.

Та через деякий час селяни звернулися до мене з проханням допомогти їм знищити або вигнати горил, які не тільки завдавали великої шкоди урожаю, прирікаючи людей на голод, але й убили кількох селян.

Я цілком поділяв обурення місцевих жителів, але ж хотілося захопити мавпенят живими.

Кінець кінцем я вирішив діяти з допомогою... слезоточивого газу. Я був певен, що гранати налякають мавп і вони повтікають, покинувши своїх малих. Так і вирішили зробити. Вистеживши велику сім'ю з 12 горил поблизу одного селища, ми почали здійснювати свій

план з допомогою місцевого населення. З колючого чагарника було споруджено щось на зразок півкруглої загорожі в 15 футів заввишки й півмилі завдовжки. Сюди я мав намір загнати горил, сподіваючись, що налякані гранатами дорослі мавпи повтікають через огорожу, а малі залишаться.

І ось довга шеренга мисливців рушила в наступ. Вони били в барабани, кричали й свистіли — зняли страшенний галас. На одному кінці шеренги просувався Фернандес, а на другому я, несучи торбу з гранатами; слідом за мною йшов мисливець з тенетами.

І ось нарешті — горилл. Шукаючи порятунку, вони намагалися перелізти через загороду, але для них це було нелегкою справою. Адже, на відміну від мавп інших порід, горили майже весь час проводять на землі і тільки ночують на деревах.

Помітивши людей, горилла-самець люто загарчав і помчав нам назустріч. Я поспішно жбурнув першу гранату. Знялася велика хмара білуватого диму, яка опозила разом з горилою і мене. Я зовсім забув, що треба надягти маску, й на кілька хвилин оглух і осліп і, задихаючись, почав навпомацки вибиратися з отруйної хмари. Коли нарешті повернувся зір, я побачив, що горили тікають, видряпуючись на огорожу. Самця ніде не було видно. Я кинув ще одну гранату... Після того, як все вщухло, виявилось, що всі горили втекли, крім двох маленьких, яких нам пощастило схопити, причому один з них покусав Фернандеса. Мисливці сказали мені, що старий самець дремував після першої ж гранати.

Повернувшись до селища, я попросив тубільних жінок доглядати одне дитинча, а друге, старше за віком, влаштував у себе в кімнаті. Мавпеня тремтіло від стра-

ху, і я всю ніч просидів коло нього. Тільки над ранок воно заснуло, а разом з ним і я.

Посадити полоненого в клітку я не наважився. Втім, Мпонж відразу ж взяла шефство над малою мавпою. Спочатку я поставився до цього недовірливо, але Мпонж була дуже обережна із своїм підопічним — весь час нянчила його і навіть своєму другові — шимпанзе Джеку — не дозволяла наблизитись до нього.

Незабаром малюки звикли до нового оточення. Було дуже смішно дивитися, як маленькі самці б'ють себе в груди, наслідуючи своїх батьків, і якщо комусь із них удавався лункий звук, він гордовито озирався довкола.

Всі ми встигли звикнути до наших маленьких мавпочок, полюбити ці кумедні створіння, але треба було взяти їх до Америки. Ми вирішили переправити їх літаком. Першою летіла Мпонж, і все селище з хвилюванням чекало повідомлення наших агентів про цей переліт. Я чергував на найближчому телеграфному пункті. Час тягнувся страшенно повільно. Але все скінчилося щасливо. Переліт пройшов успішно. Коли я розповів про це селянам, знявся страшний галас, мисливці почали бити в барабани, а ми з Фернандесом на radoщах відкоркували пляшку віскі.

В Ассамі

Ассам — це північно-східний район Індії. Щоб потрапити сюди, нам довелося летіти над відрогами Гімалаїв. Літак потрапляв у безліч повітряних ям.

Я з моїм незмінним помічником Субраті, як досвідчені мандрівники, перенесли

переліт задовільно, але для моєї молодої дружини Мерсії це було тяжке випробування.

Діставшись автомобілем до заповідника Казіранг, ми зупинилися в одній з мисливських хижок, і я одразу ж пішов шукати головного лісничого Патріка Стрейсі. Познайомившись з ним, я зажадав відповіді на запитання, яке не давало мені спокою під час усієї подорожі, а саме — чому управління лісів так швидко дало дозвіл на відлов носорогів,

хоча полювання на них було категорично заборонено.

— Ви звернулися до нас у слушний момент, — відповів він. — П'ятдесят років тому в цій місцевості було всього з десяток носорогів, і здавалося, що вони приречені на вимирання. До того ж, їх винищували мисливці. Адаже їхні роги ціняться дуже високо — 100 рупій за унцію. Довелося захищати цих рідкісних тварин від остаточного винищення. З того часу кількість носорогів зросла до 340—360.

Самка носорога, спіямана Пітером Райгінером в Ассамі, народила дитинча в Вазельському зоопарку.

— Але це не так вже багато, — зауважив я.

— Та більшої кількості просто не можна тримати в нашому заповіднику. Площа його надто мала — лише 164 кв. милі. Довкола живуть селяни, і їм потрібна земля, щоб сіяти рис. Крім того, їхня худоба часто потрапляє на нашу територію, розповсюджуючи інфекційні хвороби. З другого боку, носорогам стало тісно у заповіднику, і вони нерідко витолочують поля, а це призводить до конфліктів. Саме такий випадок стався, наприклад, позавчора: молоді носороги вигнали із заповідника свого старого собрата. Разом з ним пішла і його самка — рідкий серед великих тварин приклад сімейної відданості.

Носороги попрямували до рисового поля й почали ласувати рисом. Селяни спробували відігнати непроханих гостей, але марно. Носороги розкидали їх, як комах. Тоді покликали сільського мисливця, власника древньої рушниці. Він поранив старого носорога, і тут уже розпочалася битва не на життя, а на смерть. Досі носорог тільки відганяв від себе людей, тепер же він кинувся на старого мисливця й страшним ударом збив його з ніг.

Селяни розбіглися, повидиралися на дерева. Носорог влетів у селище, і всіх враз як вітром здуло. Вулицею їхав старий автомобіль, носорог вмить перекинув його. Водій сховався під машиною, і розлючений звір ходив, сопучи навкруги, намагаючись дістати його рогами. На той час селяни вже встигли повідомити Стрейсі про ці події, він приїхав і застрелив носорога. Іншого виходу не було.

Ось чому я дістав дозвіл вивести з Казіранги кількох жителів заповідника.

Пат розповів мені, що індійські носороги, на відміну від африканських, рідко ко-

ристуються своїм рогами як зброєю, бо він у них значно м'якший, отже їхня головна зброя — це зуби.

— Ви візьмете з собою старого Акбара, нашого кращого кункі, — сказав Стрейсі. — Кункі — це їздовий слон. Акбар має великі ікла і великий досвід.

Наступного ранку ми з Мерсією пішли подивитися на слонів. Акбара впізнали відразу, бо він був найбільший з усіх. Його погонич, невисокий темношкірий індієць, з гордістю демонстрував нам слона, розповідаючи про його подвиги:

— Акбару вже сімдесят років. Якоюсь під час великого полювання на нього напав поранений тигр. Акбар збив його з ніг і затоптав. Оцей шрам на плечі — від зубів того тигра. А шрам на боці він заробив, коли на нього напав червоношкірий дикий слон. Акбар саме віз на спині чотирьох чоловік, але він розправився з ворогом за п'ять хвилин, хоч йому дуже заважали люди, які боялися злізти з нього. А ці шрами на хоботі — сліди бійки з носорогами. На нього напали зразу троє, і він усіх повбивав.

— А людей він не чіпає? — тоненьким голосом запитала Мерсія, бо Акбар саме повільно, — як удав до своєї жертви, — наближався до нас. Погонич аж зашарівся від обурення.

— Та що ви, пані. Я знаю, дехто бреше, ніби Акбар вбив дванадцять чоловік. Але це просто злісний наклеп. Він забив тільки двох. Одного селянина, який хотів прогнати Акбара зі свого поля, коли Акбар був дуже голодний, бо не їв кілька днів. І другого — кілька днів тому. Це був негідник, який крав наші запаси кормів. Він вкрав і кілька порцій солі, яка призначалася для Акбара. Ми всі знали про це, але не мали доказів... Акбар теж терпів, але чекав

слухного моменту. Якоюсь опівдні, повертаючись з купання, ми з Акбаром зустріли цього негідника. Акбар одразу ж покинув мене і погнався за злодієм. Той забіг у хату, але слон наздогнав його і виніс звідти на своїх іклах. Побачивши, що правосуддя звершилося, я покликав Акбара, і він підбіг до мене тихий, як ягня. Я виліз йому на спину, і ми вдвох повернулися до річки й змили кров з його благородних іклів.

* * *

Перш за все я вирішив поставити неподалік від бунгало коралі, в якому мав намір тримати спійманих носорогів.

Коли кораль був готовий, ми почали копати ями на стежках, якими ходять сімейства носорогів.

І тут сталося несподіване: мої помічники-індійці так майстерно замаскували пастки, прикривши їх листям і присипавши землею, що потім самі не могли знайти їх, і незабаром кількох мисливців довелося рятувати з тих злочасних ям!

Я був впевнений, що за два дні носороги-малята будуть в моєму коралі, але минав час, а пастки залишались порожні. Нарешті я збагнув у чому річ. Перевіряти пастки ми їздили на слонах і отже залишали сліди, а в носорогів надзвичайно розвинений нюх. Вони тримались подалі від цих місць.

Довелося копати нові ями, і я вже стежив, щоб ніхто не наближався до них верхи, хоча, пробираючись туди пішки крізь густу високу траву, якою поросла майже вся територія заповідника, можна було зустрітися з тигром або носорогом.

Нарешті, одного пам'ятного ранку ми почули хрипіння й плюскіт води. З радісними криками кинулись до пасток, але в одній із ям по-

бачили... самку бізона з телятком, які борсалися у вузькій, заповненій водою пастці. Теля вже захлиналися...

Я негайно послав у табір за людьми й Акбаром, а тим часом ми по черзі підтримували маленького бізона так, щоб його голова була над водою. Коли прибула підмога, ми гарячково заходилися копати і нарешті зрили одну стінку ями й визволили полонених. Справу було зроблено, і ми сіли відпочивати, впевнені, що вдячні мати з дитиною мирно заберуться геть. Та ми явно переоцінили миролюбність бізонів.

— Рятуйтеся, вона зараз кинеється на вас! — раптом кричав хтось із індійців. Він ще не скінчив фрази, як бізониха пригнула голову й кинулася до мене. Я стрибнув у густу траву. Люди в паніці розбігалися. Кілька індійців сховалися в ямі, інші в траві, а один помчав до Акбара, причому бізониха погналася за ним.

Я гадав, що Акбар також кинеється навтіки, але слон підняв хобот і виставив назустріч ворогові ікла. Удар був такий, що аж земля задвигтіла, і звірі розлетілися в різні боки, ледве втримавшись на ногах. Бізониха позадкувала, хитаючи головою, і я подумав, що з неї досить. Але вона одразу ж знову почала атаку і, уникнувши цього разу Акбарових іклів, встромила свої роги глибоко в черево слона.

Кров хлинула фонтаном, а бідолашний Акбар несамовито зойкнув від болю й обурення. Він намагався притиснути ворога до землі вагою свого тіла, але той знову й знову штрикав його рогами.

Видовище було страшне. Акбар гучно трубив, індійці кричали... Тим часом бізониха відскочила, готуючись до третьої атаки.

Щоб захистити своє чере-

во, Акбар опустився на коліна, а коли ворог наблизився, то з величезним зусиллям підняв його на ікла й перекинув через себе. Бізониха важко гепнулася на землю. Якийсь час вона полежала, а тоді підвелася, повільно повернулася й залишила поле бою. За нею пішло і телятко.

Після цієї події ми зрозуміли, що пішки пересуватися в трав'яних джунглях небезпечно. Я не хотів ризикувати життям мисливців. Коли ж ми виїздили на рекогносцировку на слонах, носороги й близько не підходили до наших пасток.

Що було робити? Я почав уже втрачати віру в успіх своєї справи... Виручила щаслива ідея. Я згадав, що носороги дуже люблять сіль, і вирішив скористатися з їхньої слабості — посипати сіллю землю коло ям і стежки, що вели до них.

Цілий день ми з Субраті посипали стежки сіллю. Наступного ранку ми вже були коло ям. На місці одної замаскованої пастки зяяла велика діра. Ми підбігли і — о радість! — в ямі борсався маленький носорог! Вкрай схвилювані, ми помчали до табору.

Оскільки рани Акбара ще не загоїлись, ми взяли іншого їздового слона, вірніше слониху, — Джесс. Сіли на неї вп'ятох. Разом зі мною була і Мерсія. До того ж, я взяв з собою портативну кінокамеру. Другий слон тягнув слідом за нами велику клітку.

Погонич підвів нашу Джесс до краю ями, де сидів маленький носорог. Це був чудовий екземпляр, вагою біля тонни. Він плескався у воді і був цілий і непошкоджений.

Ми з цікавістю розглядали його, коли раптом з трави почулося страшне гарчання, і звідти вискочила мати нашого полоненого.

Джесс перелякано завере-

шала й кинулася тікати. Ми ледве трималися на її спині.

Розлючена самка все ж наздогнала Джесс і укусила її. Слониха підстрибнула й побігла ще швидше.

Врятувала нас наповнена водою широка канава. Джесс стрибнула у воду. Я злетів з її спини і, пірнувши під воду, поплив геть. Коли я виринув, то побачив, що всі, в тому числі і Джесс, тримаються на воді, а самки носорога ніде не видно. Вона повернулася до пастки, де сидів її син.

Щоб відігнати розлючену тварину від ями, нам кінець кінцем довелося запалити траву.

Тим часом другий слон — Мохан привіз клітку, і всі почали копати поруч із пасткою ще одну яму з пологим спуском. Коли від пастки нас відділяла тільки тоненька перегородка, ми відчинили дверцята клітки, зруйнували перегородку і за допомогою канатів втягли носорога до клітки, яку Мохан перевіз у кораль.

Наше головне завдання тепер полягало в тому, щоб приручити полоненого, бо таку велику і сильну тварину, як носорога, хай навіть і молодого, дуже важко доглядати, якщо він ще не відчув, що ви зичите йому добра. Кілька разів на день ми з Мерсією годували його сіллю або цукром і в цей час чухали йому за вухами й пестили його. Це принесло плоди: за тиждень він зовсім звик до нас і, як цуценя, підбігав ластитися. Мерсії він навіть дозволяв сидати на себе верхи. Назвали його Гададахар — ім'ям легендарного ассамського принца. Згодом ми спіймали ще чотирьох маленьких носорогів, серед них самку, яка звикла до нас ще швидше, ніж Гададахар. Їй дали ім'я Джоймоті, і Гададахар обрав її собі в подруги.

Так скінчилися наші пригоди в Ассамі.

Джозефіна

Під час однієї з експедицій до Індії, де я збирав партію слонів, до мене прибіг мій вірний друг і помічник Субраті, страшенно схвилюваний і збуджений.

— Пітер, я зробив велике відкриття, найбільше за всю історію мисливства. У Східному Пакистані, поблизу села, що зветься Кульна, живе білий пітон з блакитними очима. Жителі села вважають його божеством, але я домовився з кількома мисливцями, які за велику суму погодилися спіймати його.

— Природно, гроші вони хочуть одержати авансом, — саркастично зауважив я.

— Авжеж.

— А сам ти бачив що змію?

Субраті завагався.

— Ні, не бачив.

— А розмовляв з кимось, хто бачив її?

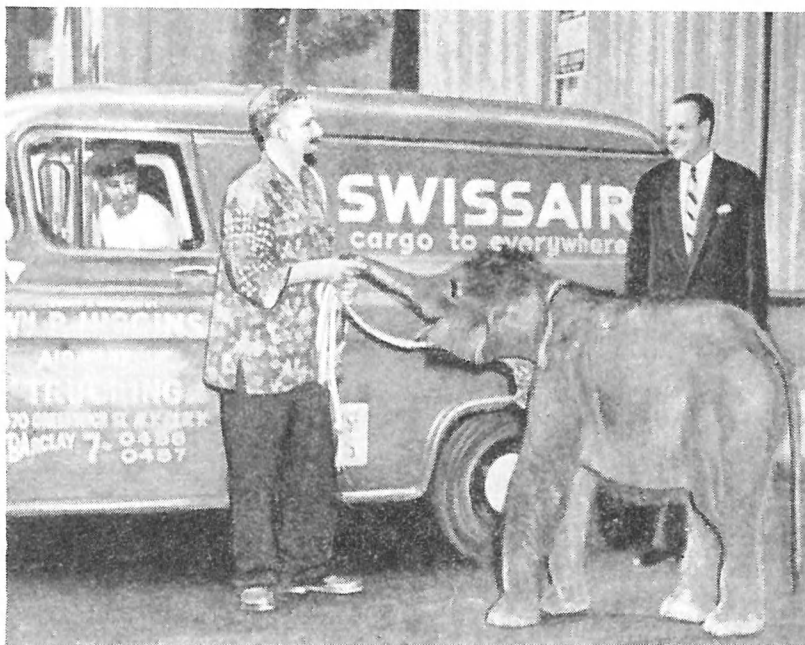
— Ні, але те, що вона існує, — факт.

— Що ж підтверджує цей факт? Місцева легенда? І ти віриш їй? Ні, Субраті, давай уже кінчати те, що розпочали, — ловити слонів.

З допомогою Субраті я зібрав потрібну мені партію слонів. Серед них була одна маленька слониха, невисока, всього в 3 фути 4 дюйми заввишки, і дуже кумедна. Я назвав її Джозефіною. Джозефіна була напрочуд гарним, веселим і грайливим слонятком. Я вирішив залишити її собі й зробити з неї кіноактрису. Мені дуже хотілося довести Мерсії, що я не гірше за будь-кого знаюся на рекламі та бізнесі.

З великим транспортом слонів і своєю улюбленою Джозефіною я повернувся до Америки і тут почав здійснювати свій план.

Адміністратор швейцарської авіакомпанії, літаками якої я завжди подорожував, допоміг мені влаштувати

Пітер Райгінер із слонятком Джозефіною.

прийом на честь Джозефіни в нью-йоркському Рокфеллер-центрі. «Хазяйкою» прийому мала бути американська кінозірка Джейн Менсфілд. Але все скінчилося великим конфузом. Справа в тому, що Джозефіна, на той час вже зовсім ручна, терпіти не могла парфумів, а Джейн Менсфілд, як на те, була справжнісіньким ходячим букетом. Природно, що, вийшовши на сцену, Джозефіна негайно так турнула-міс Менсфілд, що та відлетіла до стіни. Чарівна посмішка не зійшла з обличчя кінозірки, але репутація Джозефіни як «подруги всіх малят» (а саме так я її рекламував) була підірвана назавжди.

Далі було не краще. В рекламі я вказував, що ми з Джозефіною мешкаємо в одному номері готелю; отже, нам треба було ще піднятися ліфтом до «нашої кімнати». Освітлені юпітерами, під клацання фотоапаратів, ми промарширували до кабіни ліфта. Але хлопчик-ліфтер налякався і, піднявши нас нагору, вискочив з кабіни і втік, захлопнувши за

собою двері. Я не знав, як їх відчинити, а Джозефіна сама тремтіла од страху. Вона нервово тупцялася, кидалася на стіни кабіни, а зовні мені давали поради, як відчинити двері. Тим часом серед мешканців поширилася чутка, ніби гігантський слон сказився й бігає по готелю. Жінки почали верещати, чоловіки кричати, а репортери в захопленні клацали апаратами...

Я не міг поскаржитись на брак реклами — щоправда, не зовсім вдалої.

І все ж нас запросили взяти участь в телепередачі. На студії Джозефіна відразу всім сподобалась. Вона слухняно поводитись, вправно виконала свій невеликий репертуар, і я саме пригощав її молоком, коли ведучий мав необережність засміятися. А слід зазначити, що Джозефіна терпіти не могла, коли з неї хтось сміявся. Вона негайно підняла хобот і облила ведучого молоком з ніг до голови. Нам довелося залишити телестудію. Я був дуже засмучений, хоча Джозефіну ні в чому не обвинувачував: жоден слон

не дозволить, щоб з нього сміялися!

А незабаром Джозефіну довелося продати, бо мені заборонили тримати її в Нью-Йорку...

В цей час надійшов ще один лист від Субраті. Мій помічник писав: «Я зустрів людину, яка знала стару жінку, що чула колись, ніби чийсь дід ще в дитинстві бачив білого пітона. Змій буз з дерево заввишки, пересувався із швидкістю блискавки й вільно розмовляв мовою урду». Субраті вважав, що це свідчення остаточно підтверджує існування пітона. Хоч як я любив Субраті, цей лист мене розсердив.

А втім, стан душевної рівноваги мені повернула цікава ділова пропозиція. Одна кінофірма зпросила мене взяти участь у зйомках «фільму з дикими тваринами» — на посаді консультанта. Фільм знімався в Індії, в Ассамі, і я негайно прийняв запрошення.

Сюжет фільму був банальний: герой вирушає в ассамські джунглі, щоб врятувати білу красуню — звичайно ж, принцесу. Я мав постачати звірів, з якими герой зустрічався на своєму шляху.

Згідно з сценарієм безстрашний визволитель мусив перемогти у двобої дикого слона; оскільки ж виконавець головної ролі виявився далеко не таким уже безстрашним, довелося найняти дублера — професійного мисливця.

Звичайно, ніхто не збирався вбивати слона. Все було зроблено дуже просто. Погонич стояв біля камери й кликав слона до себе, слон біг на камеру — це був «напад». Потім слона знімали, коли він лежав у траві і, за наказом погонича, підводився. Цей шматок плівки крутили в зворотному напрямі і створювалося враження, ніби слон падає.

В сценарії був також епі-

зод битви героя з носорогом, але дресированого носорога у нас не було. Довелося поїхати до заповідника Казіранга, щоб найняти там дублера і зняти носорогів.

І ось ми побачили нарешті двох носорогів у зручному для зйомки місці й одразу ж розставили камери. Дублер підкрався до носорогів і почав дражнити їх. Він кричав, вимахував капелюхом, танцював, свистів, але даремно. Носороги незворушно паслися в траві. Нарешті оператори, втративши надію, відійшли від камер, і саме тут, несподівано для всіх, носороги напали на нещасного дублера. Він кинувся тікати, а два розлючених чудовиська помчали за ним. Місцевість була зовсім гола — її спеціально обрали для зйомок — і я вирішив, що бідолаха-дублер приречений на загибель. На щастя, коли звірі вже наздоганяли його, він упав у якусь яму, і це врятувало йому життя.

Я полегшено зітхнув. Дублер видряпався з ями, заляпаний грязюкою, ледь живий. І в цю мить ми почули голос шефа, який гукав у мегафон:

— Ще раз, будь ласка, ми не були готові.

Дублер, звичайно, відмовився повторити цю «хвилюючу» сцену, а що іншого бажаного ми так і не знайшли, то довелося зовсім відмовитися від неї.

Зате нам пощастило зняти «страшний двобій» нашого героя з лютим тигром. На мій погляд, сцена була зроблена блискуче — навіть режисер був задоволений. І все-таки її також довелося забракувати. Ми припустилися маленької помилки: забули зняти з «лютого тигра» нашійник.

Бійки між тваринами давно стали неодмінним атрибутом фільмів про джунглі. Насправді ж дикі звірі ніколи не б'ються між собою.

Якщо хижак убиває свою жертву, то робить це швидко і, як б сказав, акуратно, а бійок між тиграми й леопардами, леопардами і пітонами взагалі не буває. Щоб зняти таку сцену, треба посадити їх в одну яму, але й тоді вони уникають одне одного.

Проте наш режисер обов'язково хотів зняти саме таку бійку, і тут уже не витримав і запротестував я. Не бажаючи мати нічого спільного з цими безглуздими кривавими спектаклями, я просто відмовився від роботи.

До речі, зйомки фільму так і не були завершені. Режисерові захотілося зняти епізод, в якому слон зривається зі скелі. З цією метою він купив прирученого слона — улюбленця селища, де мешкав його погонич. Селяни пишалися з того, що цей слон братиме участь у фільмі і в день зйомок усі прийшли подивитися на цю подію. Однак, дізнавшись, що саме збираються американці зробити з їхнім улюбленцем, — вони почали так активно висловлювати своє обурення, що зйомочній групі з режисером на чолі залишилось тільки нахивити п'ятами. А за кілька днів представників Голлівуда ввічливо попросили взагалі залишити Індію.

Я в цей час знову одержав листа від Субраті, який пропонував вирушити на пошуки білого пітона, в існуванні якого він більше не сумнівався. І я вирушив на пошуки казкової білої змії.

Білий пітон

З Субраті я зустрівся в селищі Дакка. На цей час він уже назбирав масу відомостей про білого пітона, хоч, на мій погляд, всі вони були не дуже переконливими.

«Тітка мого двоюрідного

Білий пітон Серата.

брата бачила білу змію, коли ходила по воду до джерела».

«Зять нашої сусідки каже, ніби бачив біле божество. Воно саме ласувало рибою».

«Один святий розвішував гірлянди з квітів і залишив глечики з молоком у тих місцях, де з'являлася змія, але вона чомусь сердилася й не хотіла приймати подарунків».

І все ж, я ще не йняв віри цим історіям. Передусім я сумнівався в тому, що може існувати змія-альбінос. Адже на молодих пітонів полюють яструби, дикі собаки, вовки та інші хижаки, а білу змію легко помітити. Я знав також, що пітони не ловлять рибу, хоча можуть поживитися дохлою рибиною, знайденою на березі.

А що Субраті стояв на своєму, то я дозволив йому вести пошуки далі, а сам поїхав виконувати нове замовлення—ловити мавп для великої науково-медичної установи.

Незабаром від Субраті надійшов лист. Мій помічник повідомляв, що найняв трьох мисливців-шикарі для полювання на білого пітона. Я не міг зрозуміти, нащо йому аж три шикарі, і так йому і написав. Я бажав знати також, скільки він їм платить, бо мій фінансовий стан був вельми скрутний. Та мені довелося написати аж три листи, перш ніж я одержав нарешті відповідь. Виявилось, що всі четверо вже три місяці шукають у джунглях пітона, але досі ще жодного разу його не бачили.

Через деякий час Субраті повідомив, що один з його помічників бачив білу змію, але вона зникла в ущелині. В мене виникла підозра, що мисливці-шикарі просто дурять нас.

Тому я надіслав Субраті наказ припинити пошуки й зустріти мене в Калькутті. Сам я із своїм транспортом тварин виїхав на північ, а прибувши до Калькутті, отримав повідомлення, що білого пітона спіймано!

Я кинув усе і негайно вирушив у Дакку. І тут на власні очі побачив казкового пітона — змію у вісім футів завдовжки, сніжно-білу, з блакитними очима. Ніколи раніше я не бачив нічого подібного, не чув і не читав про таке.

Субраті так пишався своєю знахідкою, що вмістив пітона у спеціальну клітку з дротяною стінкою, щоб всі могли бачити його. Однак полонений розтер собі носа об дрот, отже, перш за все я пересадив пітона в дерев'яний ящик із спеціальними отворами й заходився лікувати його ніс. Я все ще не міг отямитися від здивування й діяв, наче уві сні.

Потім Субраті розповів мені, як було спіймано пітона.

Мисливці знайшли сліди змії коло струмка й почали вистежувати її, обравши кілька пунктів спостереження, але пітон поводився з винятковою обережністю — саме завдяки цьому йому і вдавалося зберігати собі життя протягом усіх цих років. Крім того, він знав місцевість набагато краще за людей, які на нього полювали. Кілька разів вони бачили його, але він завжди зникав з блискавичною швидкістю. Змію, як відомо, хапають за голову, тобто, так би мовити, «за шию», щоб вона не укусила. Для цього потрібне неабияке вміння. Хоча пітони і не належать до отруйних змій, укус вось-

мифутового чудовиська навряд чи можна вважати приємним. До того ж, кусаючи людину, пітон завжди ламає зуби, бо вони в нього дуже слабкі, і може розпочатися нагноєння.

Тим-то Субраті наполягав, щоб шикарі обов'язково ловили змію за шию. Але після мого останнього листа він наказав мисливцям хопати пітона якнайшвидше й за будь-яке місце.

Наступного дня один з мисливців-шикарі вистежив змію, що ніжилася у воді під водоспадом, і вхопив її за хвіст.

Взагалі, якщо пітон не дуже великий, то спіймати його — не проблема для мисливця. Силу удавів завжди дуже перебільшують. Тільки величезний пітон може задушити людину. З твариною — скажімо, з козою чи невеликим оленем — йому легше впоратися, бо тварина не може розціпити його кільця або схопити змію за шию. Однак Субраті запевняв мене, що наш білий пітон виявився надзвичайно сильним і лютим. Мисливцеві, мовляв, таки добряче пе-

репало від нього, перш ніж приспіла допомога.

Субраті годував полоненого виключно рибою, бо селяни переконали його, що нічим іншим той не живиться. Але пітон відмовлявся від їжі — можливо, внаслідок шоку, а може, просто тому, що риби в рот не брав. Як і всі плазуни, змії можуть не їсти місяцями, але чим довше вони голодують, тим важче потім привчити їх їсти. А штучно годувати змію — велика морока. Тим-то я завжди намагаюся якнайшвидше привчити спійману змію до їжі.

Я поклав у клітку двох мертвих курчат, і наступного дня побачив, що курчата зникли.

Це була неабияка перемога!

Поволі Серата, як я назвав змію, («серата» — санскритськи означає «краса») звикла до мене, і нарешті я вилетів з нею до Сполучених Штатів. Ми прибули в місто Луїсвілл (штат Кентуккі), де саме відбувалася нарада директорів зоопарків. Серата викликала справжню сенсацію. Тепер вона вже була зовсім руч-

ною, дозволяла гладити себе. Мені пропонували за неї великі гроші, але я відмовився.

У мене був інший план: протягом наступних шести місяців я подорожував з Сератою по Америці, виступаючи з лекціями й доповідями про неї та її родичів. Серата стала найзнаменитішою змією в світі...

До речі, один із спеціалістів у цій галузі пояснив мені, що Серата зовсім не була змією-альбіносом. Колір її шкіри пояснювався аномалією — з усіх пігментних клітин вона мала тільки білі, на відміну від змій-альбіносів, у яких все ж є невирозний шкірний малюнок.

* * *

Я маю намір до кінця днів своїх працювати з дикими тваринами. Це — мета мого життя, моє справжнє покликання. Коли здоров'я вже не дозволить мені ловити звірів, я влаштуюсь де-небудь у зоопарку, щоб і там вивчати й доглядати тварин рідкісних порід, зібраних з усіх кутків нашої планети.

*Переклад
з англійської*

Реклама, яка роздуває атомний психоз. У такий спосіб фірма «Брати Уорн» закликає будувати індивідуальні й сімейні бомбосховища.

В "УЩЕЛИНІ ЗЛА"

Це зовсім особливий, підпорядкований своїм власним законам світ. Вечорами він залитий неоновим світлом, яке вистрибує у химерно-дикому драгливому танці. Тутешні мешканці не мають жодних вад, вони надзвичайно вродливі й одягнені за останньою примхою моди. І чоловіки, і жінки задоволені своїм життям: з їх обличчя не сходить стандартна посмішка, відкриваючи сліпучо-білі, вичищені патентованою паствою зуби...

Зроблено цей «сяючий, прекрасний» світ в США. Точніше: в Нью-Йорку, на Медісон-авеню — єдиній у місті вулиці, названій на честь президента Сполучених Штатів. Медісон-авеню перетинає квартали хмарочосів і фешенебельних готелів; саме на цій вулиці, приблизно на відрідку від номера 200-го до 650-го містяться рекламні агентства і фірми. Цю частину Медісон-авеню нью-йоркці називають «алеєю реклам», або «ущелиною зла».

Тут розmistилися величезні радіо- і телерекламні центри, контори

п'ятдесяти найбільших рекламних фірм, а також головна рекламна контора майже всіх великих журналів: «Тайм», «Лайф», «Вог», «Лук», «Редбук», «Нью-Йоркер» і багатьох-багатьох інших; нарешті, головні контори посередницьких агентств, які продають місце для реклами в сотні найбільших газет. Саме тут снується гігантське павутиння, що обплутало мільйони людей. Реклама зваблює, повчає, вимагає, і врешті-решт ламає опір людини і примушує її розлучитися з своїми грішми. Якщо, звичайно, вони в неї є.

Рекламується все: гармати й жувальна гумка, бомбосховища й сосиски, модні капелюшки й модні політики, антикомунізм і холодна війна. Щороку для завоювання «душ» американський бізнес на одну лише комерційну рекламу кидає 12—13 мільярдів доларів.

Мільярдна імперія реклами — це дуже складний механізм, вона має свою стратегію і тактику, свою політику. Звернімося до «Енциклопедії реклами», виданої Ірвіном Грехемом в

США. В ній зазначається, що реклама — це дітище невтримної конкуренції, жорстокої боротьби за покупця й ринки збуту, дітище скаженої гонитви за прибутками...

Вам в око впадає зваблива панорама моря, навіваючи романтичний настрій. Він і вона по кісточки у воді — молоді, щасливі, усмінені. Що принесло їм щастя? Чи не сигарета, яку палить дівчина? Так і є — всьому причиною сигарети «Кемел». «Люди люблять «Кемел», — пояснює підпис.

Чи знайомі ви з двома великими творами мистецтва? — запитує реклама. Вам важко відповісти? То нічого. За вас відповідь яскрава реклама: «Незабутня Дев'ята симфонія Бетховена. Ось справжня класика. Але для тисяч чоловік це також спортивна майка нашої фірми... І для більшої переконливості текст супроводжує велика фотографія: Бетховен, вбраний у «класичну» майку...

Це лише два порівняння невинні приклади. Та вигадкам американських підприємців немає кінця.

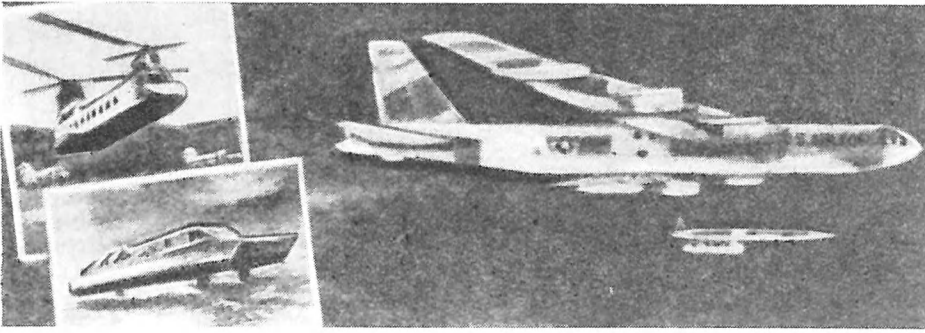
Не даремно в комерційних навчальних закладах США студентам, крім «мистецтва бізнесу», вбивають у голови «мистецтво продажу», не даремно богами реклами тут служать не менше семи тисяч вчених — психологів, соціологів, антропологів й інших спеціалістів, які розробили струнку систему обдурення покупця.

* * *

Англійська журналістка Розмері Смолл пише про три основні способи, за допомогою яких рекламні фірми ловлять сложивачів у свої тенета. Перший спосіб — псевдонауковий: покупця намагаються вразити різного роду «науковими» аргументами. Можна також робити ставку на такий «мотив»: «Жодна дівчина не подивиться на чоловіка з тьмяним волоссям», — безапеляційно заявляє реклама, що пропонує суміш для догляду за волоссям. Нарешті, третій прийом спрямований на те, щоб створити «комплекс провини». Таким шляхом звичайно, намагаються вплинути на жінок. «Ви будете найкращою матір'ю, якщо купите цей миючий засіб». Чому? «Користуючись ним, ви зможете швидше навести чистоту в своєму домі й більше часу приділити чоловікові й дітям».

Особливо широкого розповсюдження набула тепер так звана «велика трійка», тобто три способи обдурювання в торгівлі: реклама-пастка, первісне підвищення цін, обманні порівняльні ціни. Найпростіший з них — реклама-пастка.

Припустімо, що покупець клонув на рекламне оголошення і купує «прекрасне скло, яке не б'ється». («Як показали наукові дослідження, гарантується скорочення ваших витрат на віконні шибки на одну третину»). До нього приходять комівояжер. Покупець укладає угоду, підписує замовлення і розраховується за зразок. «Між іншим, — недбало кидає комівояжер, виходячи,—

«Воїнг» — майстер на всі руки! — так розхваляють свій товар торговці смертю. Журнал «Таймс», за чималі гроші звичайно, надає свої сторінки фірмі «Воїнг» для рекламування бомбардувальників.

не забувайте чистити це скло металевою щіткою і раз на тиждень промивати спеціальним розчином». Покупець ошелешений і вимагає гроші назад. Комівояжер з коректним здивуванням вибачається: «Що ж ви хочете за дев'ять доларів?» Потім стає відвертим. Ці негідники на фабриці, признається він, не знають як обслуговувати порядних клієнтів! У нього в машині, — зовсім випадково, — є прекрасна щітка, «щітка-люкс», — за 30 доларів. З нею не пропадеш. І по руках! «Ну, а зараз ще один внесок — і...» Звичайно, щітку приставлено додому через пару днів.

Мільйони людей потрапляють в такі пастки. Мільйони людей переплачують за товари і тому, що вони красиво запаковані. Сума, яку викачують з американців за обгортку й упаковку, досягає щороку 25 мільярдів доларів.

Спочатку реклама настирливо переконує придбати ту чи іншу річ, а потім з не меншою настирливістю переконує викинути її, бо вона вже вийшла з моди. Так, наприклад, на початку розвитку автомобільної промисловості великий успіх мало гасло: «Автомобіль, що не знає зносу». Тепер воно поступило місцем принципу планомірного скорочення строку служби автомашин. Про це зараз відверто заявляють промисловці в США.

Згадуються слова Віллі Ломена — героя п'єси Артура Міллера «Смерть комівояжера»:

«Хоч раз за все своє життя я хотів би одержати у власність річ, перш ніж вона зламається! Вічно я змагаюся з смітником: тільки встигнеш виплатити за машину, а вона вже ледве дихає. Холодильник пожирає запасні частини, як скажений. Вони навмисне так роблять свої товари: коли ви, нарешті, виплатили гроші за якусь річ, вона вже нікуди не годиться».

Такою є капіталістична реклама. Але крізь її безперервні умовляння: «Ійте це, пийте оце, одягайтесь тільки так» — звучить певна пропагандистська тенденція: «Купуй, накопичуй, не задумуйся, продавай свою душу дияволу кредиту, вчись у тих, хто має успіх, і, може, тобі теж пощастить у житті і ти досягнеш свого ідеалу, як досягли його ось ці лагідні білозубі джентльмени!»

Не даремно спеціалісти по рекламі вихваляються тим, що, зваблюючи покупницю новою косметикою, продають їй не «крем, а надію». Але як не схожі рекламні щасливі американці, що катаються на яхтах або п'ють коньяк «мартіні», на тих, живих, що товпляться біля бірж праці й стоять у черзі за благодійною юшкою. Та хіба вони можуть бути схожі? Адже одні напахчені й прикрашені, щоб зробити рекламу, інші — реальне життя Сполучених Штатів.

* * *

Джунглі. Крізь буйні зарості. продираються

солдати, міцно стискаючи в руках гвинтівки. Попереду йде сержант, несучи загадковий апарат. Це локатор «Орджент». Він допомагає виявляти ворога.

На перший погляд може здатися, що це ілюстрація до «неоголошеної війни», яку ведуть США в Південному В'єтнамі. Ні, перед нами знову реклама. Її змістила фірма «Дженерал телефон електронікс» на сторінках американського журналу «Юнайтед Стейтс ньюс енд Уорлд ріпорт».

Це вже не тільки бізнес, але й велика політика. Стратегія Пентагона збігається із стратегією рекламної імперії. «Невинна» фірма приходить на допомогу ка-

рателям, і реклама пропонує не тільки купувати зброю, але й шукати «ворога» і вбивати його».

Перегорнемо сторінки іншого журналу, цього разу «Лайфа». Тут миготять американські «Поларіси», зняті в момент зльоту з-під води, фотографії реактивних атомних бомбардувальників. А ось чорний дельтовидний силует англійського бомбардувальника «Вулкан». Це також реклама. Вихваляючи бойові якості ракет і літаків, вона твердить, ніби «Боїнг» і «Вулкани» покликані захищати «вільний світ».

В цій рекламі не зустрінеш настирливих закликів — «купи, купи, купи!» Але й вона вимагає від американського народу і народів країн Європи і Азії, втягнених в агресивні військові блоки, розплачуватися за цю так звану «оборону».

На сторінках американської преси зустрічається ще один різновид реклами — реклама священництва. Повернемося до «Юнайтед Стейтс ньюс енд Уорлд ріпорт»: два американських інженери під палючим промінням африканського сонця. В руках у них — креслення. Десь віддалік розкинувся будівельний майданчик металургійного за-

«Міцний горішок». Що рекламує це фото? Папір для друкування торговельних каталогів і прейскурантів, що його виробляє фірма «Консолідейтед пейнер мерчент».

воду. А поряд граються негрєнята. Більш того, американська компанія вклала навіть в руки дівчинки прапор Сполучених Штатів. Якщо вірити рекламі, США в особі їх ділових фірм і компаній — кращий друг африканців.

Але якби журнал наважився підняти завісу над цією мнимою ідилією, то читач здригнувся б від жаху, побачивши злидні й страждання, що їх принесли народам світу Моргани, Рокфеллери, Дюпони та інші фінансові королі Америки. І ось димовою завісою, за якою вони ховають свою злочинну діяльність, служить спеціальна галузь реклами, так звана «паблік рілейшнз».

В одному з нью-йоркських театрів ішла п'єса англійського драматурга Джона Осборна «Озирнись, розгніваний». Герой п'єси погано ставиться до дружини, знущається з неї. Під час цієї сцени якась глядачка, молода жінка, видерлась на сцену і кинулась на актора з кулаками: «Негіднику! — істерично кричала вона, — мій чоловік був такий самий! Він покинув мене!» Довелось опустити завісу...

Всі нью-йоркські газети сповістили про цю подію. Юрби глядачів посунули в театр. Незабаром виявилось, що скандал організував якийсь Моран, знаменитість в галузі «паблік рілейшнз».

Що ж таке «паблік рілейшнз»? Дослівний переклад цього виразу на українську мову нічого не дає. «Відносини з громадськістю»? Туманний термін навмисно приховує суть справи.

Паблік рілейшнз — свого роду техніка окомилування. «Нема жодної галузі американського життя, — пише Ірвін Росс в книзі «Торговці образами», — де в останнім часом не вкоренились прийоми паблік рілейшнз». Фірми, зайняті паблік рілейшнз, — ці підприємства по обробці громадської

думки, — пишуть рекламні сценарії для кіно і телебачення, готують монографії, що прославляють ділків великого бізнесу, організують кампанії, спрямовані на боротьбу з страйкарями, дискредитацію конкурента, обрання потрібних людей у конгрес і навіть на пост президента США. «Всі служби Пентагона, — повідомляє Росс, — користуються військовими службами паблік рілейшнз для збільшення воєнних асигнувань».

Діячі цієї галузі реклами галасливо обговорюють на своїх конференціях проблеми професійної етики: «Про межі допустимої брехні», «Чи морально переманювати чужого клієнта». На одній з таких конференцій якийсь Річард Вайнер одверто заявив: «Ми не що інше, як повії, ми брехуни, ми готові на що завгодно, тільки б за це нам добре платили».

Засновник паблік рілейшнз горезвісний Айві Лі свого часу за 25 тисяч доларів на рік допомагав гітлерівському урядові Німеччини складати «Декларації про роззброєння», які мали рекламувати «миролюбність» його клієнтів-фашистів. Нині паблік рілейшнз рекламує капіталізм, «американський спосіб життя». Але круковий й мило не допоможе, — каже народне прислів'я.

«Скільки б мільйонів не витрачали Дюпон де Немур і К^о, їм не стерти образ «торговців смертю», — пише журнал «Бізнес уїк». — Не вдасться також змінити уявлення про хижого Джона Рокфеллера... За допомогою паблік рілейшнз можна створити фокус ненадовго, але рано чи пізно публіка прозріє. Це не чорна магія».

В суспільстві, де все продається й купується, політична реклама, яка також робиться в «ущелині зла», зрозуміло, відповідає фактам ще меншою мірою, ніж реклама комерційна.

Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ

Пам'яті № 219170

Кілька місяців тому в австрійське наукове товариство атомної фізики випадково потрапив цікавий документ, патент № 219170, з описом незвичайної «уранової машини». Вчені скептично посміхнулися: «уранова машина» виявилася нічим іншим, як звичайнісіньким атомним реактором з усіма його сучасними деталями. Подібні реактори існують зараз у багатьох наукових інститутах, в університетах, їх кількість на земній кулі перевищила вже сотні... Та неважко уявити подив австрійських учених, коли вони прочитали дату реєстрації патенту: 14 червня 1939 року!!!

Як відомо, лише через три з половиною роки в грудні 1942 року в лабораторії Чикагського університету під керівництвом Енріко Фермі вдалось здійснити першу ланцюгову реакцію по розщеленню ядра урану. Це було зроблено у примітивному «атомному котлі», що, за спогадами сучасників, «являв собою купу графіту, в якій стирчали уранові стержні».

Винахід атомного реактора саме у Відні не був випадковий. В той час там існувала своя школа фізиків, ставились цікаві досліди, велась плідна наукова дискусія; віденські вчені підтримували контакти зі своїми колегами в усьому світі і були в курсі всіх важливих наукових подій. Досить нагадати, що відомий фізик Лізе Мейтнер вийшла із віденської школи.

Навесні 1938 року Гітлер захопив Австрію, у вересні 1939 року почалася друга світова війна. Віденська школа фізиків розпалась і майже припинила свою діяльність. В ті трагічні для Австрії часи у фізичному інституті Віденського університету працював доктор Георг Штеттер, автор «уранової машини».

Молодий вчений займався дослідженнями в галузі атомної фізики і, між іншим, провадив експерименти з швидкими та сповільненими нейтронами. Штеттер зробив багато розрахунків, розглянув можливість ядерних реакцій за допомогою швидких та сповільнених нейтронів і після теоретичних узагальнень прийшов до висновку, що «уранова машина» може постачати надзвичайно велику енергію.

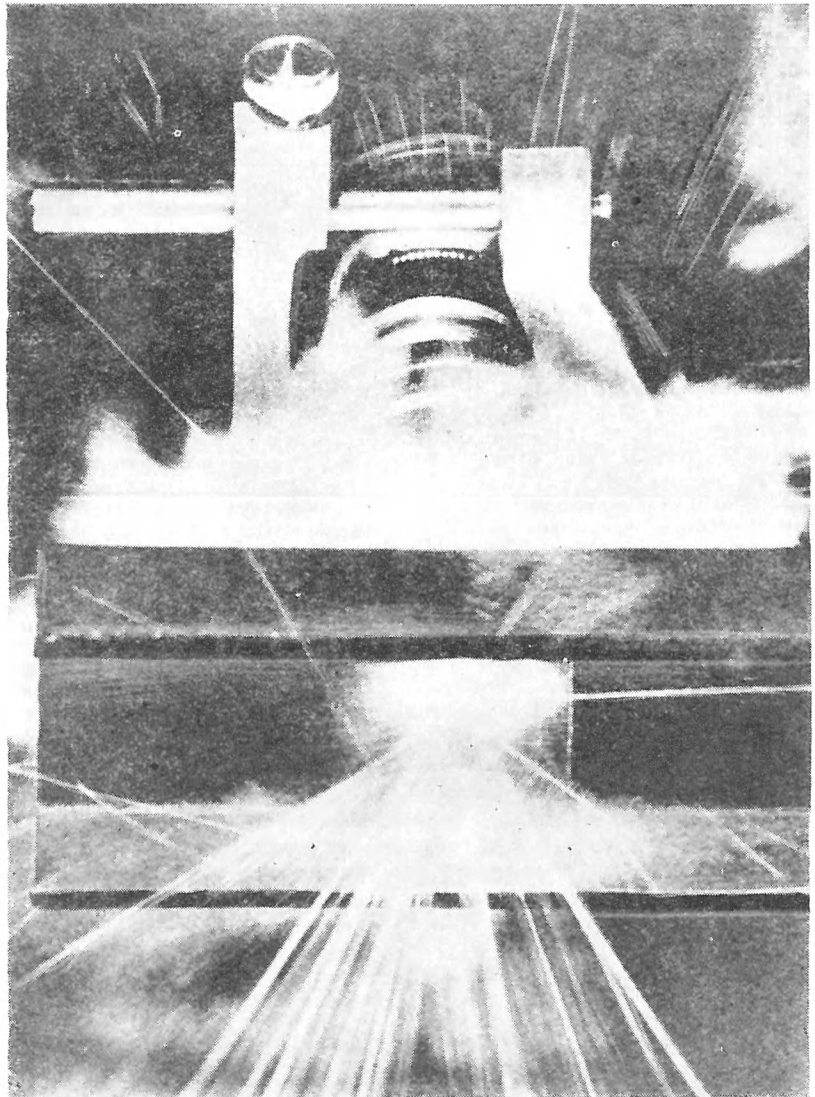
14 червня 1939 року Георг Штеттер представив опис і креслення свого винаходу у віденський філіал патентного бюро гітлерівської Німеччини. Австрійського патентного бюро вже не існувало. У Берліні вирішили ніяких запитів не розсилати — патент Штеттера оголосили таємним.

Почалася війна, і контакти з іноземними дослідниками припинились. Якщо б патент був зареєстрований за кордоном, всі пізніше створені атомні реактори підпадали б під дію патентного права; ім'я Штеттера записали б в історію атомної фізики великими літерами... Але патент був надійно схований у сейфах таємних архівів фашистської Німеччини. Отже, гітлерівці мали в кишені ключ до створення атомної бомби, та, на щастя, не зуміли практично використати ідею Штеттера.

Зараз доктор Георг Штеттер очолює фізичний інститут Віденського університету. Але тепер він займається не атомною фізикою, а проблемами очищення повітря. Його вважають видатним фахівцем у цій галузі. Слава винахідника атомного реактора дісталася не йому.

З австрійської газети
«Фольксцітїмє»

ЩО НАМ ДАДУТЬ ЛАЗЕРИ!

Проміння лазера, сиплячи снопи іскор, пропалює отвір у товстій сталевій балці.

Надзвичайні якості пучка світла лазера, або інакше квантового генератора, — пучка компактного, інтенсивного, у мільйони разів яскравішого від сонця, — відкривають цьому винаході неосяжне майбутнє. Винайдений кілька років тому, отож перебуваючи лише на порозі свого розвитку, — лазер ховає в собі непередбачені можливості застосування. Вже сьогодні реально вимальовуються шляхи практичного використання лазера в деяких важливих галузях.

Але спочатку — що таке квантовий генератор або лазер?

Це своєрідний пристрій, в якому інтенсивно освітлюють рубіновий стрижень, внаслідок чого він зрештою випромінює потужний

пучок світлових променів. Грубо кажучи, дію лазера можна порівняти з механікою створення кам'яної лавини. Якщо кидати на гору камінь за каменем, то спочатку нічого не трапиться. Але коли каміння нагромадиться більше певної норми, то все воно разом рине вниз, уже не по одному, а величезною лавиною.

Отак і рубіновий стрижень лазера, коли його інтенсивно освітлювати, збирає дедалі більше квантів світла, щоб потім, після перевищення певної норми, викинути

випромінити потужний пучок квантів дуже яскравого світла.

Хоч це порівняння, повторюємо, й грубе, але воно досить вірно передає характер дії квантового генератора світла — лазера, принаймні, в межах суто популярної статті.

Додамо, що крім рубінового стержня, сучасна наука знайшла для квантового генератора газові джерела випромінювання, що значно поліпшили його дію. А зовсім недавно група радянських

учених була удостоєна Ленінської премії за створення квантового генератора на напівпровідниках.

НАСАМПЕРЕД ПРО ТЕЛЕЗВ'ЯЗОК

У цій дуже широкій галузі техніки лазер може розв'язати важливі сучасні завдання щодо використання електромагнітних хвиль, щоб уникнути так званої «штовханини в ефірі».

Річ у тім, що, кажучи взагалі, будь-яка інформація, котру ми хотіли б передати за допомогою електромагнітних хвиль, потребує смуги частот певної ширини, абґ, як кажуть, свого передавального каналу. Ця смуга виникає внаслідок накладання на основну несучу хвилю відповідних сигналів, якими закодована інформація, що передається (так звана модуляція несучої хвилі). Під інформаціями тут слід розуміти те їх значення, яке стосується телезв'язку. Інформація може складатися з умовних знаків, наприклад, крапок і рисок азбуки Морзе, письмових знаків, звуків мови чи музики, зображень, як нерухомих, так і рухомих, різних керуючих імпульсів тощо. Кожна з перекладених у такий спосіб інформацій потребує певної широчини смуги частот. Для телефонної розмови, скажімо, вистачає смуги шириною трьох тисяч герців (3 кілогерци), а для телебачення — не менше, ніж шість мільйонів герців (6 мегагерців).

При сучасному надзвичайно широким розв'язкам мережі радіостанцій і радіолокації, а також телевізійних передатчиків, з яких кожна установка вимагає відповідного каналу, і виникає зазначена вище «штовханина в ефірі», і пов'язані з нею великі труднощі щодо розподілу частот.

Преваги лазера в цьому розумінні полягають у гігантській ємкості його інформаційних передавальних каналів, створених, природно, вже на оптичних хвилях.

Межа таких хвиль починається на частоті порядку 60.000 мегагерців і закінчується на частоті 600.000.000 мегагерців. Якщо ми згадаємо, що телевізійний передавальний канал потребує 6 мегагерців, то, виходить, у межах оптичних хвиль можна розмістити не одиниці, як в електромагнітних хвилях, а мільйони таких передавальних каналів. Що ж до телефонних розмов, для яких потрібен канал шириною лише в 3 кілогерци, то тут застосування оптичних хвиль лазера дає незрівнянно більші можливості. Тому використання квантового генератора-лазера для телезв'язку остаточно усуває будь-яку «штовханину в ефірі».

Передачу телевізійних зображень за допомогою лазера продемонструвала минулого року одна американська лабораторія електроніки. Це, звісно, лише початок, і, за свідченням авторитетних осіб, потрібно ще принаймні кілька років для того, щоб такі передачі стали практичною справою. Тоді відкриються можливості телевізійного зв'язку Космосу з Землею, зв'язку між космічними кораблями в міжпланетному просторі так само, як і на землі. Майбутні космонавти зможуть за допомогою лазерів передавати телевізійні зображення навіть з віддалених планет, бо потрібна для цього апаратура відносно дуже невелика і буде споживати малу кількість енергії.

Дія лазера на передачі телевізійних зображень у демонстрованій в США системі полягає ось у чому.

Зображення, прийняте телевізійною камерою, перетворюється на низку електричних імпульсів, які потім передаються до оптичного модулятора. Цей модулятор змінює (модулює) пучок променів квантового генератора-лазера в такт одержаних сигналів. Отож телевізійні сигнали перетворюються немовби на складову частину цього пучка світла, який зрештою потрапляє до оптичного приймача (чогось на взірєць малого телескопа). Тут пучок світла лазера падає на фотоелементи, де й відбувається зворотне перетворення його на телевізійні сигнали (демодуляція). Зрештою ці сигнали потрапляють до звичайного телевізійного приймача, що відтворює передане зображення. В експериментальних лабораторних дослідженнях (показаних на нашій фотографії) промінь лазера мав завдовжки лише кілька метрів, але його властивості дозволяють передавати зображення на величезні відстані, включаючи й космічні.

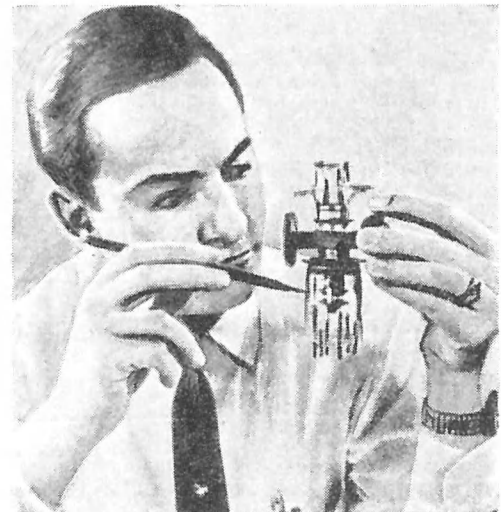
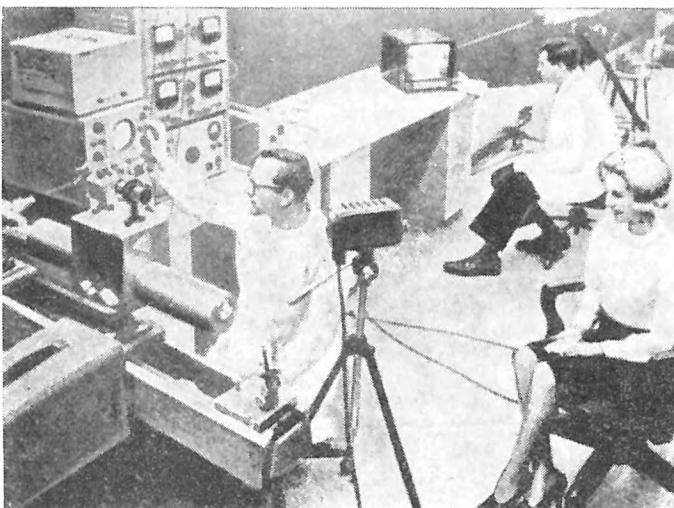
Опрацьований в цій лабораторії метод дає можливість передавати за допомогою одного тільки пучка світла лазера 160 різних телевізійних програм одночасно. Для порівняння нагадаємо, що весь діапазон ультракоротких хвиль, що вживається тепер для телевізійних передач (від 30 до 300 мегагерців), дозволяє використати не більше, як 45 каналів, бо кожен з них потребує смуги шириною 6 мегагерців.

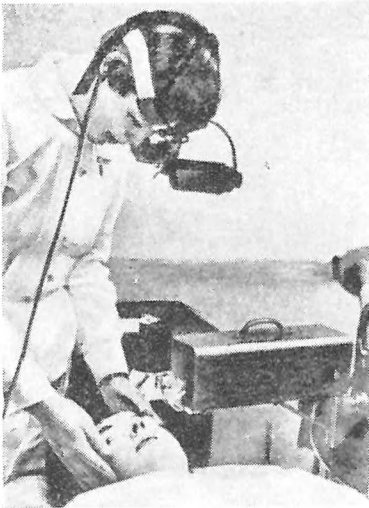
ЛАЗЕР ОБРОБЛЯЄ НАЙТВЕРДІШІ МАТЕРІАЛИ

Дальша, цілком інша галузь застосування лазера — це прецизійна обробка деталей з найтвердіших матеріалів. Тут буде вико-

Експериментальна спроба пересилати телевізійне зображення за допомогою лазера Ліворуч — оптичний модулятор.

Такий вигляд має пристрій для демодуляції пучка проміння лазера під час передачі зображень.

Медична сестра готує хворого до хірургічної операції за допомогою лазера. Операція полягає у видаленні глибокого ракового новоутворення на оці.

ристана надзвичайно цінна властивість проміння лазера, а саме — неймовірно висока концентрація в ньому енергії.

Рубіновий лазер імпульсної дії в одному виблиску виділяє відносно невелику енергію, але його промінь можна сконцентрувати за допомогою лінзи в якійсь певній точці. Внаслідок цього виділяється енергія неймовірно високої концентрації, що доходить до 200 мегаватів на 1 квадратний сантиметр поверхні (зрозуміло, що дія її поширюється не на сантиметри, а на поверхню малесенької точки). За таких умов виникає температура порядку кільканадцяти тисяч градусів, якій не може протистояти жоден матеріал. Саме в такий спосіб були просвердлені отвори діаметром 0,5 міліметра в алмазах завтовшки 6 міліметрів.

Слід додати, що в порівнянні з застосованими досі методами (ультразвуки, електроерозійні засоби тощо) технологія використання лазера значно простіша і дає кращі наслідки. Насамперед це стосується отворів найменшого діаметра. Пучок світла від лазера діє виключно в межах заданої концентрації, не розсіюється і не призводить до структурних змін матеріалу, які звичайно з'являються при кожному його перегріванні. У багатьох випадках такі властивості мають вирішальне, першорядне значення.

Дальше важливе використання лазера — зварювання металів. «Лазерне зварювання» особливо добре відповідає загальним вимогам електроніки в галузі мікромініатюризації, де труднощі, обумовлені сучасною технологією (перегрівання транзисторів, небажана дифу-

зія металів у місці зварювання), при новій технології усуваються остаточно.

Очевидно, і тут поки що зроблені тільки перші кроки, і весь прогрес є ще справою майбутнього, щоправда, дуже недалекого. Треба буде розв'язати проблему маніпуляції промінням квантового генератора-лазера і насамперед навчитися створювати безперервний струмінь з достатньою інтенсивністю енергії. Справа в тому, що лазери безперервної дії поки що дають надто малу потужність, а лазери імпульсної дії і великої потужності обмежені в своїх можливостях саме тому, що вони працюють імпульсно, уривчато.

ХІРУРГІЯ І РАДІОЛОКАЦІЯ

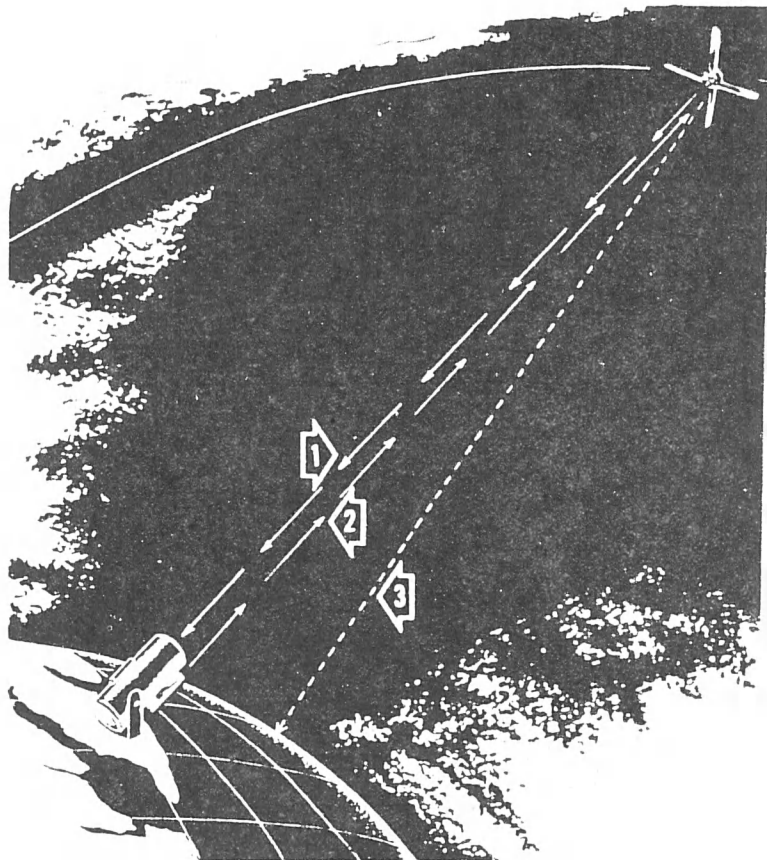
Застосування лазерів у хірургії приведе до надзвичайних наслідків. У багатьох випадках можна буде замінити хірургічний скальпель гострим пучком лазерного

світла, який, наприклад, може безболісно знищити клітини новоутворення ракового характеру.

Вже була проведена одна з найвідповідальніших операцій ока у випадку «відклеювання» сітчатки від її основи. На протязі малої частки секунди сконцентрований промінь лазера виконав своєрідне «зварювання» сітчатки, причому вся операція пройшла цілком безболісно — на відміну від хірургічних заходів, що вживалися досі, до речі, далеко не завжди ефективних.

Використання лазера в радіолокації (радар) вже сьогодні є цілком очевидним. В США і Англії виникло нове скорочення назви такого пристрою «лідар» (від слів light radar — світловий радар). Як відомо, прогрес у галузі радарної техніки найщільніше зв'язаний з можливістю використання якнайкоротших хвиль. А лазер саме тут дає необмежені можливості.

Наприклад, під час радіолокації Місяця внаслідок їх розсіювання охоплюють усю поверхню, нашого

Спостереження орбіти штучного супутника Землі за допомогою лазера («лідара»). Супутник, що рухається по орбіті на висоті 1000 кілометрів (3), перехоплений пучком лазерного проміння (2), який, повернувшись на Землю (1), дає змогу точно встановити положення супутника.

супутника. «Лідар» же освітлює своїми променями тільки невеличку частину поверхні Місяця — порядку кількох квадратних кілометрів. Зрозуміло, що в зв'язку з цим зростає і точність вимірів.

Аналогічно, незрівнянно точнішою стає і «лідарна» локація штучних супутників Землі, космічних ракет і кораблів. Втім, тут слід зауважити, що водночас постають великі труднощі, пов'язані з «прицілюванням» «лідарних» променів: це цілком зрозуміло, зважаючи на дуже вузький пучок променя лазера чи «лідара».

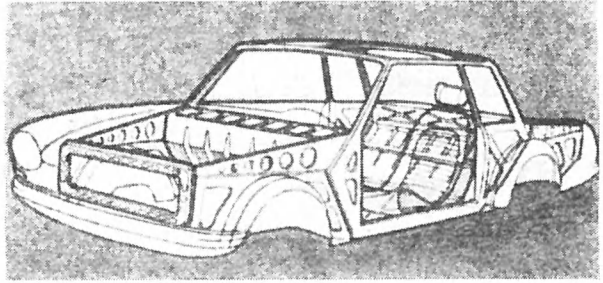
* * *

У науково-фантастичних творах буржуазних літераторів дедалі частіше йде мова про те, що лазери, мовляв, поновлюють лихозвісну ідею «променів смерті». Адже лазер концентрує таку велику потужність енергії в своїх імпульсах, що його напевно можна було б застосувати для знищення живих організмів. Власне, дещо в цій галузі й робиться в наукових лабораторіях, але тільки стосовно до бактерій і окремих клітин. Але деякі буржуазні письменники не відмовляються від цієї теми.

Так само вони звертаються й до питання про можливість застосування лазерів для знешкодження ракет. Здається, що й тут немає рації перебільшувати наслідки дії лазерів. На думку англійського спеціаліста професора Тіррінга, знищення ракет за допомогою пучків лазерного світла є утопією — принаймні, ґрунтуючись на тій інформації про лазери, яка відома сьогодні. Щоб одержати таку концентрацію енергії в промені лазера, якої було б достатньо для знищення голівки глобальної ракети в польоті, — потрібні були б велетенські лазери, що потребували б неймовірної кількості енергії. Як іронічно каже професор Тіррінг, «досі ніхто не ставив метою конструкторської думки вміщення в голівках ракет таких оптичних систем, які сприймали б і концентрували проміння лазера, надіслане ворогом, полегшуючи його нищівну дію».

З цих же причин відпаде й друга фантастична думка (теж уже розроблювана буржуазними літераторами), а саме — розташування баз квантових генераторів-лазерів на Місяці, звідки «проміння смерті» можна було б надсилати на Землю і за його допомогою здобути перемогу у війні.

Всі чесні люди щиро прагнуть, щоб квантовий генератор-лазер, який обіцяє нам так багато, лишився подалі від такого роду задумів. Хай він виправдає покладені на нього надії для життя, а не для смерті!

Схематичний вигляд «безпечного» автомобіля з кузовом «Сігма».

Безпечний АВТОМОБІЛЬ

Автомобіль з таким кузовом налетів на перешкоду. Пасажири лишилися живими й неушкодженими.

Західні спеціалісти в справах безпеки вуличного руху вважають, що автомобільні катастрофи, по суті, неминучі. Вони не бачать ефективних засобів, щоб уникнути цієї небезпеки і посилаються на статистику, за даними якої, водночас з дальшим розвитком автомобілізації неухильно зростає й кількість нещасних випадків на дорогах і вулицях міст.

Тому тепер на Заході висувається ідея створення «безпечного» автомобіля, який навіть зазнавши аварії, гарантував би пасажирам і водієві повну безпеку. Різні автомобільні фірми конструюють модель такої машини, і, хоч з причин конкуренції вони засекретили свою роботу, зрештою, всі погоджуються на тому, що «безпечний» автомобіль мусить мати міцний невразливий для будь-яких ударів кузов.

Відомий італійський конструктор автомобільних кузовів Пінінфаріна розробив своєрідний зразок такої машини під назвою «Сігма».

Сталева клітка всередині автомобіля цієї конструкції має спереду й позаду (перед двигуном і за багажником машини) спеціальні «ажурні» аркуші сталі з численними отворами. Ці частини кузова в разі зіткнення приймають енергію удару на себе і знищуються. Двигун не опиняється на колінах водія, як це часто трапляється при аваріях, а пересувається під сталеву клітку з відповідно похилою стінкою.

Кермо має гумове кільце й тому деформується й спирається на м'яко вистелений щиток приладів, який також закріплений еластично. Внутрішня частина автомобіля позбавлена будь-яких металевих і гострих виступів, а буфери вкриті грубим шаром гуми.

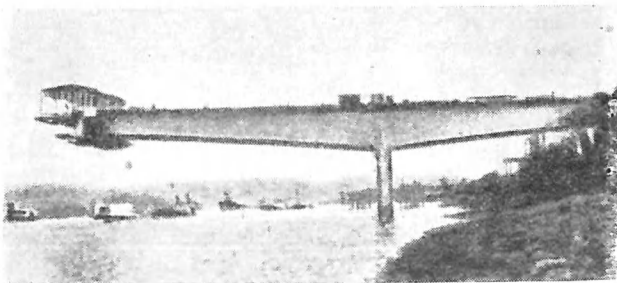
Зовнішньо автомобіль з кузовом «Сігма» нічим не відрізняється від машин звичайної конструкції за винятком лише дверцят, які пересуваються по спрямовуючих штагах. Пасажири забезпечені до того ж поясами, що прикріплюють їх до сидінь.

На жаль, за підрахунками конструктора, новий кузов коштуватиме надто дорого, щоб можна було випускати ці машини для загального користування.

Сонячні оранжереї

Оранжереї з поліетиленовим одягом замість скла швидко поширюються в сільськогосподарських кооперативах і на державних фермах Болгарії. Головне джерело тепла — сонце. Кошують такі оранжереї відносно дешево і збираються легко.

Міст через Рейн

Новий міст через Рейн поблизу Кобленца, сконструйований із попередньо напруженого бетону, буде найбільшою в світі спорудою такого типу. Кілометровий міст матиме ширину 30,5 метра, що дозволить прокласти по ньому дві проїжджі частини завширшки по 7,3 метра кожна. На фото: будівництво одного з прогонів моста.

Електронна машина регулює вуличний рух

У канадському місті Торонто, що має 1,6 мільйона жителів і 625 тисяч зареєстрованих автомобілів (приблизно — машина на кожних трьох мешканців міста), траплялися такі великі вуличні затори, що магістрат вирішив запровадити для регулювання вуличного руху електронні лічильні машини. Дві такі машини контролюють світлову сигналізацію в 100 ключових пунктах міста, підтримуючи ритмічність руху. Головна машина, встановлена в міській ратуші, щосекунди аналізує ситуацію і в разі виникнення заторів дає відповідні накази світловим сигналам. Внаслідок цього швидкість руху автомобілів в «години пік» збільшилася на 25 процентів.

Корабель з трьома гребними гвинтами

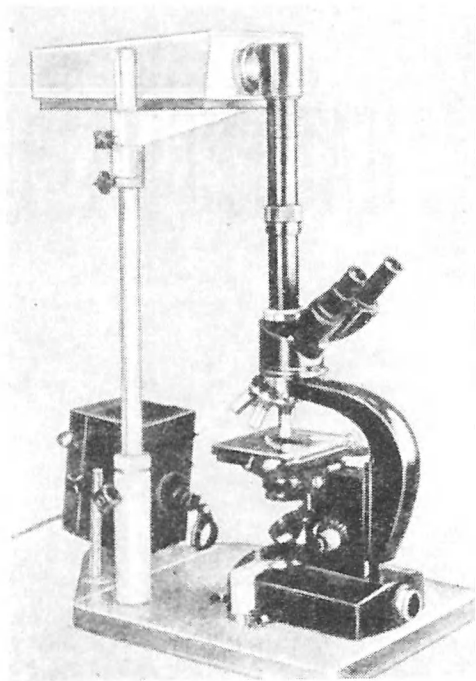
В Норвегії будується риболовецьке судно зовсім нової конструкції — з трьома гребними гвинтами. Крім звичайного головного гвинта, воно має спереду другий гвинт, а третій — розміщений на стерні. Гвинти збільшують маневреність судна і надають йому можливість так званого «траверсу», тобто руху в напрямі, перпендикулярному до ходу корабля, що значно полегшить працю рибалок.

Атомне освітлення й опалення

Невеличке містечко Фарста поблизу Стокгольма (Швеція) — перше місто в світі, де для освітлення і опалення квартир використовується електрика, одержана внаслідок перетворення атомної енергії. Установка з атомним котлом, що приводить у дію генератори електричного струму, міститься окремо, в кількох кілометрах від містечка.

„Телевізійний“ мікроскоп

Часто виникає потреба продемонструвати мікроскопічне зображення великій аудиторії або телеглядачам. Для цієї мети на славних заводах Цейса в Ієні (НДР) сконструйовано спеціальний прилад, який передає зображення з мікроскопа на екран телевізора.

Великий аеропорт в Рахабі

Нещодавно в Рахабі (Йемен) відкрився новий міжнародний аеропорт, який може приймати навіть найбільші реактивні пасажирські літаки. Аеропорт збудовано в рекордний строк — за 4 місяці; в його будівництві брало участь понад 500 радянських спеціалістів.

„СИЛЮЕТИ“

ЖРЕКИНІ

ПАСТЕРНАКОВОЇ

Багато книжок написано про прекрасне мистецтво Терпсіхори. Багато праць присвячено історії розвитку балету в нашій країні та за її межами, чимало є критичних статей, в яких об'єктивно й серйозно розглядаються різні форми танцю, творчість окремих майстрів, життя театральних колективів та ансамблів.

Але ось перед нами книга «Українська жінка в хореографії», що вийшла минулого року в Торонто (Канада), і продиктована вона міркуваннями, які не мають нічого спільного з мистецтвом.

Автор її Марія Пастернакова, яка в 1944 році скори-

сталася відступом німецької армії, щоб «втекти від більшовиків» у Західну Європу, а потім до Америки.

Можна було б залишити без уваги цю вкрай тенденційну, наклепницьку книжечку, коли б пані Пастернакова не журилася так тяжко за «українською душею» і не уболівала за чистотою українського танцю, що, як довідуємося з її книжки, бережно культивується лише в Канаді зусиллями кількох емігрантських «жрекинів Терпсіхори».

Багато всілякої дивини постає перед нами із сторінок книги Пастернакової: і Україна виявляється не на Україні, і балет український ніби й не український, і вза-

галі все мистецтво українське розвивається не у нас в УРСР, а там, за океаном. Авторка твердить, що тільки з 1940 року українська талановита молодь має можливість оволодівати професією балету. Що у нас немає ні методики, ні естетично-критичних досліджень про народний український танець. Що ансамбль народного танцю УРСР, ця справжня творча лабораторія сценічних народних танців, які яскраво відображають життя українського народу, є лише «репрезентативним» і, гастролюючи в усіх країнах світу, має «пропагандистський характер». А його художній керівник П. Вірський, створюючи свої цікаві хореографічні композиції (які авторка змушена хвалити), розвиваючи народний танець і збагачуючи його елементами класики, стає на ризикований шлях «заглушення народного духу й народного характеру» (тут і далі підкреслено мною — Г. Ш.), що скидається на «свідому ліквідацію народної форми, нищення національних рис, на боротьбу зі стародавніми «пережитками» в побоюванні, що «вічно тліюча в наро-

ді іскра національної душі завжди шукає нагоди розгорітися».

А от націоналісти Канади «плекають народний танець». Правда, Пастернакова застерігає: «Звичайно, до того роду сценічних танців (як танці Вірського) необхідна досконала техніка, яку українські танцюристи в СРСР набувають в балетних школах».

Вірно, і техніка неабияка.

Що ж являють собою емігрантські «жрекині»?

У довоєнному Львові не було традицій класичного балету (про це авторка пише на кількох сторінках). Тільки в 1940 р., коли на визволеній землі Західної України було відкрито театр опери та балету, класичний танець з'явився на львівській сцені. За відсутністю високих класичних зразків молоді львів'янки, які відчували потяг до танцю, вдавалися до ритмопластики Далькроза, до звільненого від пачок і пуантів виразного танцю Айседори Дункан, до деяких оригінальних шукань хореографів плану М. Вігман, Р. Лябана та ін., а також до подальшої їх трансформації та еволюції, яка породжувала дедалі нові й нові «системи» і привела кінець кінцем до так званого «модерного танцю».

Серед педагогів подібного напрямку безумовно є талановиті митці, і їхні, часом спірні системи безперечно цікаві. Але навколо цих систем завжди крутяться десятки людей, що «примазалися», малоталановитих ділків від хореографії, які паживаються, задовольняючи бажання багатих, часто бездарних нероб навчатися в модних студіях і називати себе танцівниками або людей, що шукають легкого хліба. Безліч різних шкіл, студій та студійок Західної Європи та Америки мають ще й практичну основу. Відомо, що техніка класич-

ного танцю набувається впертою працею на протязі семи-дев'яти років, і починаючи навчання треба здебільшого з дитинства. А тут — два-три роки навчання, і «жрекиня» готова. Дешево й сердито!

Втікши з своєї Вітчизни з еміграцію, націоналістичні «жрекині» також зробили із своїх захоплень пластико-виразними танцями «бізнес» (треба ж заробляти гроші!). Вони відкрили школи й студії і почали викладати створені ними самими із суміші всіляких напрямків «системи» (Д. Нижаківська-Снігурович, І. Голубовська, О. Сірополко, О. Федак-Драгомирецька та інші). Все б нічого, нехай, як кажуть, хоч на головах ходять, але авторка твердить, що, виступаючи із своїми учнями, вони роблять корисну національну справу, «зазнайомлюючи чужинців з українською танковою культурою» (?!).

Вихвалання оцих «жрекинь» — близьких знайомих авторки, по суті, і є завданням книги. Більше половини розділу «Силуети сучасних українських танцюристок» присвячено «знаменитим» іменам, які «вже призабуті, інші мало, а то й цілком нам невідомі... Вивести їх на денне світло... є метою моєї скромної книжки».

Сумнівна скромність, пані Пастернакова, ви не такі вже й скромні, як хочете здаватися. Вже сама назва книги свідчить про те, що ви претендуєте на висвітлення ролі української жінки в хореографії. Почесне завдання! Але чи можна розв'язати його показом портретів двох десятків емігранток і побіжною згадкою про балетні театри України? Більше того, в своїй передмові ви кажете, що, відповідно доповнена, ваша книжка, давши поштовх «до відбудови занедбаної (??) ділянки української культури... поверне їй належне місце в іс-

торії мистецтва як окремих розділ — «Історія української хореографії».

Книга видана близькими друзями і родичами тих, про кого пише Пастернакова, людьми невеликого замкнутого кола емігрантів-націоналістів, які розглядають із своєї дзвіниці все українське мистецтво. Звідси і захоплені відгуки якоїсь О. Соневицької про «піонерську працю» пані Марії, і розшаркування авторки перед видавництвом, а видавництва перед авторкою.

Про ці взаємні похвали і про саму книгу не варто було б починати мову, коли б з-під цнотливого хітона «елегантної» танцівниці не стирчали бандерівські чоботи на товстій підшві українського буржуазного націоналізму.

Авторка з усієї сили намагається принизити значення справжнього, великого українського балету, який живе на сценах Радянської України (в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Донецьку, Дніпропетровську), принизити взагалі вітчизняний балет, як сучасний так і дореволюційний, значення нерозривного зв'язку і спільності російської й української культур.

У розділі «Класичний танок», давши коротку історичну довідку про його зародження і побіжно торкнувшись інших країн, Пастернакова зупиняється на Росії і з запалом, гідним кращого застосування, доводить, що класичний балет не є породженням російської культури; що його колиска — Італія і Франція, що тільки в 1885 р. французький балетмейстер М. Петіпа переніс балетну традицію в Росію. А італієць Е. Чекетті, який приїхав слідом за ним, виховав, мовляв, багатьох провідних танцівників російського балету.

Одне слово, ніякого «ро-

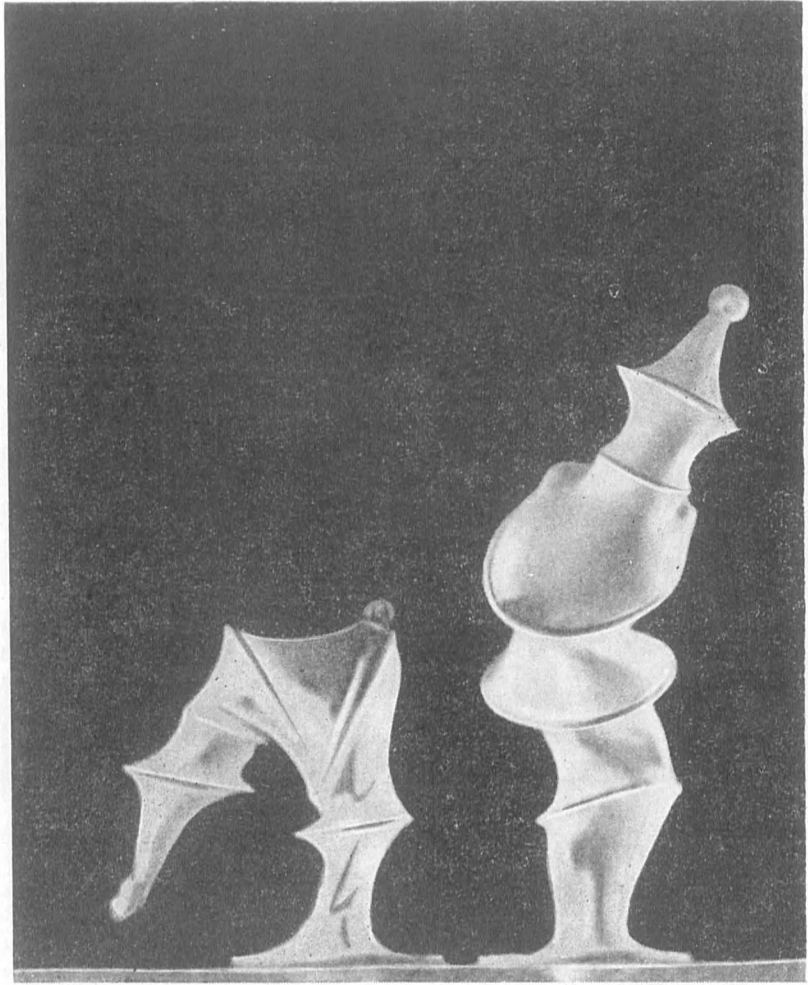
сійського балету» не існує, і ніяких заслуг у цій справі росіяни не мають.

Загальновідомо, що пару століть тому організації російського балету послужили італо-французькі (тоді ще не дуже досконалі) зразки. І ніхто не буде заперечувати того, що Петіпа багато зробив для російського балету, як і того, що Чекетті був чудовим педагогом і добивався від своїх учнів високої техніки. Але навіщо оперувати тільки цими іменами?

Петіпа жив на російській землі (шістдесят років у Марїнському театрі!), серед росіян і російських звичаїв, що не могло не позначитися на його творчості, не кажучи вже про величезний вплив геніального Чайковського, який здійснив реформу в балетній музиці, Глазунова та інших передових російських композиторів. Все це й привело до викристалізування натхненності й виразності, як особливих характерних рис російського балету, до створення спектаклів, що стали новим етапом у розвитку світового балетного театру.

В своїй книзі «Проти течії» славнозвісний російський балетмейстер М. Фокін зазначає, що «Петіпа енергійно відстоював російське балетне мистецтво від шкідливих впливів деградуючого зарубіжного театру».

Тут слід згадати і талановитого російського хореографа Л. Іванова, вірного соратника Петіпа, О. Горського та інших балетмейстерів, які, поставивши ряд блискучих спектаклів, тим самим зробили значний внесок у розвиток російського балету; і видатних російських педагогів П. Гердта, П. Карсавіна, Ширяєва, В. Степанова, Н. Волкова, що ділили славу з Е. Чекетті, виховали й випустили цілу плеяду блискучих балерин і танцівників. До речі, в тій-таки книзі Фокін пише, що було

Танець «Алегорія» в постановці Альвіна Ніколаїса.

б помилково пояснювати успіх А. Павлової лише впливом Чекетті. Як і в кожній танцівниці, у неї було багато вчителів, але все краще вона взяла у Гердта, по класу якого й закінчила школу.

А хто ж у подальшому створив всесвітню славу російському балету?

Пастернакова по-шахрайськи випускає імена всіх діячів російської хореографії, назвавши лише кількох сучасних балетмейстерів, танцівників і педагогів.

Перша балерина світу — Галина Уланова — згадується тільки як «затискувачка» молодих талантів. «В короні балерин «Большого балета» є теж тепер молодші — С. Стручкова, Кондратьєва,

Тимофієва та інші. І хоч вони є солістками балету, проте не мають виглядів статі «пріма-балериною», бо советський балет побудований на «стар-системі», і тільки одна може бути першою солісткою, хоч би й до похилого віку, як це є з Улановою. Це власно робить советський балет старим, заkostenілим у формі і змісті».

Такі казочки розповідає нам емігрантка Пастернакова з-за океану.

Ми не докоряємо непоінформовану авторку за хронологічну непослідовність і безліч помилок та неточностей у датах, ініціалах, прізвищах і т. д. Не будемо дрібязковими, коли мова йде про головне. А головне

це те, що надто вже пані Пастернакова фантазує, щоб не сказати — бреше.

Навіть за часів царської фаворитки Кшесинської, чергуючись із нею, в усіх балетах танцювали Карсавіна, Кораллі, Ваганова, Преображенська та інші балерини. В наш час, до переходу Г. Уланової на педагогічну роботу, увесь чималий балетний репертуар Великого театру паралельно з нею вели О. Лепешинська, М. Плісецька, Р. Стручкова, С. Головкіна, Л. Черкасова. У Ленінграді Н. Дудинську заступає Т. Вечеслова, О. Йордан, Ф. Балабіна, А. Шелест, пізніше — І. Петрова, І. Колпакова та інші. Кожен випуск хореографічних училищ Москви і Ленінграда висуває нові імена. До останнього покоління належать, очевидно невідомі автору, Є. Максимова, Є. Рябінкіна, Н. Безсмертна, дебюти яких любовно підготували кращі педагоги, в тому числі і Г. Уланова.

Американський журналіст А. Кан, схилиючись перед чудовим мистецтвом Уланової, яке визнає увесь світ, пише про неї цілу книгу («Дні з Улановою»), здійснюючи для цього неодноразові подорожі до Радянського Союзу. А у Пастернакової навіть кількох рядків не приділено мистецтву прекрасної балерини.

Вважатимемо, що піднята авторкою тема зобов'язує її сконцентрувати свою увагу на балеті України. Та ба! Українському радянському балету відведено лише сім з половиною сторінок! Лише кілька радянських українських балерин «удостоїлися» бути відзначеними в книзі під претензійною назвою «Українська жінка в хореографії». Та й вони, бідолашні, не мають змоги розвинути свій хист, бо українському мистецтву «призначене другорядне місце у советському балеті»

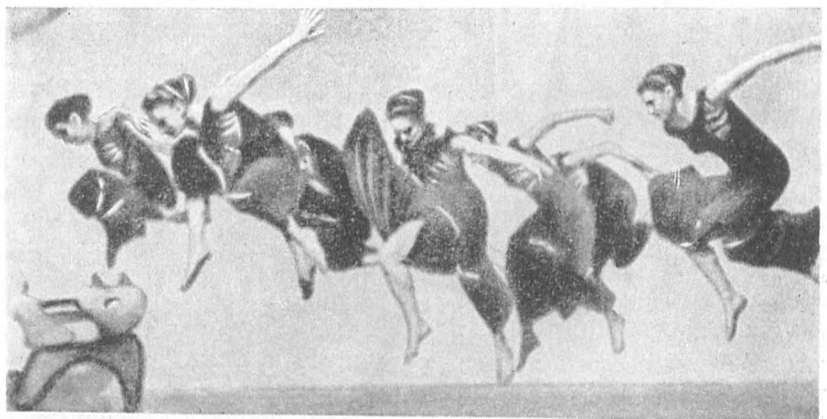
(знову «ідея» про тиск Москви на українське мистецтво і на «українську душу»). І далі... «Під режимним тиском український балет замикається майже виключно в чужій традиційності і етнографізмі, що, власне, веде до збіднення української сценічної танцювальної культури».

Тематика наших балетів не влаштовує Пастернакову. Шедеври класичної спадщини — «Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Жізель» — надто казкові. «Ромео і Джульєтта», «Кам'яна квітка», «Спартак» — надто масові, декоративні і мають «соціальний акцент». «Бахчисарайський фонтан», «Полум'я Парижа», «Лауренсія», «Цигани» мають політизовані лібретто. Якщо в «Полум'ї Парижа» і «Лауренсії» справді є нетерпимі для Пастернакової сцени народних повстань, то незрозуміло, яку «політику» знайшла вона в «Бахчисарайському фонтані» і «Циганах»? Серед балетів на сучасну тематику Пастернакова зупиняється на невдалій виставі «Рідні поля» (більш як тридцятирічної давності), не згадуючи зовсім значно кращих спектаклів, таких як «Берег щастя», «Світлана», «Гаяне», «Олеся» та ін. Правда, для балету 60-х років всі вони вже — історія.

Увесь оцей гавкіт з-під воприт, адресований балетам великих форм, «томлячим і одноманітним», на думку Пастернакової. Зате вихваляється форма невеликих одноактних балетів, поширених в Америці.

У нас їх теж немало, і вони мають права громадянства поряд з великими творами («Паганіні» Рахманінова, «Болеро» Равеля, «Підпоручик Киже» Прокоф'єва, «Франческа да Ріміні» Чайковського, великі танцювальні картини І. Мойсеева та П. Вірського і цілий ряд інших).

І не варт пояснювати їх появу впливом заходу. Тут доречно навести висловлювання народного артиста РРФСР М. Габовича («Известия» за 12 жовтня 1963 р.) про те, що коли вже говорити про вплив, то «не треба плутати рідного «дядька» з його західними «племінниками...». «Адже увесь західноєвропейський балет нового часу, якщо можна сказати образно, «вилупився» з того «кофейного горішка», що його розбиває Арап у безсмертному балеті «Петрушка», поставленому великим російським балетмейстером Михайлом Фокіним на початку нашого століття. Фокінські малі балети «Шопеніана», «Петрушка»,

«Доньки Ночі» з «Нічної подорожі» у виконанні групи Марти Грегем.

«Жар-птиця» дали старт, по-служили трампліном, від якого так чи інакше відштовхнулись майже всі балетмейстери майбутніх поколінь».

А якщо продовжити розмову про вплив, то треба підкреслити, що все світове хореографічне мистецтво завдячує самим своїм існуванням впливові російського балету. Навіть Пастернакова не може заперечувати впливу Дягілевського балету на розвиток західної хореографії. Хто ж, по суті, став основоположником балетних шкіл і організатором балетних труп на Заході? В Англії — А. Павлова, у Франції — М. Фокін, С. Ліфарь, в Америці — Д. Балланчин. Ця лінія продовжується і в наш час: радянський хореограф В. Бурмейстер запрошується в Англію ставити балетні вистави, С. Мессерер — в Японію організувати балетну школу, О. Лепешинська — в Угорщину і т. д. Всі країни світу посилають своїх танцівників навчатися в Ленінградське та Московське хореографічні училища.

Однак пані Пастернакова безапеляційно заявляє, що в СРСР балет затримався на позиціях ХІХ століття і що «коли він не відновить себе новими ідеями», не наблизиться до досягнень «світового класичного балету», то його місце буде серед «музейних експонатів».

Які саме ідеї стали б рятівними для російського балету, — Пастернакова не пише. І хоч усім відомо, що наше мистецтво дуже далеке від безідейності, — наші ідеї її, ясна річ, не задовольняють. Базикаючи про ідеї, автор книжки насправді віддає перевагу безідейності. Її симпатії на боці модерністського танцю, одним із небагатьох знавців якого, як про те розповідає передмова до книги, є Пастернакова. Цьому жанрові присвячено со-

лідний розділ, у якому висвітлюється діяльність ряду «майстрів» та розглядаються їх системи.

Найпоміркованіші з цих останніх ідуть слідами Дункан і Далькроза. Інші (Рут Деніс і Тед Шовн) перенасичують свої танці містикою, і, танцюючи псалми та драми релігійного змісту, впадають у «глибоку релігійну самоконцентрацію». З їх легкої руки в Америці розплодилися ансамблі релігійного танцю, що виступають у церквах перед олтарем, піднімаючи цим молитовний настрій віруючих і, природно, відвідуваність церков. Все-таки цікавіше глянути на танці, які б вони не були; нудно просто молитися! Широко культивуються так звані «джези» — повернення до ритму і рухів нецивілізованих народів. Є багато різних послідовників М. Вігман — її системи танцю містики, символів і архітектурних форм.

Провідне становище серед усіх цих майстрів посідає безумовно талановита Марта Грегем, яка після тривалих пошуків прийшла до «розв'язки в танці філософських та інтелектуальних проблем, пов'язаних з внутрішнім автентичним світом людини» (?!) і прагне відтворити усе підсвідоме, що є в людині «у первісній, нефальшованій формі». Творчість Грегем вважається породженням американської культури, і Пастернакова прикро вражена тим, що ансамбль Грегем, який гастролює по всіх країнах, не запрошують в СРСР.

Не будемо перелічувати всіх «модерних майстрів». Їх дуже багато. Є й такі, які дають «синтезу всіх типів сценічного танцю» (Мерсе Канінгем), тобто скидають усе на одну купу, використовуючи навіть українську «присядку».

Для повноти картини зупинимося ще на Альвіні Ні-

колаїсі, який дійшов уже до цілковитого абсурду. Натхненні зразками абстрактного живопису і скульптури, танцівники очолованої ним «Школи безпредметних хореографів» ховаються під машкарою і з'являються перед глядачами у вигляді якихось чудернацьких фігур. А щоб глядач не шукав у цьому якогось смислу, то танці або взагалі не мають назв, або ж мають такі, які нічого не пояснюють. Вся оця нісенітниця супроводжується електронною дванадцятитональною музикою, шумами і великими паузами. Такі танці, пояснює Пастернакова, «не зворушують глядача, його серце остає спокійне, тільки мозок працює, бо в них є справа не чуття, а ума-інтелекту». Бідний глядач сидить, мучиться і напружено думає: що ж це таке? А виявляється, це — «ніщо», це — «просто так!» Творці подібних танців і самі не знають, що воно таке.

Не раз згадується у рецензованій книзі, що в радянських балетах «немає великих тем, у яких були б втілені загальнолюдські проблеми». Не будемо полемізувати з Пастернаковою і допитуватись, чому зображення ікон, заумні філософствування в танцях, містику, абстракціонізм або плигаючих відьом, що намагаються вскочити у щось схоже на унітаз, вона вважає достойнішими уваги і прогресивнішими, аніж глибоко гуманна тема «Лауренсії», великі почуття «Бахчисарайського фонтана» або революційні ідеї «Полум'я Парижа».

Обминаючи величезний тематичний діапазон наших балетних спектаклів, автор інкримінує нам однорідність, застійність тем, а головне, не схвалює способи їх вираження — абсолютно немодернізовану балетну класику.

Важко сказати, — не бачить чи не хоче бачити Пас-

тернакова, лаючи всі наші балети, що наша класика, як і все мистецтво, що ніколи не зупиняється в своєму поступальному русі, не є чимось аморфним, застиглим, що наш балет весь час еволюціонує і розвивається.

Невже не бачить Пастернакова ніякої відмінності між старими постановками Петіпа і таким, наприклад, спектаклем, як «Ромео і Джульєтта» (беремо той, що був показаний в Америці)? Варто згадати хоча б сцену Джульєтти з мамкою або прощання Ромео і Джульєтти, щоб пересвідчитися, що тут немає ні набридлих «кругленьких ручок», ні умовних жестів, а є пластично виражена справжня правда великих почуттів. Такі ж спектаклі «Бахчисарайський фонтан», «Лісова пісня» і багато-багато інших.

Ми любимо цю нову класику, що розвивається від вистави до вистави, але ми любимо і стару класику «Жізелі» та «Лебединого озера». Нам подобаються також талановиті і цікаві постановки Дж. Баланчина, Р. Джеффі, Агнес де Мілл та інших балетмейстерів Заходу.

Проте наша хореографія ніколи не цуралася і нових течій, не переставала працювати над сучасним танцем, під яким ми розуміємо все нове, прогресивне, ідейне, естетично викінчене. Ми не відмовляємося і від наших шукань, хитань, невдач на цьому шляху.

Досі працюють К. Голєвський, Румнев і багато інших. Звичайно, вистави їх значно трансформувалися і пішли далеко вперед в порівнянні з виставами 20-х років.

З тих самих 20-х років плідотно працювали на Україні С. Рейнгольд, М. Мусатов, О. Асенкова, Є. Менес та інші. Зараз найяскравішими і найбільш об- різно-виразними є талано-

вити вистави П. Вірського. Йдеться не про численні номери етнографічного характеру, а про такі шедеври виразності й творчого натхнення, як хореографічні картини «Чого верба плаче», «Подольночка» та інші танці на теми Т. Г. Шевченка.

У Москві й Ленінграді поставлені дуже далекі від класики «Ваніна Ваніні», «Берег надії»¹, «Панночка і хуліган» у постановці цілого ряду молодих балетмейстерів, серед яких особливо відзначається оригінальна робота І. Бельського «Ленін-

«Іконні» в постановці Д. Кравців-Смець.

градська симфонія» на музику Д. Шостаковича.

Але, не вдаючись до розгляду наших нових постановок, Пастернакова користується здебільшого таким критерієм: все, що робиться на Заході — добре, все, що в СРСР — погано. Хороші і всі танцівниці, які «перейшли рубікон», не варті уваги ті, хто залишився «за рубіконом». А якщо й знаходяться серед них такі, чії досягнення надто очевидні, то їм присвячуються скупі рядки.

До речі, про тих, що «перейшли рубікон». В розділі «Силуети» перше, почесне місце посідає якесь В. Переяславець. Розповідь про неї починається поетично: «Рік 1942. Місто вкрилося вечірньою темрявою... Лише зріл-

ка чути було лункі кроки німецької військової патрулі. Львів жив у военній тривозі... А на сцені Театру опери і балету» ...танцювала Валентина Переяславець для фашистської воячки. Потім вона «змушена була воєнними подіями (тобто наступом Радянської Армії — Г. Ш.) покинути рідну землю...» і, нарешті, «причалила до берегів Америки».

Втекла спочатку в Німеччину, до ворогів Вітчизни «з ясною візією в очах» — смакує Пастернакова. Що ж примусило В. Переяславець перебігти до фашистів? Сім'я її не належить до української націоналістичної буржуазії.

Чому ж примкнула вона до цього товариства? Відповідає недвозначно сама авторка книги. Там вміщено фото і підпис під ним: «Валентина Переяславець відпочиває в городі свого дому». Чому під портретом балерини зазначено раптом «місце дії»? А тому, що цією удавано наївною фразою авторка хоче сказати: «От поїхала від більшовиків Переяславець і придбала власний будинок! А якби залишилась, — не мала б будинку! Дивіться, заздрить!»

Слідом за цим «силуетом» «жриці чистого мистецтва» ідуть захоплені описи ще цілого ряду «жрекинь», які роблять справу надзвичайної ваги — прилучають всесвітню хореографію до українського емігрантського танцю.

На цьому можна закінчити полеміку з жрекинею Пастернаковою, тим більш, що всі її аргументи побудовані на піску, і керується вона виключно сліпою злобою й ненавистю до всього передового, нового, радянського.

Найкраще ж спростовує наклепи пані Пастернакової всесвітня слава українського радянського балету.

¹ «Берег надії» не плутати з «Берегом щастя» — це два різні балети — (Г. Ш.).

Літературна премія

АВСТРІЯ

До 100-річчя з дня народження Ріхарда Штрауса у Віденській Національній бібліотеці відкрито велику виставку нових матеріалів про видатного композитора. На ній експоновані і невідомі досі документи про життя і творчість Ріхарда Штрауса. Ця виставка має стати постійною.

АНГЛІЯ

«Наш найкращий симфонічний оркестр доживає свої останні дні...» — заявила газета «Дейлі геральд». Ідеться про долю славного оркестру Лондонської філармонії, який опинився у безвихідному фінансовому становищі.

* * *

1951 року з одного лондонського музею зник твір Рафаеля «Мадонна ді Лоретто». Подроблиці крадіжки вдалося з'ясувати лише тепер, через 13 років. Картина великого майстра була продана якомусь американцеві за 200 доларів як... копія.

АЛЖІР

Спеціальним урядовим рішенням у країні засновано дві щорічні літературні премії. «Великою премією алжирської літератури» відзначатимуть письменників за видатні твори, написані арабською чи французькою мовою.

«Національна премія алжирської літератури»

Молодий німецький письменник Гюнттер де Бруйн одержав одну з найвищих літературних премій Німецької Демократичної Республіки — премію імені Томаса Манна за роман «Ущелина».

Роман починається з опису подій останніх днів війни. Гітлерівський офіцер майор фон Бріцов жене на безглузду смерть загин молодих хлопців, майже підлітків, які потрапили до фашистської армії внаслідок «тотальної» мобілізації. Війну вже програно, але фон Бріцов, десь в австрійських Альпах, заводить своїх солдатів у вузьку гірську ущелину, наказує їм битися до останнього патрона, а сам, рятуючи свою шкуру, подається до американців...

Лише два солдати виходять живими з цієї пастки — дев'ятнадцятирічні Герт Еккерт і Вольфганг Вейхмантель. І ось після війни в Західному Берліні вони зустрічають свого майора. Фон Бріцов живий і здоровий і з ласки американських окупаційних властей займається навіть «вихованням» німецької молоді — видає молодіжний журнал «Кругозір».

Спонтелічені Еккерт і Вейхмантель спочатку вірять базіканню фон Бріцова про нові перспективи для німецької молоді. Але те, що Бріцов із своїми дру-

зями — колишніми гітлерівцями — змальовує як широкий шлях у краще майбутнє, насправді виявляється лише шляхом в ущелину, в пастку, з якої знову не буде виходу так само, як у травні 1945 року.

Обидва хлопці — Герт і Вольфганг та деякі їхні товариші не вірять фон Бріцову, але вони ще не знають, кому ж саме можна повірити у повоєнній Німеччині. Юнаки вигадують новий девіз: «Індивідуалізм — це засіб захисту!»

Великий вплив на обох хлопців мали зустрічі з старими знайомими, які вже знайшли своє справжнє місце у новому житті. Зокрема, дуже цікавим у романі є образ оберлейтенанта Крелля, колишнього командира роти, в якій служили Герт і Вольфганг. Крелль назавжди порвав з минулим і прагне чесно служити своєму народові.

Що буде далі з Еккертом і Вейхмантелем? Що буде далі з тисячами таких самих молодих німців, яких обдурило Гітлер і на яких тепер знову зазіхають німецькі реваншисти?

Роман Гюнтера де Бруйна матиме своє продовження. У наступному творі письменник розповість про дальшу долю своїх героїв.

Трагічний Дон Жуан

Відомий французький актор-мім Марсель Марсо виступив на сцені «Театр де ля Ренесанс» в новій ролі — ролі Дон Жуана в однойменній мімодрамі письменника Андре Ласло і композитора Жана Продроміде.

Мімодрама складається з двох частин. Перша — це триумф Дон Жуана, який здобуває нові й нові перемоги, спокушає наречену свого друга, вдало ховається від переслідувань і, нарешті, вбиває батька цієї дівчини, який хоче помститися за свою доньку. Друга частина різко контрастує з першою; в ній йдеться про поразку Дон Жуана; час перемог для нього минув, він не вмирає в зеніті слави, а поступово старіє, втрачаючи свій колишній блиск і при-

вабливість. Перед письменником і актором стояло дуже складне завдання: перетворити глибоко психологічний літературний персонаж на міма, який висловлюється лише мовою жестів.

Дон Жуан в трактовці Марселя Марсо — це складний, сповнений суперечностей образ людини, яка будь-що прагне досягти своєї мети, яка навіть кидає виклик лицемірній моралі буржуазного суспільства, але не знаходить в своїх перемогах задоволення й радості, бо не знаходить справжньої любові.

Дон Жуан Марселя Марсо — трагічний. Здається, він несе на своїх плечах величезний тягар світової скорботи.

На фото: Марсель Марсо.

Всупереч історії...

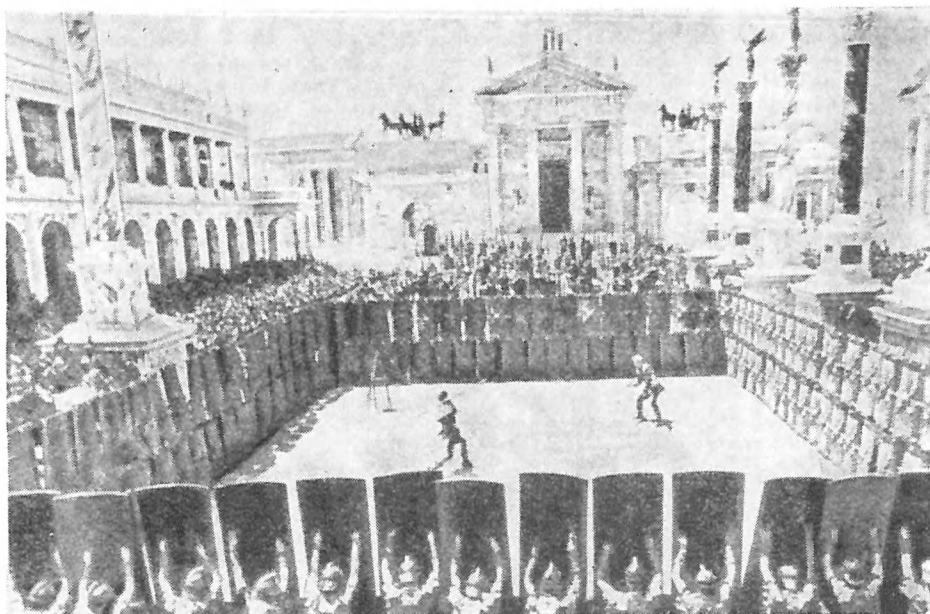
Новий супер-бойовик «Падіння Римської імперії», створений в Голлівуді відомим американським режисером Антоні Манном і заздалегідь розрекламований в пресі, виявився такою самою «мильною бульбашкою», як і горезвісна «Клеопатра».

В «Падінні Римської імперії» розповідається про останні дні правління римського імператора Марка-Аврелія і про військові походи римлян в Центральну Європу. Однак «Падіння Римської імперії» аж ніяк не можна назвати фільмом історичним.

«Я марно намагався вигадати найменш нищівне формулювання для характеристики цього фільму, — пише рецензент журналу «Нью-Йоркер» Брендан Джілл. — В усякому разі, те, що було задумано авторами фільму і так широко розрекламовано, аж ніяк не відповідає тій суміші наївності і безпорад-

Софія Лорен у фільмі «Падіння Римської імперії».

Кадрн з фільму «Падіння Римської імперії».

ності, яку нам довелося побачити на екрані».

Режисер фільму Антоні Манн і продюсер Семюел Бронстон запросили для участі в зйомках найвідоміших акторів світу. Дочку Марка-Аврелія грає Софія Лорен, самого імператора — відомий англійський актор Алек Гіннес, і цей список можна було б продовжити, але фільм усе це не врятувало. «Батальні сцени поступають місцем зображенням розкішних палаців, перегони колісниць — боям гладіаторів, тут розповідається про підступність і лицемірність, кохання і дружбу, але все це не має нічого спільного з тим періодом римської історії, який мали намір відтворити автори сценарію і режисер», — зазначає рецензент.

буде нагородою письменникові за весь його літературний доробок.

Перші премії будуть присуджені наступного року.

БІРМА

Група бірманських письменників і викладачів утворила «Товариство літературних читань». Мета його — залучити широкі верстви населення країни до книги, популяризувати бірманську та іноземну літературу. В утворенні нового Товариства взяли участь Асоціація письменників, міністерство освіти і виховання, Рангунський університет.

Нове товариство налагоджує зв'язки з літературною громадськістю різних країн.

ДАНІЯ

Найвищу літературну премію Копенгагена одержав іспанський поет Карлос Альварес. Лауреат проте не зможе особисто прийняти нагороду, бо вже багато місяців перебуває в ув'язненні у франкістській тюрмі. Характерний той фант, що жодна збірна видатного поета не побачила світу на його батьківщині.

ІТАЛІЯ

В закутку одного з соборів Флоренції майже чотири століття простояла вирізьблена з дерева фігура Ісуса. Ніхто не звертав на неї особливої уваги, аж доки скульптору не зацікавилися факівці. Зацікавилися — і довели, що автором її є славнозвісний Мікеланджело!

Біографи геніального скульптора знали, що ще сімнадцятирічним юнаком він вирізьбив фігуру Ісуса. Цю роботу згадує і перший дослідник його творчості італієць Кандові у книзі, виданій 1553 року. Однак ні самому Кандові, ані дослідникам пізніших часів знайти її не вдалося.

Першою звернула увагу на дерев'яну скульптуру в темному закутку флорентійської церкви німецька дослідниця Маргіт Лізнер. Це було два роки тому. Відтоді скульптуру старанно вивчали італійські мистецтвознавці. І нарешті — підтвердження: шедевр, який розшукувався понад 400 років, знайдено!

* * *

Нанні Лой, відомий італійський режисер, автор нагородженого на Московському міжнародному кінофестивалі фільму «Чотири дні Неаполя», працює над новим кінотвором «Батько родини». Події в ньому розпочинаються 8 вересня 1943 року, коли Італія підписала акт про капітуляцію, а закінчуються в 1964 році.

* * *

В Римі поставлено оперу-ораторію композитора Ігоря Стравінського «Цар Едіп». Музику до «Царя Едіпа» Стравінський створив ще 1926 — 1927 року на лібретто, написане у співдружності з французьким поетом Жаном Кокто за драмою Софокла.

* * *

Дванадцять повнометражних і велика кількість короткометражних фільмів демонструвались у Ніцці під час «Днів молодого Італійського кіно».

Вперше були показані роботи режисерів-початківців. Прості люди сучасної Італії — робітники, знедолена жінка, безпритульний бродяга — ось образи, які привертають увагу молодих італійських кіномитців. Можливо, багатьом з них ще бракує справжньої майстерності для відображення тих глибоких соціальних проблем, які вони порушують у своїх фільмах, але в кращих творах початківців відчувається їх палке бажання сказати своє нове слово в мистецтві.

ІСПАНІЯ

Відомий кінорежисер Хуан Бардем у співробітництві з французькими кінематографістами працює над фільмом «Метро Помпе» (так називається станція паризького метро в кварталі, де живуть іспанські емігранти).

Бардем планує танож зняти фільм про життя америнанських солдат на військових базах, розташованих в Іспанії.

* * *

Іспанський режисер Луїс Бунюель повідомив журналістів, що наступний свій фільм він знімає у Франції. Це буде історія америнанського солдата, що брав участь у першій світовій війні. Фільм називатиметься «Джонні взяв гвинтівку».

Шлях до глядача

Кілька років тому на іспанській сцені була поставлена п'єса тоді ще нікому не відомого драматурга Антоніо Буеро Вальєхо «Історія сходів». Молодий драматург вивів на сцену простих іспанських трударів — мешканців густонаселеного будинку в одному з робітничих кварталів Мадрида. Антоніо Буеро Вальєхо відроджував своїм твором жанр реалістичної ліричної драми, риси якої особливо виразно проявилися в творчості Гарсія Лорки.

Природно, офіційна іспанська критика зустріла твір Вальєхо з неприхованою ворожістю. Та «Історія сходів» була тільки першою ластівкою: незабаром з'явилось ще кілька п'єс і вистав подібного характеру і напрямку. А нещодавно іспанці побачили драму Лауро Ольмо «Сорочка», яка стала справді великою літературною і театральною подією.

Лауро Ольмо досі був відомий як поет і прозаїк, автор роману «Вчора, 27 жовтня», за який він одержав найвищу іспанську літературну премію «Надаль». Письменникові тепер 40 років, і він, як і Антоніо Буеро Вальєхо, належить до того покоління іспанців, які через молодість свою не могли брати участі в громадянській війні проти фашизму, але зростали, щоденно відчуваючи її наслідки. І Ольмо, і Вальєхо, й інші кращі представники сучасної іспанської літератури і мистецтва стали виразниками опозиційних настроїв іспанської інтелігенції.

Лауро Ольмо заявив, що до жанру драматургії він звернувся тому, що прагне висвітлювати глибокі соціальні конфлікти в житті іспанського народу. «Театр, — пояснює він, — здається мені найдійовішим жанром у плані соціального».

«Сорочка» де в чому нагадує «Історію сходів». Дія також відбувається на робітничій околиці Мадрида, в середовищі простих трударів. Темою твору є проб-

Сцена з вистави «Сорочка».

лема еміграції іспанських робітників у різні країни Західної Європи в пошуках роботи й хліба. Лауро Ольмо змальовує драму однієї робітничої родини. Члени її по-різному шукають виходу з важкого становища. Одні думають лише про еміграцію, інші виступають проти неї, наполягають на тому, що можна добитися кращої долі в рідній Іспанії. Ці суперечки призводять до тяжких непорозумінь, руйнується сімейне життя муляра Хуана і його дружини Лоли, втрачає надію на особисте щастя їхня дочка Лоліта.

Та на сцені — не тільки родинна драма; в своїй п'єсі драматург яскраво зобразив драму цілого народу, народження і посилення протесту проти похмурої дійсності, активне прагнення простих іспанців змінити цю дійсність.

Офіційна іспанська критика спробувала замовчати нову виставу. Але п'єса Лауро Ольми не потребувала популяризації, вона сама знайшла шлях до глядача.

«Сорочку» поставили не лише іспанські театри. Ця п'єса обійшла вже сцени Брюсселя, Амстердама, Буенос-Айреса, Женеви. Її готують до постановки театри Варшави, Берліна та інших міст.

«Кінець нашого світу»

16 років відділяють прем'єру польського фільму під цією назвою від першої демонстрації фільму «Останній етап», яка відбулася 5 березня 1948 року в Празі. «Останній етап» пройшов згодом триумфальним маршем по екранах шістдесяті країн. Серед численних нагород, якими відзначено цей фільм, є й премія Всесвітньої Ради Миру. Сотні рецензій та критичних статей присвячено цьому творові, і майже невідома до того часу польська кінематографія одразу зайняла гідне місце у світовому кіномистецтві.

Ми згадуємо про «Останній етап» тому, що це був перший польський повноформатний фільм, який з майже документальною точністю відтворював правду про страхіття фашистських таборів смерті. Згадуємо ще й тому, що поставила його Ванда Якубовська — режисер нового польського фільму «Кінець нашого світу», присвяченого тій самій темі.

«Кінець нашого світу» виник на основі однойменної повісті Тадеуша Голуя — автора відомих у Польщі романів «Королівство без землі», «Один звідти...», «Дерево приносить плоди» — творів справді

життєвих, правдивих і глибоко психологічних.

Повість «Кінець нашого світу» — твір епічного звучання, результат власних переживань письменника, який сам був в'язнем концтабору. Саме там відбулося перше знайомство Голуя з Якубовською — ув'язненою учасницею руху Опору, причому зустрілись вони, виконуючи завдання підпільної організації в'язнів. Життєвий досвід Голуя і Якубовської допоміг їм створити фільм високої художньої і політичної наснаги.

...Молодий американець відвідав Освенцім, який в наші дні став музеєм-пам'ятником. Але катівні, крематорії, фотографії спалених тіл не справляють на нього глибокого враження — він сприймає все це як страшну, але неймовірну казку. І лише розповідь стривоженого цією байдужістю гіда — колишнього в'язня Освенціма — про свою долю й долю своїх товаришів, допомагає зрозуміти «екскурсанта», чим був насправді табір смерті, яку «функцію» відіграв він у фашистській системі, яка ідеологія його породила і що сталося б з людством, якби не прийшов «кінець того світу».

Про страшні три роки розповідає гід. Ми бачимо табір смерті очима його в'язня — не фрагментарно, не як «сцени з трагедії» — а від самого арешту до вдалої втечі. Ця розповідь цікава ще й тим, що сам гід бачить тепер табір повніше, ніж тоді, коли був його в'язнем, його сьогоднішня точка зору зливається з минулим досвідом, і це збагачує спогади, надає їм глибини узагальнення. Але головна причина успіху фільму полягає в тому, що героєм його є сама

Тереза Віцінська в ролі Марійки.

правда життя, є Людина, яка навіть в Освенцімі не втратила своєї гідності, боролась, чинила опір в умовах, які не давали, здавалося б, і найменшої надії на успіх.

Автор повісті Тадеуш Голуй, який під час усієї роботи над фільмом був поряд з Вандою Якубовською, разом з нею працюючи над удосконаленням характерів та сюжету, так захопився ролючим процесом, що й сам зіграв роль одного з в'язнів — Адама.

Фільм знято в кращих реалістичних традиціях польського кіно, у властивому польській кінематографії стилі суворості простоти й стриманості.

Тадеуш Голуй в ролі в'язня Адама (перший ліворуч).

НИГЕРІЯ

Англійське видавництво «Хейнеман» випустило в світ новий роман нігерійського письменника Чінуа Ачебе «Божа стріла», в якому розповідається про життя нігерійських селян у віддаленому районі країни.

НДР

Дослідник творчості Гете німецький літературознавець Генріх Гюсманн натрапив на надзвичайно цікаву знахідку. Працюючи у веймарських літературних архівах над питаннями режисерської діяльності Гете, Гюсманн знайшов ще п'ять зошитів з режисерськими розробками великого письменника.

Серед знахідок Гюсманна — власноручні ескізи й плани Гете до постановок шекспірівських творів — «Ромео і Джульєтта», «Венеціанського купця», «Короля Ліра», «Буря» та «Багато галасу з нічого».

РУМУНІЯ

«Схована річка» — так назвав свою книгу репортажів молодий талановитий румунський журналіст Ромулус Русан. Автора особливо приваблюють люди, що створюють новий індустріальний краєвид батьківщини. Розповідаючи про місто Блаж, робітничі райони Крайови, молодих будівельників Герли, Ромулус Русан підкреслює, що новою, щасливою долею ці міста зобов'язані боротьбі робітничої партії, всього румунського народу за перемогу соціалізму в країні.

* * *

На екрани країни вийшов новий повнометражний художній фільм режисера Іона Попеску-Гопо «Крони на Місяці». Події комедії відбуваються в 2000 році. Герой фільму збирається у міжпланетну подорож, та через раптову аварію в електромережі космодром огорнула темрява. І перед очима мандрівника виникають легендарні постаті, з чи-

Іон Попеску-Гопо.

Іми іменами пов'язані одвічні мрії людей про підкорення зоряних просторів — Леонардо да Вінчі, Жюль Верн, Герберт Уеллс, а також і сучасні вчені та космонавти. Фільм сповнений теплого гумору й ліризму.

«Ми дуже поспішали з цим фільмом, — розповідає Попеску-Гопо, — боялися, що людина висадиться на Місяці раніше, ніж фільм вийде на екрани».

США

Нью-Йоркський театр «Метрополітен опера» показав глядачам нову постановку опери Ф. Галеві «Дочка кардинала». Восстанне ньюйоркці слухали цю оперу понад тридцять років тому. Рецензент журналу «Нью-Йоркер» Уїттроп Сарджент відзначає високу виконавську майстерність американських співаків — учасників спектаклю. Головну партію виконала молода співачка Сьюзен Сарокка.

* * *

Бернард Шоу замолоду вів щоденник, але записи в ньому робив спеціально, ним самим винайденою стенографічною системою. Лише нещодавно американському літературознавцеві Стенлі Ріпінсу пощастило розшифрувати нарешті текст цих рукописів; незабаром вони будуть видані в Нью-Йорку.

* * *

Перу 20-річного Ептона Сінклера вже належали ніжна десятків літературних творів, виданих переважно у так званій «центровій бібліотечці». Перед першою світовою війною «на рахунок» Сінклера було понад шістдесят першокласних романів, безліч памфлетів, півтораستا статей. Кілька разів Сінклер починав писати свою автобіографію, і в багатьох його творах є біографічні сюжетні лінії.

1932 року письменник видав свою автобіографію під назвою «Американський аванпост», а в

Театр Колумбії

Театральне мистецтво Колумбії має давню історію, але початком відродження нового колумбійського театру вважають 1957 рік (того року була повалена диктатура ставленника США Рохаса Пінільї).

Колумбійський театр відроджувався в атмосфері досить гострої боротьби між представниками різних мистецьких і політичних угруповань. Справа в тому, що театральні колективи зазнавали на собі сильного впливу модернізму, особливо французького «авангардизму». Головним «оплотом» модернізму був театр «Ель Бухо», створений у Боготі режисером Фаусто Кабрера.

Репертуар театру «Ель Бухо», що означає «Пугач», незабаром і справді відстрашив глядачів. Це призвело до гострих суперечок у колективі акторів. Внаслідок цього театр почав ставити реалістичні п'єси кращих прогресивних драматургів сучасності.

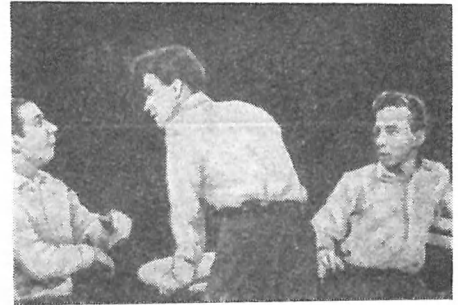
Найбільшою популярністю в країні зараз користується театр «Ескуела де Калі». Назву йому дало промислове місто Калі, де цей театр народився і працював, протягом трьох років. Художній керівник, режисер, актор і драматург Енріке Банавентура продовжує в своїй роботі кращі традиції прогресивного театру сусідньої Аргентини, де він вчився і деякий час працював.

Перший успіх «Ескуела де Калі» принесли п'єси Бертольта Брехта, чия дра-

матургія відігравала й відіграє величезну роль у становленні прогресивного театру в багатьох країнах світу.

До речі, «Ескуела де Калі» — перший театр в Колумбії, який існує без державних субсидій або пожертв заможних меценатів. Він виїздив до Парижа, де з успіхом виступав у «Театрі Націй».

Звичайно, успіхи «Ескуела де Калі» ще не свідчать про те, що прогресивний театр остаточно переміг у Колумбії. Реакція намагається повернути втрачені позиції як у політичному житті країни, так і у мистецтві. Відомий колумбійський театральний критик Сесілія Лаверде-Рінкон пише, що справжня боротьба за театр тільки починається.

Сцена з вистави «Маленькі історії» Освальдо Драгу в театрі «Ескуела де Калі».

Розповідь про «Дивну війну»

Коли в 1960 році вийшла друком книжка У. Шірера «Піднесення й занепад третього рейху» (уривки з неї друкувалися у «Всесвіті» № 5, 1962; № 12, 1962; № 1, 1963; № 3, 1964) американські критики одноставно заявили, що вона нікому не потрібна, бо, мовляв, «нікого вже не цікавлять подробиці банкрутства гітлерівської імперії». Під акомпанемент цих

похмурих прогнозів книжка Шірера розійшлась у США блискавично і кілька разів перевидавалась.

Зараз Шірер готує до друку новий історичний твір: розповідь про капітуляцію Франції у 1940 р. Всю весну і літо минулого року Шірер провів у Франції, де вивчав архіви. Він сподівається, що вже в 1965 році завершить нову книгу.

Звітує Івонн Хасан

Молода румунська художниця Івонн Хасан працює в різних жанрах. Її пензлю належать портрети, пейзажі, натюрморти тощо.

Нещодавно в Бухаресті було відкрито нову виставку картин художниці. Як зазначає румунська критика, велике враження справило полотно «Портрет дів-

чини». Чітким малюнком, сміливим відтворенням духовного образу нової людини позначені композиції «Родильний будинок» та «Червоне вино».

З пейзажів І. Хасан особливо цікава картина «Руїни фортеці Хиршова». Ніжна пастель «Вулиця в Хиршові» тішить око витонченою гармонією фарб.

Берлін, Маяковськирінг, 34

В тихому кварталі на північній околиці демократичного Берліна є вулиця, названа ім'ям Володимира Маяковського. Тут мешкав інший великий поет — Йоганнес Бехер. Тепер на цій вулиці стоїть музей «Йоганнес-Бехер-хауз».

На протязі п'яти років після смерті Йоганнеса Бехера вдова поета, відома німецька журналістка і літературознавець Лілі Бехер дбайливо збирала із своїми помічниками експонати для музею. Це було нелегкою справою. Адже Йоганнес Бехер прожив багате на події життя, в якому були і революційна боротьба, і еміграція, і активна участь у війні проти фашизму. Багато літературних документів поета було загублено, вважалося втраченим назавжди.

Але тривалі й невтомні пошуки Лілі Бехер та її товаришів, допомога з боку літературних організацій і архівних установ Радянського Союзу та інших країн допомогли зібрати в музеї справді рідкісні речі.

Загальну увагу привертає перший примірник знаменитого вірша Бехера «Привітання німецького поета Радянській Росії», написаного ним у 1917 році, відразу ж після Великого Жовтня.

Газета «Нейс Дейчланд» пише, що по експонатах музею можна простежити не

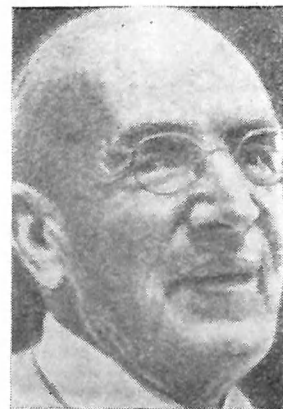
лише всю історію німецької соціалістичної літератури, а й шлях Комуністичної партії Німеччини і боротьбу проти гітлерівського фашизму, і становлення НДР.

Це справді так, бо літературну діяльність Й. Бехера, його поетичну біографію не можна відокремити від діяльності Бехера — борця проти фашизму, визначного державного і громадського діяча Німецької Демократичної Республіки.

Рукописи поета свідчать про його невтомну, величезну роботу над словом, його статті й публіцистичні виступи, документи характеризують Бехера як керівника Об'єднання демократичної інтелігенції післявоєнної Німеччини («Культурбунда») і як міністра культури НДР. Все це дбайливо зібрано в музеї.

Особливий інтерес викликають матеріали, які свідчать про найтісніші зв'язки Й. Бехера з його читачами. Коли у відповідь на прохання Лілі Бехер до майбутнього музею почали надходити оригінали й фотокопії його листів, всі були здивовані величезними масштабами його листування.

Берлін, Маяковськирінг, 34 — ця адреса добре відома й берлінцям, і жителям інших міст НДР, і зарубіжним гостям, які з величезним інтересом знайомляться з музеєм великого німецького поета.

Ептон Сінклер.

1962 році 84-річний Сінклер значно переробив і доповнив її. Новий варіант автобіографії вийшов тепер у видавництві «Гаркюрт, Брейс енд «Уоллд» під назвою «Моя лебедина пісня».

* * *

У видавництві «Трай-дент прес» вийшла друком збірка есе під назвою «Творча Америка». До збірки увійшли статті і висловлювання відомих американських громадських діячів, літераторів та вчених з питань культури. Збірка «Творча Америка» ілюстрована творами художників.

* * *

Негритянський співак Гаррі Беллафонте разом з письменником Джеймсом Болдуїном та іншими американськими митцями мають намір створити «Вільний театр Півдня». На його сцені ставитимуться твори, спрямовані проти расової дискримінації, присвячені боротьбі американських негрів за свої права.

Новий театр буде пересувним і даватиме вистави головним чином у південних штатах США.

ТУРЕЧЧИНА

Реакційні кола країни посилюють кампанію проти мистецтва соціалістичних країн. Останнім часом у Стамбулі та інших містах біля театрів, де ставлять п'єси прогресивних зарубіжних драматургів, кінотеатрів, що демонструють фільми з соціалістичних країн, чергують зграї найманців-хуліганів. Вони зчиняють скандали, загрожують глядачам, тероризують акторів тощо.

Поліція потурає ганебним діям хуліганів.

На відкритті музею Йоганнеса Бехера. Ліворуч — Лілі Бехер.

КАЛЕНДАР ВСЕСВІТУ

ШУКАЄМО ГЕНЕРАЛА
Спілка студентів університету у Франкфурті-на-Майні вмістила в газеті таку обяву: «Шукаємо генерала бундесверу, який може виступити перед студентами з доповіддю на військово-політичну тему».

На цю обяву ніхто не відгукнувся. Річ в тім, що двох генералів, які вже спробували виголошувати в університеті реваншистські промови, студенти освистали.

І ТУТ ПОЛІЦІЯ. Яюсь уночі поліцейські вдерлися в квартири багатьох жителів міста Нью-Джерсі (США), заарештували їх і тримали в камерах до ранку. Виявилося, що у такий спосіб поліція «допомагає» дирекції міської бібліотеки зібрати книги, затримані читачами понад встановлений строк.

НАПОЛЕОН ПІДВІВ. Французька поліція затримала зграю фальшивомонетчиків, які безкарно діяли протягом досить довгого часу. Допоміг у цій справі учень перукаря.

На стофранкових банкнотах є портрет Наполеона. Підробляючи ці банкноти, фальшивомонетчики припустилися фатальної для них помилки у зображенні зачіски імператора. Майбутній перукар, одержавши купюру, відразу ж звернув на це увагу і вказав на людину, яка розплачувалася фальшивими грішми.

КОТЯЧЕ ЦАРСТВО. У тваринному світі Сполучених Штатів на першому місці стоять кішки. Їх тут аж 25 мільйонів. Собак на півмільйона менше. Канарок щось із 20 мільйонів.

Відповідні американські статистичні відомства, зайняті цими вельми важливими підрахунками, обіцяють найближчим часом повідомити також про кількість папуг у країні.

Так привчали дівчат до покорі.

КУДИ ЗНИКАЛИ ДІВЧАТА?

У Мексіці існує старовинний звичай. В день поминання померлих мексіканці виготовляють тисячі «кадаверас» — людських черепів. Вони роблять їх з паперу, дерева і навіть з цукру й тіста. В той день символ смерті панує не тільки на кладовищах, а й на вулицях, у магазинах, по домішках — всюди, де збираються люди.

Грубі обличчя сестер Гонсалес, чії фотографії з'явилися на

шпальтах газет усього світу, мало чим нагадують «кадаверас», але вони з неменшим правом можуть символізувати смерть.

Ще в 1941 році три сестри Гонсалес відкрили в Юанкатлані дім розпусти. Справи йшли якнайкраще, і через рік такий же дім з'явився у Лагос-де-Морено, потім ще два в місті Леон і зрештою — п'ятий — в Сан-Франціско дель Рінкон. П'ять будинків — це вже велике «підприємство»,

Сестри-вбивці.

яке потребує чимало «робочої сили».

І сестри шукають її з неабияким розмахом: на автомобілях, у супроводі чоловіка в блискучому мундирі капітана мексиканської армії, вони об'їжджають містечка і села країни.

Люди тут живуть у страшних злиднях, туляться в хижих з пальмового листя, кругом — голодні діти. «Дами» Гонсалес забирають у батьків дівчаток, обіцяючи добре влаштувати їх у місті. Селяни радіють, що позбавилися зайвого рота, що їхня Хуаніта чи Епіфанія житиме і працюватиме в місті.

Тринадцяти - чотирнадцятирічні дівчатка виїжджали з дому і зникали назавжди. Ніхто нічого вже про них не чув.

Тисячі людей щороку залишають мексиканські села. Бракерос, сезонні робітники, за мізерну плату гнуть спину на американських плантаціях, інші поневіряються по нетрях великих міст.

Дівчата, які потрапляли до Гонсалес, втрачали все, навіть своє ім'я. Вони ставали номером в інвентарній книзі сестер Гонсалес, і цей номер випікали на їх тілі розпеченим залізом, як це роблять з худобою... Якийсь час їх тримали на фермі, яку господарки цинічно називали «ангельською».

Тут їх готували для майбутньої професії, а потім партіями вивозили до будинків розпусти. Але й там вони довго не затримувалися. Гонсалес потребували лише вигідних «робітниць». Затуркани неписьменні селянські дівчата не

знали, як захистити себе від людської експлуатації. Їм не давали грошей, лише трохи їжі і багато алкоголю. А коли якась дівчина вагітніла, захворювала, «старішала», або відмовлялася коритись — вона відразу ж зникала. Куди — ніхто не знав.

І тільки недавно, під шинквасами барів Гонсалес, де люди пили й гуляли, знайшли кістки забитих дівчат. А на «ангельській» фермі виявили глибокі ями, куди кидали трупи замордованих.

Цю страшну справу виконувала ціла «гвардія» найманців-нелюдів.

Масові вбивства дівчат почалися 1962 року, коли в деяких штатах Мексики було заборонено утримання домів розпусти. Спочатку сестри Гонсалес з «гвардією» чинили збройний опір. В одній «операції» було навіть вбито 2 поліцаїв. І все ж таки вони змушені були відступити.

До останнього свого притулку в Сан-Франціско дель Рінкон Гонсалес прибули тільки з 32 дівчатами. Через рік, коли власті закрили й цей будинок, сестри перемістилися до «ангельської» ферми.

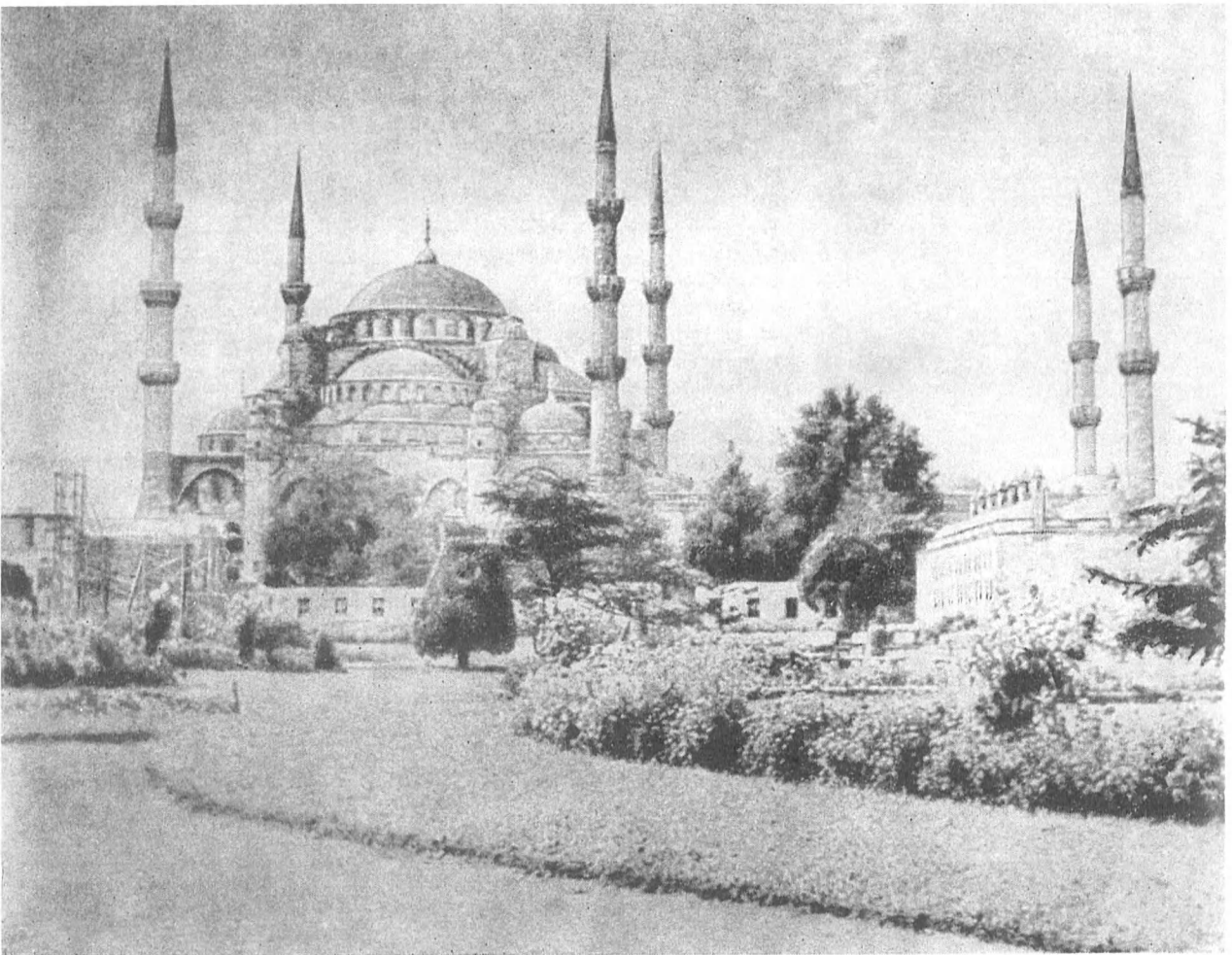
Із сотень дівчат, яких вони збирали по всіх селах Мексики, живими залишилося лише 15...

Дві сестри Гонсалес тепер за ґратами, третій пощастило втекти.

Як же вдавалося сестрам-убивцям приховувати свої злочини? Відомості про «діяльність» сімейки Гонсалес виходили за межі їх злочинницького світу, але вбивці завжди вчасно підкуповували поліцію і впливових чиновників. І все їм сходило з рук, навіть вбивство двох поліцаїв. Та не тільки корупція винна в цьому. Це насамперед стало можливим через страхітливі злидні і відсталість мексиканського села, де тисячі людей протягом усього свого життя голодують, де панує чи не найвища у світі дитяча смертність.

Ось що знайшла поліція під підлогою бару в Лагос-де-Морено.

ЯНУШ ВОЛЬНЕВИЧ,

польський журналіст

МІСТО КАЛІФІВ

Стамбул, місто каліфів і султанів, одяглося в шати імлі, ніби сором'язлива жінка Сходу, криючи свої чари перед чужими очима. Час від часу з імлі поставали стрункі колони мінаретів і відразу ж зникали в густому тумані, який піднімався над теплими водами затоки Золотий Ріг при зіткненні їх з холодним грудневим повітрям. Лягали ранні зимові сутінки.

Хвилі туману раз у раз закривали собою групи вогнів, що освілювали окремі, розміщені амфітеатром частини великого міста: власне Стамбул, Ускюдар, — розташований на азійському березі — і Галату, що знаходиться на східному березі Золотого Рогу.

Над водою спалахували промені рефлекторів від курсуючих пасажирських поромів і суден, що стояли на якорі або входили до

порту. Навколо суден сновигала зграйка блаженних вогників, які дуже нагадували світлячків, — це була флотилія рибальських човнів, приваблена сюди косяком риб, що шукає собі їжу поблизу суден.

Методи рибної ловлі залишилися тут такими ж, як 2600 років тому, коли на цьому місці постала Візантія: гачок, леска і наживка, — тільки зараз риба приманюється не смолоскипами, а ліхтарями, поставленими над водою. Наступного ранку вона вже буде на рибному базарі.

Рибний базар відзначається специфічним запахом. Іхтіолог, що вивчає фауну Чорного і Мармурового морів, прийшов би в захват. Але звичайний турист помічає перш за все силу-силенну примітивних буфетиків, де заздалегідь

готуються найрізноманітніші рибні страви — риба прямо з рожна, тушена в соусі, смажена тощо. Біля моста через Золотий Ріг, у старому Стамбулі, знаходиться рибальський причал, — тут сновигають човни і теж процвітає торгівля рибою. Цей закуток має свій неповторний колорит: його створюють крикливі чайки-зłodійки; бородаті рибалки, що захищають від них свій товар; галасливі підлітки; поважні купці; всюдиущі перекупки смажених горіхів, халви, бубликів; носії з ношами, схожими на отоманку тощо.

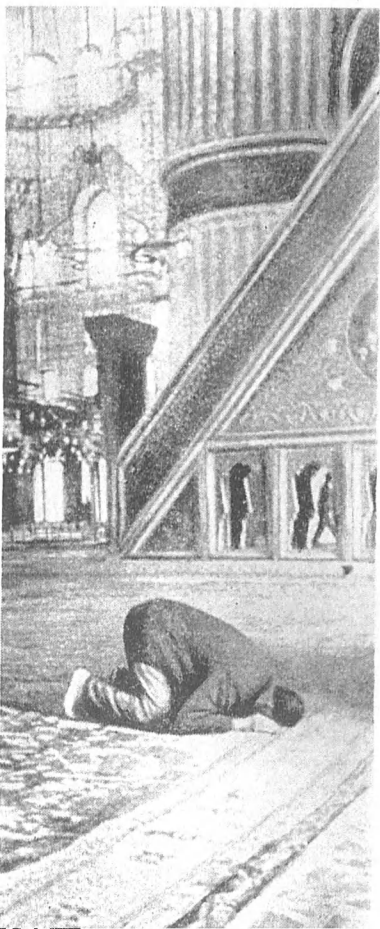
Рибний базар в Стамбулі — це лише невеличкий додаток до торговельного обличчя міста. Справжнім дивом неабиякого масштабу є Капалі Джарсі, або Критий базар. Це, власне кажучи, окреме містеч-

ко під дахом, яке займає велику територію в кілька квадратних кілометрів. Строкатий вигляд має цей базар, але не менш строката і його історія. Існує він вже понад шість століть, множачи славу і прибутки численних купецьких поколінь. Його знищували неодноразові пожежі, але він знову відбудовувався (востаннє 1955 року) і продовжує сяяти багатством і золотом.

Золота тут особливо багато. Кожен, хто проходить по «Алеї ювелірів», може побачити щонайменше кілограмів півтора цього дорогоцінного металу, виставленого на вітринах у вигляді майстерно виготовлених численних браслетів, перснів, намиста тощо.

Центром базару є так званий Белестан, де продаються речі з міді і бронзи, старовинні ювелірні вироби, турецька зброя, коштовні сувеніри для багатих туристів і, звичайно, велика кількість різних дрібничок. Від Белестану розходиться на всі боки лабіринт вулиць, спеціалізованих за окремими видами товарів — «Алея килимів», «Вуличка меблярів», «Завулок червиків» і т. п.

Однак крамнички і ятки під дахами будівель — лише невеличка. Лише отак, навколішках, може тут перебувати віруючий.

частина Капалі Джарсі. На схилах, починаючи від Критого базару аж до берега Золотого Рогу, простяглося торжище — потвора, що розляглася по завулках, погрібцях, ятках. Стрімкими вузькими вулицями якимось чудом дістаються вози, запряжені ослами, вантажні автомашини. Саме тут збираються численні юрби і тут процвітає торгівля з рук.

* * *

Трохи збентежено почуває себе людина, переступаючи браму Топкапі Сералю — колишньої резиденції володарів величезної Османської держави. Через цю браму лише султан міг в'їжджати верхи; всі інші смертні, включаючи й великого візиря, мусіли покірно йти крізь неї пішки. Тому, хто порушував подібні накази султана, загрожувало опинитися біля сусіднього фонтана, де непокірним відтинали голови, а кати тут же змивали кров з клинків та рук.

Минуло вже 40 років відтоді, коли останнього султана примусили поступитися своєю «квартирою» на користь музею, заснованого тут молодістю турецькою республікою. У численних приміщеннях зараз експонуються пам'ятки старовини: рідкісні вироби з китайського та японського фарфору IX—XV століть, колекції зброї, султанське вбрання, медалі, зразки письменств, срібний посуд, кришталь, печатки і т. ін. Тут можна побачити інкрустовані перлами і вкриті позолотою трони, дитячі коліски, меблі, тканини та інші речі султанського побуту.

Серед споруд, окрім комплексу гаремних приміщень, особливе враження справляють дві: Великий тронний зал і зал Дивану. Перший з них — це окремий будинок у формі правильного чотирикутника, оздоблений багатоконним портиком: пишно прикрашені інтер'єри, чудова мозаїка. В залі споруджено фонтан і спеціальний рівчачок для стоку води, дзюрчання якої заважало підслухуванню конфіденціальних розмов. В залі Дивану приймалися найважливіші в Османській державі рішення, що мали неабиякий вплив на долю всього тодішнього світу. Сім візирів, членів Дивану — вищого законодавчого органу — на чолі з са-

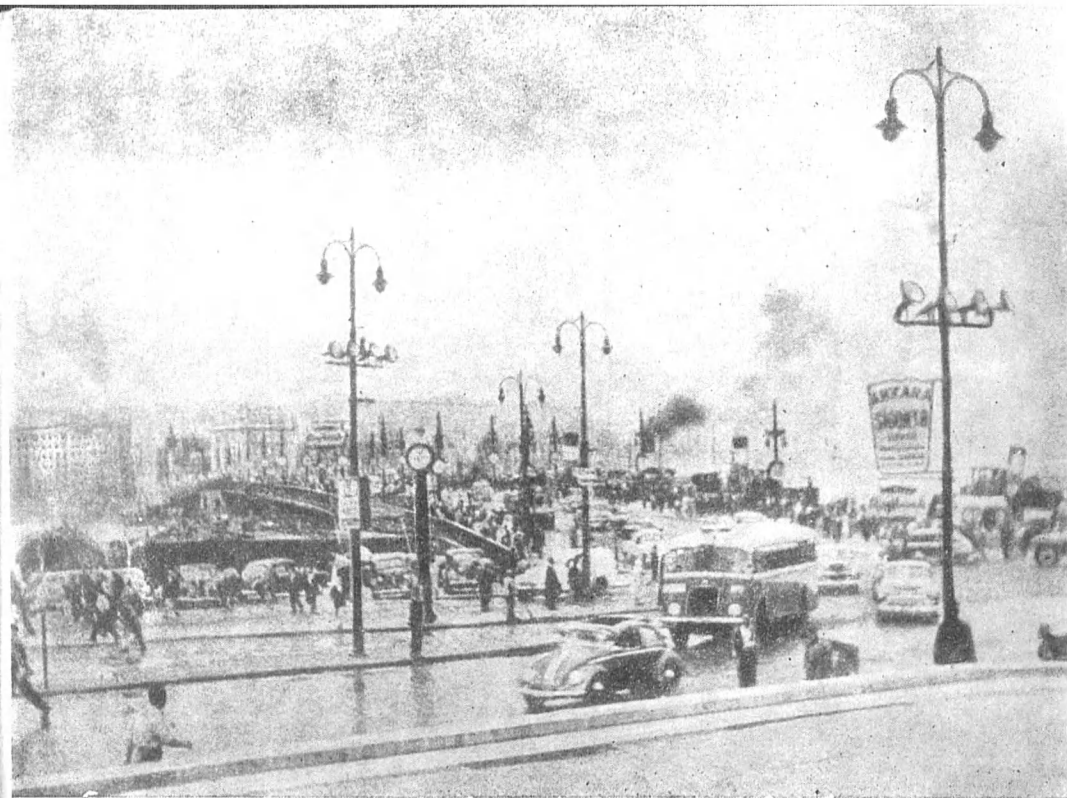
Куточок торговельного кварталу.

А це не для іноземних туристів. В жалюгідних халупах стамбульська біднота живе так само, як і за часів каліфів.

В цьому кварталі Стамбула від старого майже нічого зовні й не залишилося.

Міст у Стамбулі, що носить ім'я засновниці турецької республіки Кемал Ататюрка.

мим султаном, що наглядав за ними, лежачи на подушках, в окремій ложі, віддавали накази про все нові завоювання. Саме Диван створив

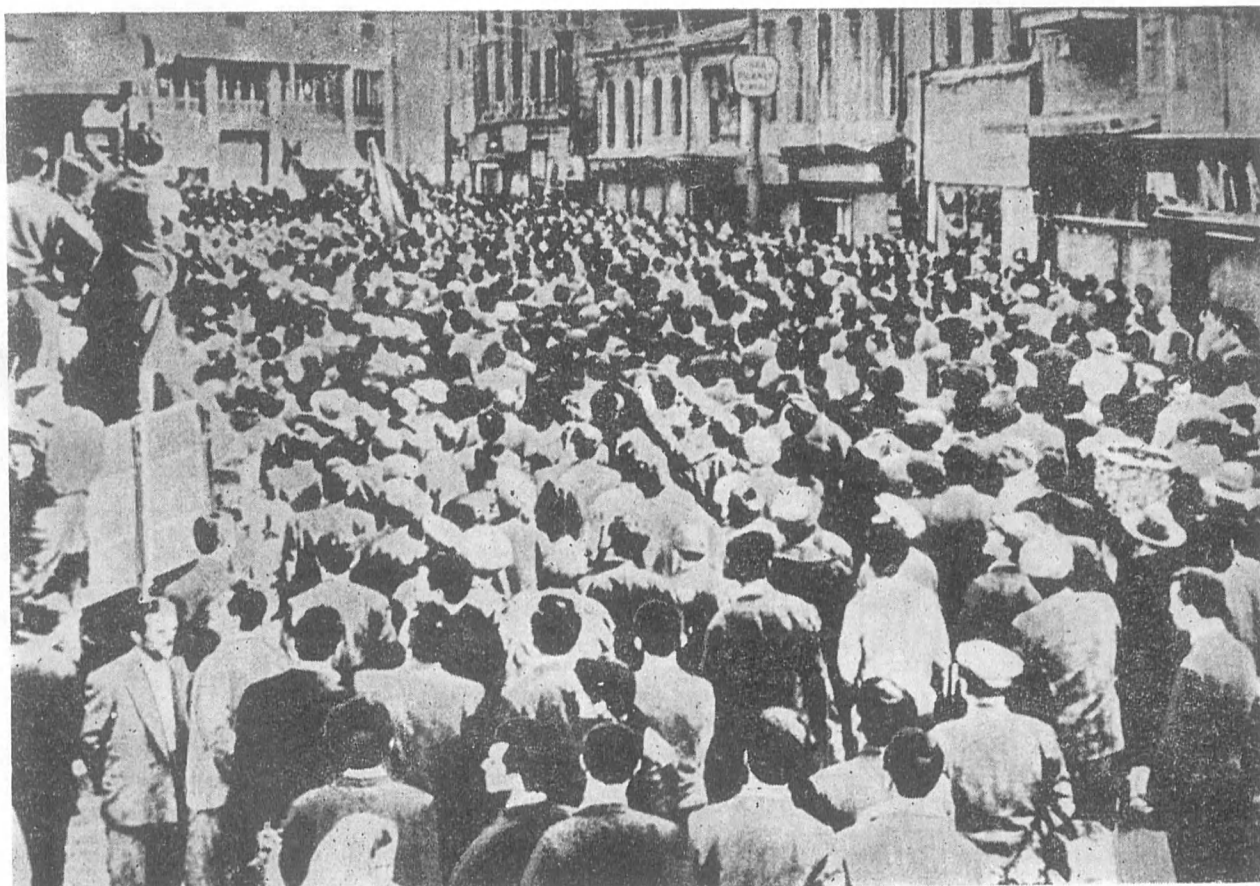
могутню колись Османську імперію — таку блискучу у військовому відношенні і таку убогу з погляду її внеску в світовий культурний доробок.

Внутрішня частина Сералю, яка охоронялася найбільш старанно,—

це прекрасні сади з розташованими в них приватними будинками султанів. Тут правителі відпочивали і милувалися граціозними танцями одалісок. Пишність, з якою обладнано ці будівлі, особливо впадає в око на фоні жахливих злиднів, до яких призвели султани своїх колишніх підданих і які ті ще й досі не можуть подолати.

І, нарешті,— гарем. Місце придворних інтриг і злочинів, де не раз вбивалися новонароджені нащадки султана з наказу королеви-матері, цієї повновладної господині гарему. Ієрархія тут була дуже суворою. Гарем складався з шести дружин султана (пронумерованих по черзі), п'яти фавориток і безлічі одалісок. У їх перестановці дотримувалися суворої послідовності: на місце першої дружини пересувалася лише друга, на місце четвертої фаворитки—третя тощо. Право бути дружиною сул-

Демонстрація стамбульських студентів. Вони не хочуть жити по-старому.

тана мали спочатку лише аристократи, згодом Сулейман I запровадив звичай одружуватися з невірницями. Найбільшими привілеями користалася, звичайно, перша дружина: вона мешкала в розкішних апартаментах, тоді як друга, третя та інші задовольнялися окремими кімнатами. Нагляд за гаремом покладалася на чорних євнухів. Переказують, що й досі кілька з них ще перебуває на пенсії в спеціальному притулку під Анкарою. Вони свято зберігають таємницю свого фаху, і жоден журналіст світу не зумів у них нічого вивідати.

* * *

Серед найвидатніших архітектурних пам'яток Стамбула визначне місце посідає Ая-Софія — величезна старовинна споруда, широко відома туристам з численних зображень на поштових листівках та етикетках. Її створення відноситься до IV ст. н. е. З того часу Ая-Софія пережила бурхливу історію;

Під час студентських демонстрацій на вулицях Стамбула патрулювали танки.

спочатку це була християнська святиня, з 1453 року — мусульманська мечеть, і лише в 1935 році її перетворено на музей.

Своєрідним наслідком султанських примх і чванства є Блакитна мечеть, збудована десь на початку XVII ст. і оздоблена чудовою голубою мозаїкою. Ця мечеть має шість мінаретів, тоді як всі інші мають їх лише по п'ять. Шостий було добудовано за наказом султана, щоб Блакитна мечеть стала найбагатшою серед всіх мечетей світу. Вигляд у неї і справді надзвичайно імпозантний. Вона й досі вважається «святим місцем». Колись тут збиралися прочани, що відправлялися в Мекку. В ній знаходиться святиня мусульман — уламок чорного каменя Кааби. Інтер'єр її дуже відрізняється від католицьких та православних храмів: величезна площа підлоги поспіль вкрита килимами. Віруючим дозволяється ступати на них лише босоніж. Зіщулені у молитві силуети й понині славлять аллаха.

КАЛЕНДАР КОЛОТ ВСЕСВІТУ

СУЧАСНІ ПІРАТИ. Англійські та філіппінські військові кораблі провадять зараз спільні операції проти піратів, що діють в районі Філіппінських островів. На своїх швидких човнах вони чинять розбійницькі напади на рибальські селища, блискавично ховаючись від військових кораблів в неприступних мілких затоках та протоках.

ІНФЛЯЦІЯ «КОРОЛЕВ КРАСИ». У Франції настала справжня інфляція «королев краси». І справді, чого варте це звання, якщо протягом року таких «королев» вибирається аж 368! На кожен день року припадає нова «міс». Деякі лихослови вже пророкують вибори «міс антиміс».

ВОДОЛАЗ У СОБОРІ. Поруч із статуями королів, єпископів та інших видатних осіб у соборі англійського міста Вінчестер встановлюють зараз статую водолоза Біля Уокера. З 1905 по 1911 рік він виконував важку й небезпечну роботу: замінив всі дерев'яні палі під фундаментом собору на бетонні і тим врятував споруду від занурення в болото.

ХТО КОГО ОБДУРИТЬ. Нью-йоркська поліція стогне зараз від нових витівок злодіїв, що орудують у великих універмагах. Злодії навмисне поводять себе так, щоб викликати підозру. Їх заарештовують, обшукують, але нічого не знаходять. А шахраї починають вимагати від власників магазинів відшкодування «моральних збитків». Ці банди діють організовано і виграли вже багато судових процесів, одержавши значні суми.

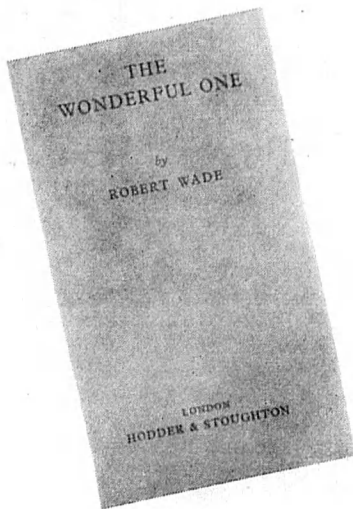
ДІЙСНІСТЬ І «ХЕППІ-ЕНД»

Роберт Уейд. Дивовижна. Лондон, 1961.

Героїня роману Роберта Уейда «Дивовижна» — звичайна, нічим не примітна англійська дівчина Мері Стенз. Але з нею трапляються надзвичайні речі.

Редакція журналу, який славиться своїм умінням викривати різні махінації ділків, — махінації, на які так багата сучасна капіталістична дійсність, — зацікавлюється дещо таємничою об'явою великої косметичної фірми. Фірма шукає невродливу дівчину для того, щоб провадити на ній випробування якогось нового препарату. Співробітник журналу Пол Дарк пропонує Мері Стенз, невдалій актрисі, відгукнутися на цю об'яву і потім день у день звітувати йому про те, що з нею відбуватиметься.

Мері Стенз пощастило: незважаючи на величезний конкурс, представники фірми обирають для експериментів саме її. Виявляється, що фірма готує до випуску новий косметичний крем з чу-

довими якостями. Завдяки тому, що до нього домішаний «стимулін» — препарат, який чудодійно впливає на людські гормони, — цей крем має надавати жінкам краси, прекрасних форм тощо. Але насправді це, звичайно, тільки рекламний трюк: мізерна кількість

«стимуліну», домішана до крему, неспроможна так діяти. Мері Стенз потрібна фірмі для іншої мети: вона повинна пройти складний курс гормональних ін'єкцій, запропонований ділком від медицини доктором Раффом. Ці гормони й справді мусять змінити її вигляд, а тоді фірма, користуючись зробленими з дівчини фотографіями, розпочне широку рекламну кампанію в пресі, по телебаченню тощо, вихваляючи новий крем, вживання якого, мовляв, зробило Мері Стенз красунею.

Дівчина проходить курс доктора Раффа — і її обличчя й уся постать невідомо змінюються. Вона вражає всіх своєю красою, її проголошують найвродливішою жінкою Англії й світу. Перед нею відкривається приголомшуюча перспектива — стати зіркою Голлівуда.

Тим часом Мері Стенз продовжує співробітничати з журналом і його працівником Полом Дарком, який готує всі потрібні матеріали для сенсаційної викривальної статті. До речі, Мері Стенз ще й закохується в Дарка, хоч він поки що й не відповідає їй взаємністю.

Нарешті, в журналі все готове. Пол Дарк має переконливі докази того, що фірма готує шахрайський рекламний трюк. Але власник фірми довідується про його наміри і вживає своїх заходів. Він, як виявляється, приятелює з впливовим магнатом преси, який

володіє також і контрольним пакетом акцій журналу. За сніданком власник фірми домовляється з магнатом — і той забороняє друкувати викривальні матеріали. Пол Дарк, а разом з ним і його журнал,— змушені мовчати.

Втім, Пол Дарк, хоч це й не типове для представників капіталістичної преси,— чесний, принциповий журналіст, для якого найважливішим є сказати читачам правду. Скориставшись з відсутності свого редактора, він друкує викривальний матеріал на свій страх і ризик.

Рекламну кампанію косметичної фірми зірвано; вона відмовляється від Мері Стенз. І в той же час дівчина помічає, що її штучній красі приходить кінець: дія гормонів закінчилася, вона поступово перетворюється знову на звичайну, нічим не примітну дівчину. Голлівудські ділки й американське телебачення розривають підписані вже з нею контракти, дівчина їм непотрібна, бо на ній не можна вже заробити великі гроші. Дивовижна кар'єра Мері Стенз обривається, вона стала ще однією жертвою капіталістичного світу, де панують тільки закони джунглів, експлуатації людини людиною...

Начебто і романові кінець? Адже краще, здається, і не можна завершити реалістичний твір, метою якого було показати мерзепні сторони капіталістичного буття і розповісти про тяжку долю бідолашної Мері Стенз?

Але не з такого тіста зроблений сучасний буржуазний письменник, який, можливо, і використовує в своєму творі викривальні елементи, але використовує їх лише для того, щоб надати йому певного сенсаційного характеру, а потім приводить усе до лихозвісного «хеппі-енду», благополучного, щасливого закінчення, хоч це й суперечить реальній правді того самого світу, який він щойно зображував.

Так трапилося і з Робертом Уейдом. В останньому розділі свого роману він розповідає про те, як керівне управління, що контролює журнал, примусило магната вийти у відставку за те, що він приховував від громадськості правду. І Пола Дарка, якого вже

звільнили з роботи за самочинне друкування в журналі викривального матеріалу, запрошують стати його редактором. Звісно, Дарк погоджується. Ну, а водночас він також закохується у Мері Стенз і одружується з нею, бо відкрив у ній дуже привабливі духовні риси, хоч вона і втратила свою красу...

І, читаючи це закінчення, ми не можемо не висловити свого співчуття Робертові Уейду, безумовно обдарованому письменникові, який так і не зміг підвестися над стандартними канонами «доброчесного» англійського буржуазного роману з його споконвічним «хеппі-ендом». А це тим більш прикро, що Роберт Уейд із справжнім знанням діла показав нам закулісний бік привабливих зовні декорацій, якими маскуються буржуазні інституції, комерційні підприємства і органи преси. Його характеристики провідних ділків таких інституцій і їх службовців дуже влучні, виблискують невимушеним гумором і навіть сарказмом.

Більше того, весь роман «Дивовижна» читається з неослабним інтересом. Справа в тому, що автор використав у ньому різноманітні сюжетні засоби. Іноді роман нагадує детектив, бо в ньому є й таємничі зникнення, і гонитва на автомобілях, і приватний агент; іноді помічаєш певні елементи фантастики, як, скажімо, вплив загадкових гормонних ін'єкцій лиходійного доктора Раффа на організм дівчини. Але все це зроблене в міру, коректно, і тільки посилює сюжетну цікавість роману, не перетворюючи його ні на «кровожерливий» детектив, ані на безпідставну фантастику.

Але найцікавіша риса роману Роберта Уейда (звісно, за винятком згаданого закінчення), полягає в його гострій соціальній спрямованості. Перед читачем розгортаються начебто суто розважальні епізоди, читач легко ковтає їх один за одним, спочатку навіть не помічаючи гостротні соціальних характеристик. Але зрештою все стає на своє місце, і за розважальними нібито епізодами читач починає бачити серйозну долю головних героїв, насамперед Мері Стенз, і поступово відчуває навіть

певну трагічність того, що відбувається в творі. Це дуже своєрідна авторська манера, в якій сполучаються і справжня реальність зображуваного, і іронічне ставлення до деяких персонажів, і легкість у характеристиці героїв твору, і різноманітні стилістичні засоби, що посилюють цікавості роману.

Особливої саркастичності досягає Роберт Уейд, змальовуючи американських проїждисів-ділків, в оточення яких потрапляє Мері Стенз під час своєї подорожі по Франції. Ці голлівудські імпресаріо й рекламні агенти насправді моляться єдиному богу — доларові і розцінюють людей виключно в такому специфічному аспекті. До речі, зауважимо, що автор знову-таки ніде не переступає меж коректності; всі ці ділки — не карикатурні, а реальні; це плоть від плоті й кров від крові сучасної бізнесменської дійсності Сполучених Штатів Америки, показані саркастично настроєним англійським письменником.

Все це — від різноманітності стилістичних засобів до соціальної спрямованості — і викликає інтерес до твору Роберта Уейда «Дивовижна». І псує справу лише закінчення роману, з яким свідомість читача просто не хоче примиритися, таке воно неправдоподібно й штучне.

Звісно, прогресивність письменника в значній мірі залежить і від того, який саме матеріал він обирає для свого твору; але мало обрати потрібний матеріал, мало навіть цікаво й художньо його викласти, хоч би й соціально його скеровуючи. Для того, щоб бути справді прогресивним письменником, треба вміти також розставляти крапки над «і»: говорячи правду — говорити її вголос, а не спинятися в якомусь місці, зводячи нанівець враження від твору псевдоблагополучним «хеппі-ендом».

Роберт Уейд не зумів цього зробити, він лишився в полоні благопристойних канонів, за якими автор, шукаючи успіху у читача, не наважується сказати всю правду, якою б неприємною вона не була. Звідси в романі фальш і неправда, штучність і неперекональність.

Власне, треба уточнити: не в ро-

мані, а в його невдалому закінченні, в останніх п'яти сторінках. І щиро хотілося б, щоб читачі, з цікавістю прочитавши цей твір, обмежилися б ним без «хеппі-енду»,

який зрештою нічого не додає, а лише псує хороший і значний за соціальним звучанням художній твір.

В. ЄРЕМЧЕНКО

ХТО ВБИВ ТІЮ КУДАЛБУ?

Захарія Станку. Злочин банкіра Другана.
«Радянський письменник», Київ, 1963.

Так званий «весь Бухарест» ша-ленів, коли майже гола Тія Кудалбу, молода, вродлива артистка співала свої пісеньки. Тим-то повідомлення про її наглу смерть приголомшило всіх. З газетних шпальт на читачів ринув нескінченний потік сенсаційних репортажів, а публіка жадібно ковтала найбезглуздіші домисли, шукаючи обставин, за яких сталося вбивство, намагаючись вгадати, хто ж вбивця?

З опису подій, пов'язаних із загадковою смертю Тії Кудалбу, починається роман румунського письменника Захарія Станку «Злочин банкіра Другана».

Здавалося б — перед читачем детективна історія. Та детективна основа твору не превалює над глибоким соціальним аналізом життя аристократично-буржуазної верхівки королівської Румунії 1939—1940 років. Автор розкриває читачеві мерзенний світ корупції, розпусти, злочину, світ в якому панує лише один закон — закон джунглів.

Всі державні інституції — суд, прокуратура, слідчі органи, розгалужений поліцейський апарат, покликані прикривати відверте здиригство і безсоромність коронованих правителів країни.

Цинічно розповідає про це королівський міністр Дердеріан: «Мене призначено міністром через те, що я можу вилізати язиком плювок і не посоромлюсь ще раз вилізати його. Король настановив мене міністром, бо я негідник і легкодуха людина, бо я завжди готовий виконати найганебніший на-

каз. Якщо звелиш мене рачкувати — порачкую, ба навіть загавкаю... Незаконно, глумлячись з людей, він і призначив мене міністром юстиції. Гадаєш мене настановлено міністром юстиції, щоб я охороняв закони? Ні, пане Друган. Король зробив мене міністром юстиції, щоб саме я, негідник і слаббовольний дурень, порушував закони, коли цього будуть вимагати інтереси трону!»

У вбивстві молоді артистки звинуватили її коханця банкіра Другана.

Останній у розмові з міністром юстиції платить відвертістю за відвертість і викладає своє «кредо» — кредо бандита і грабіжника:

«По правді кажучи, чесною працею я би не добився таких успіхів. Може, коли б мені пощастило, став би директором в міністерстві або якимсь дрібним службовцем на невеличкому приватному підприємстві. Такий зараз світ. Такі звичаї.

Щоб піднятися, треба топтати і знищувати інших. Щоб зібрати багатство, доводиться, обходячи, наскільки можливо, закони, привласнювати і захоплювати працю інших, а іноді, чого мені таїтися, навіть їхнє майно. Привласнюючи працю і багатство інших, ти станеш багатшим і сильнішим».

Формально банкіра заарештовано за підозрою в убивстві Тії Кудалбу. Насправді ж арешт — це помста Друганові за те, що він не захотів віддати королю частину свого багатства.

Судові урядовці, безпринципні і підступні, всі вони — від міністра і головного прокурора Пітрока до поліцейського комісара — слухняні виконавці наказів короля. І от Друган, який ще вчора належав до панівної верхівки, опинився в смердючій поліцейській камері серед волоцюг, дрібних злочинців і хуліганів.

В Румунії тих часів рясним цвітом буяли темні махінації, хабарництво, посередництво, що скоріше нагадувало співучість у крадіжках. При таких обставинах про довіру не могло бути й мови — спекулянти й аферисти користувалися оригінальним методом: пачки банкнот розрізали на дві частини. Половина давалася як задаток, а друга — по закінченні операції. Банкноти, склеєні вузькими смужками прозорого паперу, — це німе свідчення злочинності — ходили по всій країні. Їх можна було побачити і у фешенебельному казино поблизу королівського палацу, і у брудному шинку чи будинку розпусти.

У заарештованого в тій самій справі про вбивство міжнародного афериста Араміка Таїра був вилучений список осіб, яким він давав мільйонні хабарі. В ньому — імена міністрів, королівських придворних, впливових урядовців, редакторів великих газет.

Арамік охоче розшифровує список у кабінеті слідчого — він правильно розрахував, що це його кращий захист. Щоб не розкрити компрометуючих подробиць корупції державного апарату, королівська влада замовчує ці свідчення, і Арамік виходить сухим із води.

Автор роману «Злочин банкіра

Другана» лауреат Державної премії Захарія Станку — представник старшого покоління румунських письменників. Його ім'я відоме в румунській літературі вже близько сорока років.

Спочатку роман здається надто калейдоскопічним, в ньому багато епізодів, дійових осіб. Та врешті-решт всі компоненти його пов'язуються в єдине ціле, і кожен епізод виявляється штрихом у майстерно змальованій картині.

«Злочин банкіра Другана» — це, по суті, хроніка життя правлячої верхівки Румунії напередодні й на початку другої світової війни. Та якщо представники цієї верхівки дбають лише про особисте збагачення, то простих людей хвилює доля своєї батьківщини.

Образи представників народу займають в книзі порівняно невелике місце. Але, любовно й реалістично виписані автором, вони

вважають читача своєю людяністю й благородством, і висновок напрошується сам собою — на їх боці правда, на їх боці майбутнє. Селяни Гинжі — комуністи. У важких умовах підпілля вони ведуть боротьбу проти уряду. Терор не лякає їх. Боротьба небезпечна, важка, герої зазнають переслідувань, а нерідко і гинуть у жандармських катівнях. І хай їхня діяльність — це поки що маленький вогник, він горітиме все яскравіше, і погасити його не зможе ні уряд, ні його апарат насильства, ані різноманітні фашистські організації, на які цей уряд спирається.

Автор створює переконливу картину приреченості буржуазно-королівського ладу і показує сили, які в майбутньому неминуче приведуть країну в табір миру і соціалізму.

С. ВОЛИНСЬКИЙ

РЕАКЦІЙНА СУТЬ АБСТРАКЦІОНІЗМУ

Н. Рипська. Абстракціонізм та деякі проблеми сучасного мистецтва. Вид. «Мистецтво», К., 1963.

В 1960 році західнонімецький журнал «Ді Культур» провів опит відомих діячів мистецтва і науки ФРН, Франції, Австрії та Швейцарії на тему «Чи зайшло сучасне мистецтво у безвихідь?» Хоч добір опитуваних був тенденційним — серед них переважали прихильники абстракціонізму, — все ж у багатьох відповідях категорично визнавалось, що буржуазне формалістичне мистецтво зайшло в глухий кут. Наприклад, М. Бензе, філософ-ідеаліст із Штутгарта, змушений був констатувати: в буржуазних країнах «все ясніше вимальовується фігура сучасного художника — неука, реакціонера, обивателя, фабриканта сурогатів, торгуюча абстрактними чи конкретними обносками». А. Г. Штрупп до цього додав:

«Шлях веде не в безвихідь, а прямісінько до неминучої катастрофи. Мистецтво засіло в тій самій безвиході, що й суспільство, якому воно служить».

В чому ж суть цієї «безвиході»? Що таке абстракціонізм і яке його походження? Чим збагатив він скарбницю світового мистецтва, що нового приніс людству? І в чому полягають дійсні тенденції розвитку мистецтва в різних країнах світу?

Відповісти на ці питання взялась Н. Рипська в своїй книзі «Абстракціонізм та деякі проблеми сучасного мистецтва». Слід сказати, що мистецтвознавці нашої республіки вже неодноразово зверталися до критики абстракціонізму — одного з проявів розтлінної буржуазної ідеології — та інших напрямків сучасного формалістичного мистецтва Заходу, але рецензована праця — перше ґрунтовне, монографічного типу дослідження цього питання. Весь матеріал книги проиятий ідеєю войовничої партійності мистецтва, непримиренності до проявів буржуазної ідеології, чужих народу формалізму і натуралізму.

На початку книги Н. Рипська розповідає про «передісторію» абстракціонізму. До повної безпредметності, розпаду художнього образу, що знаменує загибель образотворчого мистецтва, буржуазні художники привели мистецтво не одразу. Початок цього поступового процесу треба шукати в окремих явищах і тенденціях розвитку мистецтва кінця XIX — початку XX ст. — періоду, коли капіталізм уже вступив у свою вищу і останню стадію — імперіалізм. Докладно аналізуючи позитивні і негативні сторони імпресіонізму, а також зупиняючись на таких формалістичних течіях, як символізм, фовізм, кубізм, італійський футуризм та інші, авторка показує їхню роль в занепаді та розкладі буржуазного суспільства.

Перші зразки абстрактного живопису і «маніфести» абстракціоністів з'являються в другому десятиріччі XX ст., напередодні першої світової війни, разом з посиленням впливу вкрай реакційних напрямів суб'єктивно-ідеалістичної філософії. Читач знайде в книзі багато цікавих відомостей про засновників абстракціонізму В. Кандинського, Мондріана, супрематиста Малевича, «лучниста» Ларіонова, про експресіонізм, дадаїзм,

сюрреалізм у країнах Західної Європи.

Починаючи з 30-х років центром абстрактного мистецтва стають США. Саме американське буржуазне мистецтвознавство ввело термін «абстрактне мистецтво», в якому «миролюбно» поєднано різні формалістичні напрямки, що раніш протиставлялися один одному. За останні десятиріччя в США та інших буржуазних країнах виникли «абстрактний експресіонізм», «ташнзм», «сучасний конструктивізм», які ведуть буржуазне мистецтво ще далі до повного абсурду. Намагання позбавити мистецтво його пізнавальної функції, відмовлення від конкретно-чуттєвого, предметного художнього образу, сумбурне нагромодження плям і ліній (в живописі) або хаотичне сполучення безформних конструкцій з металу, граніту, мармуру (в скульптурі), суб'єктивістське свавілля замість правдивого відображення життя — ось характерні риси абстракціонізму, найновіші «досягнення» якого, по суті, нічим не відрізняються від перших спроб безпредметного мистецтва. І це цілком закономірно: не може розвиватись і збагачуватись мистецтво, позбавлене змісту, відірване від життя і байдуже до людини. Н. Рипська цілком слушно зазначає: «Плями завжди залишаються плямами, якої б форми їм не надавали, якими б фарбами їх не наносили, як би їх не називали і яку б теоретичну базу під них не підводили».

Однією з позитивних рис книги є глибокий аналіз поставлених питань, переконливість висновків.

Ось приклад. До основних положень абстракціонізму належить твердження про величезну силу впливу на людину «чистого» живопису, кольору і кольорових сполучень. Сполучення кольорів можуть, мовляв, створити живописну симфонію, викликати у людей почуття смутку, тривоги або радощів, бадьорості тощо.

Колір дійсно впливає на людину, з чим пов'язаний свідомий добір кольорового оздоблення жилих і виробничих приміщень, світлосигналізації тощо. Але в мистецтві, так само як і в природі, колір не може існувати самостійно.

Н. Рипська на багатьох фактах доводить, що сам по собі колір — ще не художній образ, і він не може викликати усвідомлену реакцію людини, привести в дію її думки і почуття, як роблять це образи реалістичного мистецтва.

В цьому відношенні великий інтерес викликають також міркування Н. Рипської з приводу ролі абстракції в декоративному мистецтві. Розгляд творів декоративного мистецтва, в тому числі орнаментальних розписів українських народних майстрів, приводить її до висновку, що окремі мотиви абстрактного орнаменту, навіяні реальною дійсністю, являють собою форми предметного світу, трактовані узагальнено, відповідно до вимог декоративності. Ці мотиви, пов'язані між собою в певному ритмі, повторі, підкорені таким категоріям, як логіка, послідовність, тобто свідомо творчість, а це несумісно з абсолютним анархізмом методу абстракціоністів, їх ігноруванням предметного світу.

Велику увагу в книзі приділено шляхам розвитку прогресивного мистецтва в капіталістичних країнах, пов'язаного з життям і ідеалами трудового народу, з актуальними проблемами сучасності. Реакційним напрямом у Західній Європі і Америці протистоїть реалістичне мистецтво, яке спирається на кращі традиції національних культур. Спеціальні розділи книги присвячено прогресивним митцям Франції, італійському неореалізму, художньому авангардові Американського континенту. Докладно розглядається також реалістична графіка.

Повного схвалення заслуговує плідне намагання Н. Рипської розглядати різноманітні явища мистецтва в тісному зв'язку з їх філософською, гносеологічною основою. Це допомагає їй викрити претензії формалістів на залежність їхньої творчості від досягнень науки. Адже насправді претензії, скажімо, абстракціоністів на «глибоку науковість» безпідставні. Адепти абстракціонізму посиляються на положення «матерія зникає, енергія залишається», тобто повторюють фальсифікацію досягнень науки, до якої свого часу

здавався основоположник «енергетизму» німецький філософ В. Оствальд, підданий критиці в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Леніна.

Говорячи про «найновіші» форми абстракціонізму, Н. Рипська розкриває їх залежність від фрейдизму, а також прагматизму, екзистенціалізму та інших різновидів сучасної буржуазної ідеалістичної філософії.

Все це робить цілком очевидним зв'язок абстракціонізму з ідеалістичною філософією і підкреслює, що абстракціонізм, як крайній прояв формалізму, не можна примирити з реалізмом в мистецтві так само, як несумісні і непримиренні ідеалізм і матеріалізм у філософії.

Книга закінчується двома невеличкими розділами, в яких йдеться про розвиток соціалістичного образотворчого мистецтва в Крайній Рад та про його завдання в умовах розгорнутого будівництва комунізму. На багатющому фактичному матеріалі тут розкривається дійсно новаторська суть мистецтва соціалістичного реалізму, його виключно важлива роль у боротьбі за комунізм. На жаль, в цих розділах майже не використовується досвід розвитку мистецтва братніх соціалістичних країн, а це набагато збільшило б пізнавальну цінність книги.

Н. Рипська через всю книгу послідовно проводить думку про нерозривну єдність змісту і форми в мистецтві. Вона рішуче заперечує твердження про те, ніби новаторство митця полягає лише, або в першу чергу, в пошуках нової форми, і доводить, що справжнє новаторство повинно впливати з нового змісту і визначається передовим світоглядом митця, його знанням реального життя, його зв'язками з народом. У радянському мистецтві не може бути формальних шукань, абстрагованих від світоглядних передумов, так само, як немає їх і в буржуазному мистецтві. Абстрактне мистецтво аж ніяк не аполітичне і не стоїть над класами. Воно є породженням буржуазної ідеології, обстоєє зіпсовані, чужі народові смаки класу буржуазії.

В невеличкій передмові до книги Н. Рипської народний художник СРСР В. Касіян пише: «Змістовний текст, жива мова і багатий, вдало підібраний ілюстративний матеріал викличуть інтерес до книги як у фахівців, так і у найширших кіл читачів». Можна пов-

ністю приєднатись до цієї рекомендації видатного українського митця.

А. КОГАН,
кандидат філософських наук.

м. Запоріжжя

ЦІННА МОНОГРАФІЯ

С. В. Тураєв. Георг Веєрт і німецька література революції 1848 року.
АН СРСР, М., 1963.

Останнім часом увагу радянських літературознавців все більше привертають проблеми творчого методу революційно-демократичної літератури минулого, спадкоємного зв'язку з нею літератури соціалістичного реалізму. Потрібність і актуальність розробки подібних питань не викликає сумнівів. Адже їх розв'язання відкриває нові можливості для вивчення генезису соціалістичного реалізму й специфіки його розвитку в різних національних умовах. Такою теоретичною спрямованістю позначені, зокрема, збірка «З історії демократичної літератури в Англії XVIII—XIX століть» (1955), робота А. Ніколюкіна «Масова поезія в Англії кінця XVIII — початку XIX століть» (1961), монографії Т. Якимович «Сатирична преса французької республіканської демократії 1830—1835 рр.» (1961) і «Французький реалістичний нарис 1830—1948 рр.» (1963), книга Ю. Даниліна «Паризька Комуна і французький театр» (1963) та інші. Гідним внеском у цей доробок радянських літературознавців є монографія московського дослідника С. Тураєва «Георг Веєрт і німецька література революції 1848 року».

Минув той час, коли постать першого поета німецького пролетаріату через відсутність публікацій його літературної спадщини, яка переважно у вигляді рукописів лежала похованою в ар-

хівах, була огорнута певною таємничістю. П'яти томне зібрання творів Веєрта, що вийшло в НДР в 1956—57 рр., двотомник російською мовою (1957) та інші німецькі й радянські видання зробили його творчість доступною найширшим колам читачів. Існує щільна й багата критична література про Веєрта, яка належить перу німецьких і радянських дослідників і висвітлює різні аспекти його громадської й літературної діяльності. С. Тураєв сумлінно опрацював і використав досягнення радянських та німецьких дослідників і пішов далі своїм оригінальним шляхом. В своїй роботі він заповнив прогалини, які ще існували у вивченні твор-

чості Веєрта, і поставив низку значних теоретичних проблем.

Зміст рецензованої монографії набагато ширший, ніж зазначено в назві. В книзі йдеться не тільки про Веєрта і не тільки про німецьку літературу революції 1848 р. Вивчивши численні невідомі досі матеріали — художні тексти, газетну й журнальну періодику, соціологічну літературу тощо, використавши найновіші фактажні дослідження літературознавців НДР, С. Тураєв розгортає перед нами всебічну й ґрунтовну картину історико-літературного процесу в Німеччині 1840—1848 рр. Ця картина подається в значній мірі по-новому, в багатьох невідомих досі деталях, а головне — в поєднанні з глибоким аналізом соціально-економічних, політичних, філософських, естетичних явищ і взаємозв'язків тієї буремної епохи.

З книги ми докладно дізнаємось про ідейно-естетичні засади, які відстоювала на початку 1840-х рр. прогресивна на той час лівогегельянська періодика. Ще докладніше висвітлена літературна політика «Рейнської газети», яка в 1842 р. під керівництвом К. Маркса перетворилась на боїовий орган найпередовіших сил німецької демократії. Дуже цікавий розділ про німецького сатирика тієї пори Адольфа Гласбрєннера, чия творчість, власне, вперше висвітлюється в радянському літературознавстві.

Велику увагу автор цілком справедливо приділяє поетичним творам, що виникли як відгук на повстання сілезьких ткачів 1844 р. С. Тураєв уточнює відомі факти, наводить нові, ґрунтовно їх аналізує, визначає їх місце в історії німецької революційної літератури і тим самим вирішує животрепетну проблему, яка протягом років хвилювала багатьох дослідників.

Особливий інтерес викликає розділ, присвячений темі робітничого класу в німецькій прозі 1840-х рр. Тут автор також відкриває невідому сторінку історії німецької літератури. Ми дізнаємося про ширю симпатію до пролетаріату з боку письменниці Беттіни фон Арнім, про публі-

цистику й оповідання Ернста Дронке, про романи Ернста Вількома, Луїзи Отто-Петерс, Роберта Прутца, в яких вперше з епічною широтою змальовувалось жакливе становище німецьких робітників і розкривався конфлікт між працею і капіталом, хоча в спробах вирішити цей конфлікт письменники залишались беспорядними й наївними.

На цьому широкому історико-літературному фоні переконливо зображений у книзі розвиток філософських і політичних поглядів Веерта та ідейно-художня еволюція його творчості. С. Тураєв, таким чином, вдало розв'язує поставлене завдання — порівняти Веерта з революційними поетами й прозаїками 1840-х рр. і при цьому не тільки уточнити лінії розмежування ідейних напрямків у літературі того часу, а й точно визначити своєрідність художніх шукань письменника.

Монографія присвячена всій спадщині Веерта, але головна увага автора цілком правильно зосереджена на матеріалах, які досі були невідомими і залишались недослідженими в радянській критиці. С. Тураєв докладно аналізує листування Веерта, його дореволюційні вірші, новели й нариси, публіцистичну книгу «Нариси соціального й політичного життя британців», серію «Гумористичних нарисів з німецького торговельного життя», низку фейлетонів з «Нової Рейнської газети», фрагмент незакінченого роману. Слід особливо відзначити вдалий ідейно-естетичний аналіз публіцистики, яка завжди становить досить складний матеріал для літературознавчого дослідження.

С. Тураєв, проте, не обмежується тим, що малює в розвитку літературний портрет Веерта, талановитого поета й прозаїка, блискучого, дотепного журналіста, допитливої, життєрадісної людини, гуманіста й правдолюбця, вірного друга Маркса й Енгельса, невтомного громадського діяча, щиро відданого справі робітничого класу. Зібрані матеріали наштовхують дослідника на важливі узагальнюючі висновки про якісно нові особливості реалізму

Веерта, зумовлені новим баченням світу в революційному розвитку, в світлі грандіозної історичної перспективи, яка відкривалась у ті роки поглядам лише дуже небагатьох людей.

Грунтовно й широко ставить також С. Тураєв питання про традиції й новаторство в творчості Веерта. Він докладно простежує її взаємозв'язки з німецьким романтизмом і пісенним фольклором, з європейською літературою епохи Відродження, просвітництва й критичного реалізму XIX ст., з літературою чартизму, з поетичними й прозовими шедеврами Гейне, з політичною поезією Німеччини 1840-х рр.

Проте окремі моменти в книзі С. Тураєва викликають заперечення.

Так, важко погодитись з деякими оцінками творчості Г. Гейне. У С. Тураєва є тенденція якось відокремити німецьку політичну поезію початку 1840 рр. від політичної лірики Гейне тієї доби. Якими б складними не були творчі шляхи Гейне, його політична поезія виникла внаслідок тих же суспільно-історичних і естетичних причин, що й творчість Гервега, Прутца, Дінгельштедта та інших. Гейне, безумовно, використав досвід цих митців і підвів політичну поезію того часу на новий, якісно вищий ступінь; він надав їй своєрідного сатиричного, «гейнівського», забарвлення і став найталановитішим представником цього жанру. Отже, політичні вірші Гейне слід було б розглядати як складову частину всієї німецької політичної лірики 1840-х рр.

Викликає заперечення і думка С. Тураєва про те, ніби позитивний ідеал «Зимової казки» ґрунтується на засадах утопічного соціалізму. На той час Гейне вже давно переріс свої захоплення соціалістично-утопічними ідеями і наближався до розуміння комунізму наукового, що й позначилося на його геніальній поемі. Доказ тому — кореспонденції Гейне до «Аугсбургер альгемайне цаїтунг» на початку 40-х років (вони склали згодом книгу «Лютетція»), які С. Тураєв чомусь зовсім не вико-

ристовує. А тим часом вони являють собою дуже важливий матеріал для характеристики світогляду Гейне тієї доби і мабуть мали якийсь вплив і на Веерта.

Не задовольняють оцінки і деяких творів Веерта та інших письменників. Не можна, наприклад, погодитись з твердженням, що «Гумористичні нариси з німецького торговельного життя» — кращий твір Веерта. Роман про Шнапганського є, безперечно, сильнішим твором.

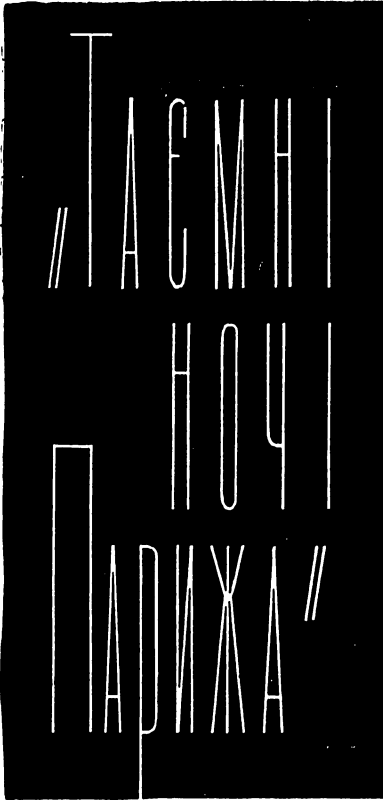
Зовсім непотрібною є спроба «реабілітувати» «Пісню німців» («Німеччина, Німеччина над усе») Гофмана фон Фаллерслебена, яка стала гімном німецької націоналістичної реакції. Хай її автор був чесним патріотом і прихильником єдності Німеччини (як справедливо зазначає С. Тураєв), але націоналістські тенденції у нього все ж виявлялися; недарма ж про вірші Гофмана фон Фаллерслебена іронічно відзначалися в «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс. Про цей факт забувають і Тураєв, і автор статті про Гофмана фон Фаллерслебена в журналі «Дас Ворт» В. Штурм, на яку посилається дослідник.

Хотілося б також, щоб у розділі про Гласбрєннера — першого німецького автора своєрідних «побутових фізіологій» — С. Тураєв узагальнив у ширшому, загальноєвропейському плані це літературне явище, характерне також для Франції та Англії 1830—1840-х років.

Слід було б приділити більше уваги невідомим досі дореволюційним віршам Веерта (наприклад, його чудовим антирелігійним сатирам) і фейлетонам з «Нової Рейнської газети» (напр., фейлетонам, присвяченим питанням мистецтва, та деяким іншим).

Трохи невдалою є композиція книги: розділи про окремі періоди творчості Веерта надто віддалені один від одного, надто розкидані, тобто порушена цілісність розповіді про творчу спадщину письменника. Зустрічаються в монографії і нечіткі формулювання, численні зайві повтори.

Н. МАТУЗОВА

У Франції вийшла книга письменника Гюї Бретона «Таємні ночі Парижа», в якій автор розповідає про різні дивні секти і товариства, що існують у французькій столиці. Ми вміщуємо в скороченому вигляді інтерв'ю, яке Г. Бретон дав одному французькому журналістові.

ЖУРНАЛІСТ. У паризькому довіднику немає жодної адреси сект, про які Ви пишете в своїй книзі. Як Ви до них потрапили?

Г. БРЕТОН. Дивно, адже деякі з них відомі навіть іноземним туристам. Взяти, хоча б «Академію Дункан» на вулиці Сени. В ній об'єднані люди похилого віку, які на своїх зборах одягаються у довге полотняне вбрання і сандалії. Вони кажуть, що вклоняються філософії еллінської простоти. Ця «академія» має вивіску, виставочний салон і вітрину з фотографіями.

Взагалі, досить лише потрапити на вулицю Сени, як відразу ж натрапиш на якихось диваків. Один з них може підійти до вас і спита-

ти: «Чи не пригнічує Вас почуття власного морального бруду?»

— І Вам ставили таке запитання?

— Так. Той, хто запитував, виявляється, був членом «Товариства шанувальників пупа». Він і привів мене на вулицю Трюффо, до перукарні, де збирається це «Товариство».

— Що ж вони там роблять?

— Самозаглиблено думають, не відриваючи погляду від пупа.

— Власного?

— В основному, так. Вони твердять, що пуповина з'єднує людину з Адамом, який за їх вченням був людиною «чистою».

— Виходить, Адам мав пуп?

— Це питання є спірним, але вони схиляються до думки, що мав.

— Що ж Ви побачили на вулиці Трюффо?

— Близько 15 чоловік, які замислилися, спостерігаючи власний пуп. Для жінок це досить складна справа, бо їм доводиться знімати сукню.

— А що робили Ви?

— Спробував приєднатися до тих людей. Та погано те, що в такому положенні пуп починає дуже свербіти, але почесати його забороняється.

— А з ким Вас познайомили шанувальники пупа?

— Вони повели мене до людини, яку звуть Ангел Цикламен. Його тут видають за особу, що прибула з іншої планети, щоб формувати на Землі ідеальні подружжя... Хто знайде таку пару, той після своєї смерті буде прекрасним метеликом на тій планеті, звідки прибув Цикламен.

— А чому в нього таке ім'я?

— Так називається та планета. Коли я сказав, що нічого про неї не знаю, Ангел відповів, що вона невидима. У Цикламена я познайомився з одним з колишніх вогнепоклонників. Він дав мені адресу секти. Прийняли мене дуже привітно і попросили, щоб наступного разу я приніс якусь річ в жертву.

— Яку? — спитав я.

— Так, щось коштовне.

Після довгих роздумів я взяв одну з книжок Саган. Молода весталка бога Вогню, глянувши на книгу, сказала, що оскільки вона не розрізана, то нічого, згодиться.

І ось, коли надійшла моя черга, я кинув книгу у вогонь каміна. З таким каміном я зустрівся також у Рицарів Білого Хреста. Вони боються з грошима, знищуючи їх у вогні. Під час сеансу жрець збирає грошові пожертвування і кидає їх у вогонь. Я хотів дати старих 20 франків, але мене попередили, що кидати треба гроші, які знаходяться в обігу. Я бачив, як присутні давали п'яти- і десятитисячні банкноти.

— І їх спалювали?

— Власне, я не певний цього. Жриця була одягнута в дуже широке вбрання, тому й не видно, що саме вона кидає у вогонь. Ще більше вразив мене сейф у кабінеті глави секти. «Добре мати під рукою трохи грошей для знищення», — пояснив він мені.

— Чи Ви були у них ще?

— Ні. Адже це коштує грошей. Але я кілька разів побував у друїдів. Вони діляться на п'ять чи шість окремих сект, які постійно сваряться між собою. Адже на околицях Парижа є тільки один менгір¹.

— Чи брали Ви участь в їхніх обрядах?

— Так. Якось вранці старший друїд, який за фахом є працівником фірми по виробництву вина, повіз мене на автомашині в Мендон. На галявині, навколо менгіра

¹ Менгір — вертикальний валун з епохи неоліту, якого ставили для шанування душ померлих. Вага то їх є в Бретані, яка була територією друїдів — жерців стародавньої Галії.

Цей бородатий дивак є головним жерцем культу цибулі.

зібралось близько 250 осіб. Старший одягнувся в біле, взяв меч і сказав мені: «Зважаючи на те, що Ви початківець, Вам вистачить шанувати менгір у своїх думках».

— Який з усіх цих культів видався Вам найбільш абсурдним?

— Культ цибулі. Людина не вмирає, якщо зуміє наслідувати цибулю. Коли з цибулі виростає новий плід, вона перестає існувати. Треба не припустити цього, і цибуля збереже своє існування, ставши немовби своєю власною дитиною. Так само і людина...

— Що ж це все має означати?

— Невідомо. В усякому разі вони не роблять з цього практичних висновків. Вони трактують це символічно.

Великий жрець, брат Август, разом із жрицею, сестрою Геневефою, живуть у містечку Сенліс. Щоранку брат Август бере свій мотовелосипед і їде продавати книжечки з молитвами. Є там також і збірки релігійних пісень, і схема розвитку цибулі. Він продає стільки, що може з того жити. Сестру Геневефу дуже люблять навколишні жителі. Вона займається доглядом за дітьми... Дивним є те, що, як твердить брат Август, культ цибулі сповідують чотири тисячі чоловік.

— Що ж то за люди?

— Я зустрічав серед них і лікарів, і акторів, і промисловців, і чиновників, і салонних дам. На вигляд вони нормальні люди, але, мабуть, щось їх мучить.

— Чи є ще секти, про які Ви не писали в своїй книжці?

— Цілий ряд. Наприклад, секта любителів неіснуючої ноти фіс. За їх думкою, ця нота дуже могутня. Вона супроводжує всі творчі акти, надаючи натхнення творцю.

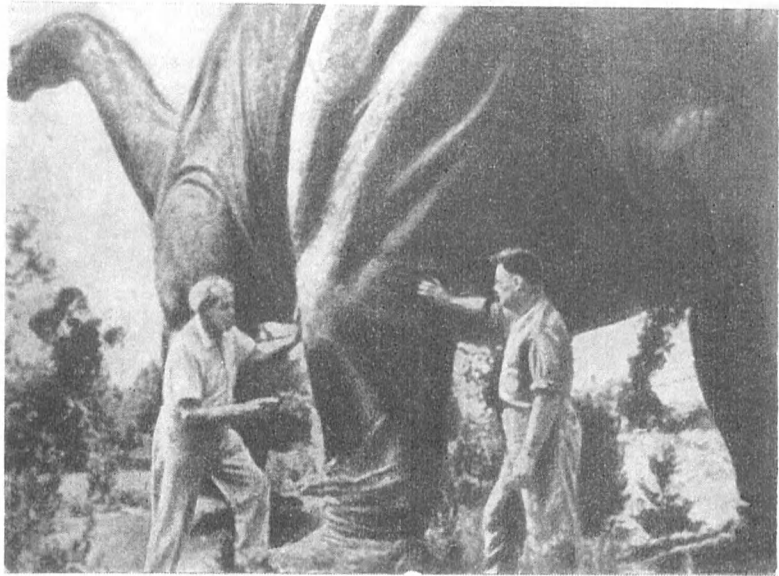
— Як реагували великі жерці на Вашу книжку?

— Деякі образились, а деякі прийшли з подякою. Ангел Цикламен навіть запропонував мені стати його наступником.

— Я старію, — сказав він. — З того часу, як наша група стала міжнародною, я маю багато клопоту. Якщо маєте бажання, я віддам Вам Францію.

— І що Ви відповіли?

— Дякую, Ангеле.

Скульптор Джонас біля одного з своїх динозаврів.

ДИНОЗАВРИ З ГУДЗОНА

У невеличкому містечку Гудзон в штаті Нью-Йорк налічується 11 тисяч жителів, двадцять церков, сім шкіл і дев'ять ... динозаврів. Величезних, у натуральний зріст, але, звичайно, не живих, а зроблених з скловолока.

Цей дивний інтерес американського містечка до велетенських доісторичних страховиськ виник минулого року, коли скульптор-спеціаліст по зображенню тварин Луї Поль Джонас одержав замовлення відтворити для якихось рекламних цілей скульптурні «портрети» кількох динозаврів. Вони мають прикрашати великий ярмарок, влаштований відомою цукрорафінадною компанією «Сінклер», на фабричній марці якої зображено динозавра.

Джонасу вже доводилося робити скульптурні зображення слонів, але розміри динозавра викликали серйозні труднощі. Крім того, потрібно бу-

ло відтворити істоту, якої ніхто ніколи не бачив. На Землі збереглося тільки чотири чи п'ять кісток і один неповний скелет динозавра. Існують також певні твердження щодо зовнішнього вигляду шкіри динозаврів, але це, власне, і все.

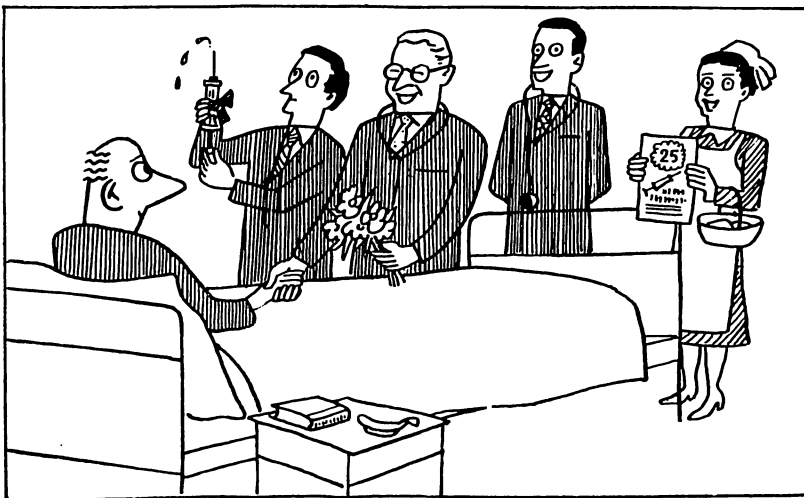
У своїй студії Джонас довго спостерігав за кількома живими крокодилами (з існуючих в наш час тварин ці плазуни найбільш подібні до динозаврів), щоб вивчити форми і характер напруження їхніх м'язів. І, нарешті, разом з п'ятнадцятьма помічниками Джонас виконав це складне замовлення, витративши по 8 тонн глини на кожну тварину. Скульптури стійкі до атмосферних впливів і виконані в абсолютно точному масштабі 1:1.

Динозаври Джонаса зроблять майже 200-кілометрову подорож з Гудзона до Нью-Йорка, де мають прикрасити ярмарковий павільйон фірми «Сінклер».

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

— Що це — з природи або фантазія?

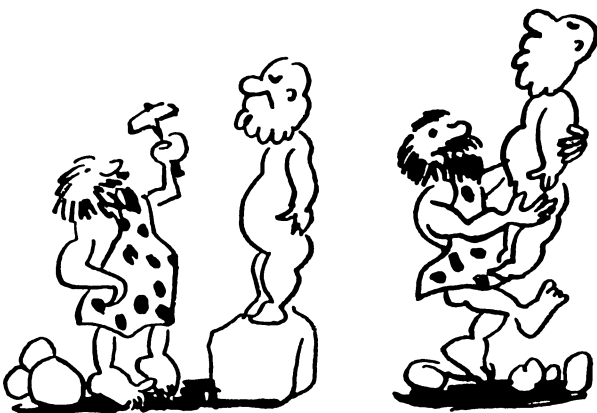
— Поздоровляємо з ювілейним уколом!

— Кинь оці свої забави!

Без слів.

Винайдення абстракціонізму.

— Зараз подивимось, який з тебе оротар!

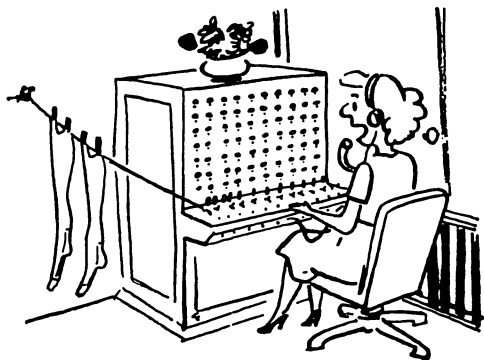
— Що то був за ідіотський фільм, краще б вже ми сиділи вдома...

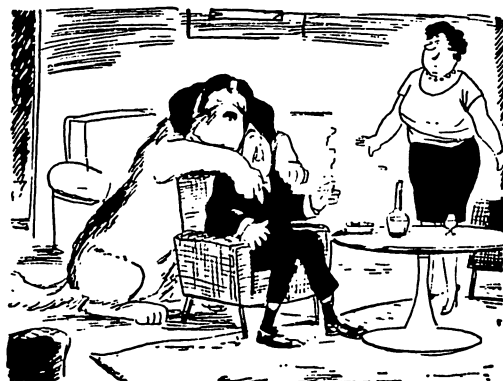
— Твоя звичка до чистоти починає вже мене дратувати!

— За всіма ознаками він має бути десь неподалік...

— На жаль, не можу вас з'єднати. Ця лінія саме зайнята...

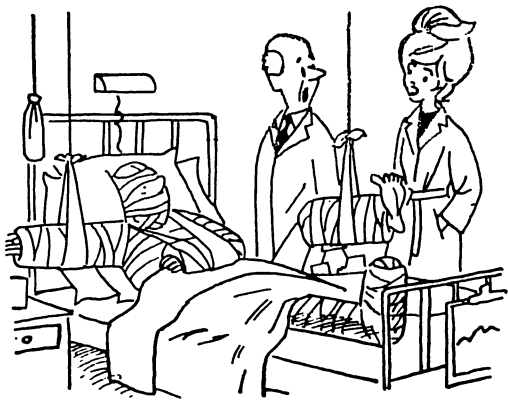
— Милый песик! Він одразу вас полюбив!

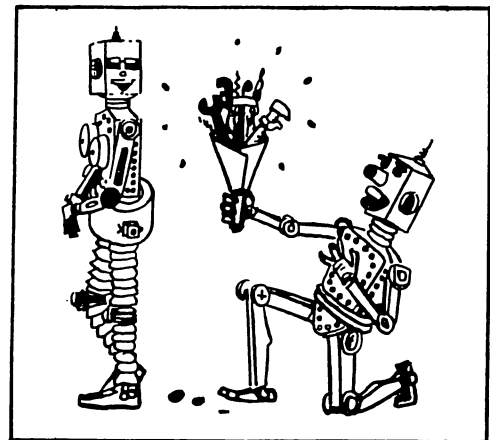
Ввічливість за всіх умов!

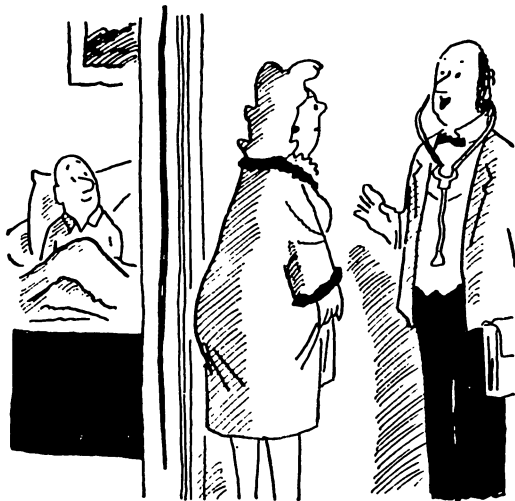
— Ні, це не автомобільна катастрофа, просто мій новий браслет дуже важкий.

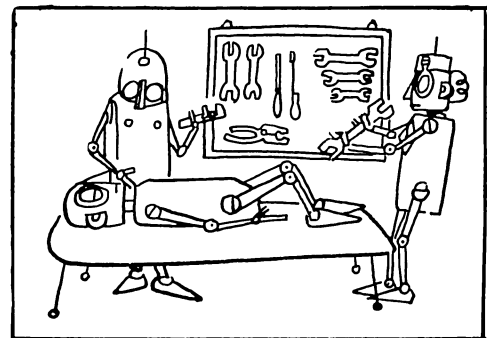
— Коли для встановлення телевізійної антени викликають фахівця — це завжди коштує дешево...

Без слів.

— Вашому чоловікові потрібен повний спокій. Чи не змогли б ви поїхати до своєї мами на 2—3 тижні?

— Під наркозом чи так?

КАЛЕНДАРЬ ВСЕСВІТУ

САМОПРАВОСУДДЯ. Необережна їзда поліцейського Едвіна Уайта з міста Челтенхема в Англії стала причиною нещасного випадку. Уайт повівся із своєю особою, як з будь-яким іншим порушником: заарештував себе і «відвіз» до поліцейського відділка. Там склав протокол і «оштрафував себе самого» на 20 фунтів стерлінгів.

КОЛЕКЦІОНЕР АНЕКДОТІВ. Один житель Нью-Йорка протягом багатьох років збирає анекдоти. Він продає їх газетам та журналам по одному долару за сторінку. Але його головними покупцями стали бізнесмени, які вважають, що гарний анекдот підіймає настрій під час ділової розмови, сприяє успіху в справах і взагалі потрібен «людині з суспільства».

БУВАЄ Ж ТАКЕ! На норвезькому острові Бяркоу є тільки одна шосейна дорога, якою їздять лише два автомобілі, що знаходяться на цьому острові. І от недавно їм вдалося зіткнутися.

І ПОЛІЦІЯ НЕ ГАРАНТІЯ. Якийсь антиквар позичив для традиційного балу поліцейських у Вінчестері (Англія) шість картин для прикрасення залу. На балу були лише самі поліцейські з своїми дамами. І все ж таки одне з полотен украли. На щастя, це була дешева копія.

ВІРНІСТЬ ЗВИЧКАМ. Власник великої броварні присудив премію «Найвірнішій споживачці пива» 91-літній Гарріет Броукс із Бірмінгама. Місіс Броукс вже 73 роки випиває щоденно пляшку цього напою. Загальна кількість випитого нею пива становить щось із 200 бочок.

ГРАФОВА ПЛОМБА

СЕНСАЦІЙНА КРИМІНАЛЬНА
ІСТОРІЯ

I

ІНСПЕКТОР. Я інспектор поліції.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. А я злочинець. Але ви нічого не можете довести.

ІНСПЕКТОР. Побачимо. Чому у вас забинтовано вухо?

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Покалічився, дослухаючись.

ІНСПЕКТОР. Ха! Ха! Вже знаємо, як-то було насправді. (Виймає з кишені пакуночок.) Прощу!

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Що це? Я гиду.

ІНСПЕКТОР. Та це ж шматочок вашого вуха. Знайшли його на місці злочину.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Ніколи там не був.

ІНСПЕКТОР. Цієї ночі ви вдерлись до Графового палацу. Граф прокинувся, тоді ви спробували втекти, але в останню мить Граф ухопив вас за вухо. Вам вдалося випручатись, але в Графівій руці лишився шматочок вашого вуха, як речовий доказ, який свідчить проти вас. Дозвольте приміряти.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Не при дамах!

ІНСПЕКТОР. Гаразд, вийдімо на хвилю.

(Виходять)

II

ІНСПЕКТОР. Збігається, пасує ідеально! Те вухо — то було ваше вухо. Ви були цієї ночі у Графівій спальні.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Не можу заперечити. Але що це таке?

ІНСПЕКТОР. Де?

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Тут, на вашій шії.

ІНСПЕКТОР. Звичайний медальйон, ношу його змалку.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Можна роздивитись?

ІНСПЕКТОР. Прощу, будь ласка.

(Знімає медальйон і подає злочинцеві)

ЗЛОЧИНЕЦЬ. О боже!

ІНСПЕКТОР. Ви зблідли!

ЗЛОЧИНЕЦЬ. У медальйоні є портретик дитяти. Бачте, я був ще хлоп'ям, коли цигани викрали мого молодшого братика. Навіть сліду його не лишилося. Він носив на шийці медальйон з власним портретиком, який почепила йому ще моя мати. Саме цей медальйон, що його зараз тримаю в руці. До того ж, пізнаю дитину на портретуку. Це мій зниклий братик. Пане інспектор, ми — рідні брати, що чудом знайшлися через стільки років!

ІНСПЕКТОР. Разюче! І справді, я пам'ятаю, ніби крізь туман, що опікувався мною старий циган, котрого помилково, як тепер бачу, вважав за свого батька. Пам'ятаю вогнища в таборі... і вози...

(Наспіває чардаш)

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Що тепер буде? Але ж ви не можете заарештувати власного брата! ІНСПЕКТОР. Ото дилема! Що переможе — обов'язок чи почуття?

III

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Ну, то як, брате? Ти ж не заарештуєш брата? Інакше, який з тебе брат?

ІНСПЕКТОР. Зараз, зараз... Дійсно! Який надзвичайний збіг обставин!

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Що ти маєш на увазі?

ІНСПЕКТОР. Брате, я зможу спокійно заарештувати тебе. Ми справді брати, проте лише наполовину.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Говори ясніше.

ІНСПЕКТОР. Коли вранці мене покликали до палацу, Граф вийшов мені назустріч у піжамі. Раптом мій погляд впав на його гомілку, трохи відкрити.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Звичайна Графська нога. Ну й що?

ІНСПЕКТОР. На схудлій старечій нозі я помітив срібний браслет з вигравірованою короною. Вміло допитуючи Графа, я домігся в нього визнання, що багато років тому він надів такий самий браслет на ніжку дитяти, котрого народила від нього якась заміжня жінка. А тепер поглянь сюди, бачиш?

(Підкочує холошу)

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Срібний браслет з вигравірованою короною!

ІНСПЕКТОР. Так. Я ношу його на нозі змалку, так само, як медальйон на шиї. Цей браслет навіть трохи муляє мені, відколи я підріс, а тепер ще починаю товстішати. Я позашлюбна Графова дитина.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Цього миршавого скнари, який не сплачував рахунків!

ІНСПЕКТОР. Висловлюйся обережніше! Як ти смієш казати таке про мого батька і, до того ж, Графа!

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Коли я розповім тобі, нащо пробрався цієї ночі до Графової спальні, ти одразу зміниш думку.

ІНСПЕКТОР. Ну, то кажи!

IV

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Так, признаюся. Це я був вночі у Графовій спальні. Знаєш, з якою метою?

ІНСПЕКТОР. Ні.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. (широко розкриваючи рота). Подивись сюди.. оуаа... сю...

ІНСПЕКТОР. Зараз, відкрий ширше, нічого не бачу.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. А тепер? Аааа...

ІНСПЕКТОР. Де?

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Тут, у верхній щелепі, на кутньому зубі.

ІНСПЕКТОР. Бачу, золота пломба. Що тут особливого?

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Такі пломби ставив лише мій батько. Золоті, з власною монограмою і датою. Він був відомим дантистом.

ІНСПЕКТОР. Що? Дантистом? Отже, не шляхтичем? Яка ганьба! Колего брате, в такому разі мені нема чого розмовляти з вами.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Таку саму пломбу батько поставив і Графу. Помираючи, мій батько покликав мене до себе і сказав: «Сину, один Граф досі не заплатив мені за пломбу. Наказую тобі знайти нечесного аристократа і відібрати її в нього. Пізнати його легко, бо лише єдину таку пломбу я поставив пацієнтові на нижньому зубі, спереду — саме йому. Це моя остання воля». Промовив це і помер. Він був людиною суворою і мстивою.

ІНСПЕКТОР. Граф має право не платити за пломбу. На те він і Граф. Але як ти знайшов його?

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Сталося так, що одного разу я проходив алеєю в парку. На лаві сидів, читаючи газету, якийсь чоловік. Раптом він страшенно позіхнув. Мені було досить єдиного погляду в порожнину його рота. То був Граф.

ІНСПЕКТОР. Напевно в той час, коли він лікувався в твого батька, і розпочався той самий роман, внаслідок якого я з'явився на світ. Тепер зрозуміло, звідки в мене такі погані зуби. Але що то за чудовий перстень на твоєму пальці? О, в ньому мініатюрний портретик. (Наближаючись і втуплюючись у перстень). Дійсно! Це він!

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Хто, святий боже?

ІНСПЕКТОР. Скланку води! Швидко! (Виходячи.) Який надзвичайний збіг обставин!

V

(Інспектор входить, за ним вбігає Злочинець)

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Кажі, нарешті. Кажі, хто зображений на мініатюрному портрету в моєму персні!

ІНСПЕКТОР. Поясни спочатку, звідки він у тебе.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Цей перстень належав нашій мамі. Його хтось їй подарував. Я бачив його на її пальці відтоді, як біля нашої домів-

ки отаборилися цигани, саме ті, що відїждаючи, викрали мого молодшого братика, тобто тебе. Помираючи, вона віддала мені цього персня і звеліла завжди носити його на пальці.

ІНСПЕКТОР. Збігається! На портретіку — той вродливий циган, котрий мною опікувався.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Щось неймовірне!

(Пауза)

ІНСПЕКТОР (холодно). Ласкавий пане! Спершу я гадав, що ваш батько був шляхтичем, так само як мій. Потім примирився з думкою, що він був звичайним дантистом. А тепер виявляється, що навіть дантистом він не був. Ні, я цього не переживу.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. То що ви збираєтесь вчинити?

ІНСПЕКТОР. Зараз, лише поміркую.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Подумати тільки: я ступив на шлях злочину, щоб виконати останню волю якогось-там дантиста. Я ладен попросити в Графа пробачення. Прошу заарештувати мене.

ІНСПЕКТОР. Ні, в такій ситуації я не можу заарештувати вас. Стало б відомим ваше походження, а я тепер, довідавшись про компрометуючі обставини мого народження, мушу за всяку ціну уникнути скандалу. Послухайте-но...

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Так, я міг про це здогадатися, адже я чув поклик крові. Ночами

ввижались мені вогні табору, скрипка... далекий гавкіт собак... вільне життя... А не бормашина, не штучні щелепи... Геть міщанство! Хай живуть вільні цигани!

ІНСПЕКТОР. Я повертаю вам шматочок вашого вуха. Тепер поліція не матиме жодних доказів проти вас. Але пам'ятайте: наша кривдність повинна лишитись таємницею.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Згоден. (Розгортаючи пакуночок з шматочком свого вуха, який йому повернув Інспектор.) Але що то за сережка в моєму вусі? Ага, ця сережка належала моєму вітчиму-дантистові. Він дістав її в подарунок від якоїсь особи. О тепер пригадую — вітчим часто навідувався до Графового палацу...

ІНСПЕКТОР. Мовчи!

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Графині безнастанно боліли зуби...

ІНСПЕКТОР. Мовчи, нещасний!

ЗЛОЧИНЕЦЬ... І саме...

Інспектор стріляє.

ЗЛОЧИНЕЦЬ (падаючи.). Який... збіг... обставин... надзвичайний...

ІНСПЕКТОР. Прощай, брате.

ЗЛОЧИНЕЦЬ. Помираю... як... жертва... стоматології... (Помирає.)

ІНСПЕКТОР. Честь родини для мене — понад усе. Прошу прибрати тіло.

Кінець

З польської переклада
І. КОЧКІНА

«Весь мир» (на українском языке).

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 3-50-85, відділи 3-20-82.

Видавництво «Радянський письменник».

БФ 02431. Підписано до друку 18. VI. 1964 р. Формат паперу 60×92. Фізичних друк арк. 20
Умовних друк арк. 20. Тираж 25 700 Ціна 60 коп. Зам. 02485.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, вул. О. Довженка, 1.

ВСЕСВЕТ

ВСЕЪ МИР • THE WORLD • LE MONDE • DIE WELT
 MUNDO • 全世界 • IL MONDO • ŚWIAT • SVĚT
 UNIVERSUL • VILÁG • СВЕТ • СВЯТ • BOTA
 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺 • БУХ ДЭЛХИЙ • TOÀN THẾ GIỚI
 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺 • DUNIA • VERDEN • VÄRLDEN
 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺 • O MUNDO • MAAILMA • ΟΛΟΣ Ο
 ΟΣΜΟΣ • DE WERELD • DÜNYA • 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺
 ВСЕЪ МИР • THE WORLD • LE MONDE • DIE WELT
 MUNDO • 全世界 • IL MONDO • ŚWIAT • SVĚT
 UNIVERSUL • VILÁG • СВЕТ • СВЯТ • BOTA
 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺 • БУХ ДЭЛХИЙ • TOÀN THẾ GIỚI
 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺 • DUNIA • VERDEN • VÄRLDEN
 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺 • O MUNDO • MAAILMA • ΟΛΟΣ Ο
 ΟΣΜΟΣ • DE WERELD • DÜNYA • 𑀘𑀓𑀡𑀓𑀢𑀺𑀓𑀢𑀺

N7

1964